

Дял III

1. Балканската война

Европа не иска война. – Австрия на сцената. – Албания. – Съюзнически недоразумения. – „Сметката“ на Румъния. – Посредничеството на великите държави. – Изолирането на България.

Ние завършихме нашите общи разсъждения, които засягат отделни страни на политическия ни живот и които не са в непосредствена връзка с причините на самите погроми. Ние вярваме обаче, че те допринасят много за разяснението произхода на народните нещастия.

Ние пристъпваме към самите войни главно като дипломатическо изкуство. Ще искаме да узнаем: даже и при тия политически предпоставки, които очертахме, резултати на обективни причини, на погрешно преценяване известни исторически явления или на неправилно разрешаване на някои големи политически въпроси, не можехме ли ние да постигнем по-добри резултати, не можехме ли поне да избегнем катастрофалните развързки?

Отслабването на Русия от събитията в 1905 и 1906 г., необходимостта, която чувстваше тя от основно преустройство своите военни сили, заставаха голямата славянска държава да се отстранява всяко стълкновение на Изток, всеки конфликт изобщо, който можеше да я въввлече отново във война. Русия не само не насърчаваше една война на Балканите, но даваше открито да се разбере, че всичко, което тя може да направи за християните в Турция, е да се настоява за известно подобрене на техния живот.

През февруари 1912 година Сазонов казва на нашия пълномощен министър в Петербург: „Нашата днешна политика се състои в запазването съществуващото положение на Балканите, в съчувственото отнасяне към опитите на Турция да развие у себе си конституционно управление“. При вълненията в Албания, Русия съобщава на черногорския крал, че осъжда вмешателството му в албанските работи. Русия искаше да съгласува временно своята балканска политика с тази на Австрия. А това можеше да постигне само ако измени своето старо, агресивно отношение към турската империя. През август Сазонов счита за необходимо отново да заяви на пълномощния министър в Петербург, че „българското правителство не трябва да изпреварва събитията“.

Към края на месец юли нашето правителство е било съветвано и от Париж да избягва всичко, което може да смути мира на Балканите. Франция знаеше, че сключеният съюз между балканските държави може да бъде използван всякога и даже най-лекомислено за подпалването на полуострова, а крайно неудовлетворителното състояние на руските военни сили по това време също не беше избягнало от нейното зорко око. Една въоръжена разправа на Балканите би отегчила само положението на Турция. А понеже централните държави също не намираха за възможно да я защитят, при изгледа да разстроят отношенията си с няколко балкански държави, съветваха също мир и самообладание. Държавите от централния съюз предупреждават Сърбия и всички нейни съседи да не предприемат нищо, което може да усложни положението на Балканите, тъй като, веднъж създадена известна промяна в статуквото, никой не може да каже предварително какви събития ще настъпят.

Предупрежденията да не прибъгваме до оръжие, се сипеха от различни страни и следваха едно след друго. При все това, балканските държави – решили да свършат с европейска Турция – не обръщаха внимание на никакви съвети и закани, като ги считаха повече плод на уплахата на великите държави от едно европейско усложнение, което би засегнало главно тях. През месец септември Сазонов става много по-ясен и заплашителен, като казва на нашия пълномощен министър: „Сам императорът каза на д-р Данев, (тел. № 504, 564 и 488) при аудиенцията му, че България не трябва сега да воюва. Ако воювате, знайте, че всичко вършите на ваш риск. Русия няма да обяви война никому, за да пази вашето съществуване в злощастен за вас момент“¹⁾.

Миналото и новата политическа история на България – съдбата на нейните владетели, организацията ѝ, войната в 1885 г. – показваше колко тясно е свързан нашият вътрешен и външен политически живот с европейския интерес на Изток. И поради това, предупрежденията, които получаваше нашата държава от великите сили, не можеха да се оставят съвсем без внимание.

Опасностите не идваха само от една нещастна война, която би оставила балканските съюзници в голяма степен на милостта на Турция. Допущаше се, че изходът от войната няма да бъде толкова несполучлив. Вярваше се извънредно много, че той ще бъде щастлив за съюзното оръжие.

Главната опасност се очертаваше от териториалните промени, които ще настъпят при една успешна война, понеже никое правителство нямаше да се задоволи вече с автономията на Македония. И понеже във всички балкански държави ще започне да се спекулира с неотстъпчивостта на общественото мнение, което ще настоява за деление, а всяка ще излезе със своята претенция – усложненията бяха очевидни особено за Русия, ар-

¹⁾ Гл. също докладите на наши пълномощни министри до министъра на външните работи № 105, 857, 489 от 4. VIII и № 859 от 7. IX 1912 г.

битър, който знаеше договора за разпределението на Македония. Беше необходима голяма предвидливост и голямо самообладание, за да не се провали задачата, сложена за разрешение. Опасността не беше толкова в Турция, като обект на военни операции, но Турция като възел на най-преплетени политически и стопански интереси. Въпросът бе, дали именно оръжието не ще направи задачата още по-неразрешима.

Русия не искаше да използва веднага балканския съюз за разгромяването на Турция, но нейните многократни настоявания пред балканските държави за споразумяване, създаването на съюза и избирането ѝ за арбитър при споровете между тия държави, смути силно Австрия, която видя колко голямо е станало руското влияние на Балканите. За да предотврати още по-голямо негово засилване, а също и възможния разгром на Турция, Австрия започна да говори и работи за бързи и сериозни реформи на почвата на децентрализация на отделните народности. Тя искаше да покаже, че не само Русия има Балканите в свои ръце.

За разрешението на тази задача, тя доби съдействието и на Франция, която също искаше да предотврати войната. При всичката бързина, с която се изработваха проектите за реформи – последната източна креация – изявлението на Европа, че великите сили взимат в ръцете си осъществяването на реформите, според чл. 23 от Берлинския договор, се направи едва на 7 октомври 1913 г.

По различни съображения – въпреки всичките съвместни и енергични предупреждения и увещания на силите, нашето правителство беше решило да свърши с македонския въпрос. Може би вътрешното положение на Турция, политиката на младотурската управа, страхът от възможно руско-турско разбирателство – в случай че Турция допуснеше минаването на руската флота през Теснините, което би променило сериозно източната обстановка, заставяше балканските държави да бързат. Българското правителство е даже решавало да направи всичко, за да допринесе за развалянето на едно такова руско-турско разбиране.

Денационализацията продължаваше: законите за обезоръжаванията, против сдруженията и църквите следваха един след други. И това го вършеха новите хора, които до скоро бяха преследвани от официалната власт за своя главен лозунг: равенство на всички турски народности. Правителствата на балканските народи не надмогнаха известни настроения в държавите им. Там се казваше: „Нашето предосвободително поколение можа да предизвика освобождението ни без всякаква войска, а днес ние, когато имаме армиите на няколко балкански държави, не можем да ускорим освобождението на Македония.“

Настроенията за решителни действия спрямо Турция бяха извънредно големи, засилваха се с дни и обхващаха постепенно съзнанието на християнските народи. Историята на всички страни отбелязва въодушевлението и идеализма на подобни епохи. Една широка, народна идея заразява като епидемия всички среди, не познава никакви препятствия. Тя шества шумно със свещения възторг, с познатия пламък на едно чисто патриотично

чувство. Когато тази идея се развие до степен на едно всеобщо морално убеждение, за нея почват да не съществуват прегради. В резолюцията на митинга на 12 август 1912 г. пред Народното събрание – с който се иска обявяването на войната с Турция – се заплашва правителството, че ако то не пристъпи към действие, ще последват в страната сътресения с неизбежни последствия.

В енергичната работа на всички, които настояваха да се пристъпи към най-крайни мерки за освобождаването на Македония, лежах няколко съображения: а) морални – човешко съществуване на населението; б) религиозни – закрила и свобода на най-скъпите чувства на човека; в) политически – създаването една широка и спокойна основа за цялостно държавно изграждане на България. В тия борби лежеше без съмнение и икономическата мисъл – проширението ни към свободни води, които ще осигурят износа на бъдещата голяма държава, ще засилят нейния стопански напредък и благоденствието, което отличаваше балканските народи през това предвоенно време.

По убеждението на всички патриоти, войната именно трябваше да коронясва една политика на благородство и на идеали, която с върховните усилия на народа, осигурява най-хубавото бъдеще, което може да има едно племе.

Месеци наред ние наблюдавахме картини на най-красива и чиста екзалтация: скръбта на възрастни, че не могат да се наредят в бърже нарастващите военни маси; страшният устрем и бурния възторг на младите, които се увеличаха с всичкия патос на своето въображение.

Дълго време ние живеехме с онова особено мистично възхищение, което създават само големите дела и великите герои на деня.

Балканските държави не повярваха, че Турция ще отстъпи и пред най-енергичните постъпки на великите сили да се реформира, особено при онова раздражение и упорство, в което се намираха нейните държавници, чувствайки се унижени, че всичко това се върши поради ултимативните закани на довчера подвластните турски народи. Съюзниците привършваха своите последни приготовления.

При това, ако в първите години след своето освобождение България интересуваше Европа главно със своите искания, които отправяше към нея, с безпокойствата, които ѝ причиняваше, след като тя се разви в една значителна военна организация, занимаваше я вече и като ценна, положителна сила в нейните комбинации. Ето защо европейските сили не желаяха да отидат до крайности в своите постъпки да се запази мирът.

Един сериозен повод за бърза ликвидация с оръжие е давала, нямврно и турско-италианската война, която се водеше на една от покрайнините на Турция, но която, според новите съюзници, не можеше да не ангажира една част от нейните въоръжени сили.

Надеждата обаче, която се е възлагала на Италия, беше много илюзорна. Тази държава, която започна една война, повече за престиж – от-

колкото по стратегически и стопански съображения – не намираше сили и начин да наложи мир на своя противник и рискуваше да загуби съвсем своето значение на Балканите и в Европа. Италия диреше най-малкия и привиден повод, за да се спаси от войната.

Едно общо, съвместно дело на съюзниците с Италия, беше съвсем невъзможно, колкото и известни среди да ни внушаваха мисълта, че сега е най-подходящия момент за атакуване на Турция. Съюзниците на Италия едва можеха да понесат нейната „измяна“ на съюза, т. е. тази война, която тя отвори на Турция. Разучаванията, които е правило нашето правителство в тази посока, показват също, че очакванията са били напразни. Когато нашият началник-щаб на армията запитва военното аташе на Италия в София дали не може да се направи едно съглашение с Италия, за да се намеси България във войната срещу Турция при известни придобивки, той е отговорил, че това е абсолютно невъзможно „понеже, според договора между Австрия, Германия и Италия, никой не може да хвърли нито една граната към Цариград“. Вашата намеса ще предизвика европейска война¹⁾.

Този сериозен опит да се съюзим с Италия, която пред очите на цял свят изнемогваше във войната, която същевременно предизвикваше и централния съюз – който държеше за целокупна Турция – и подозрението на Съглашението, че сме тръгнали с Централния съюз, показва една несъобразителност на нашата управа при подготовката на най-сериозното дело, към което пристъпваше.

Началото на войната свърши бляскаво, превзетите земи бяха много повече отколкото съюзниците очакваха. Както се и предполагаше, желанието да се делят завоюваните области се разпали. На 18 октомври нашият министър на външните работи телеграфира до легациите (№ 1870), че „реч за реформи на Турция вече не може да става, но – за ликвидация“. След това формално изявление на съюза, че се пристъпва към разкъсването на Турция, всички държави завзеха веднага политическите си бастиони, за да защитят своите интереси. Погромът на турските военни сили изглеждаше пълен и поради това Европа мъчно можеше да защити балканското статукво. Декларацията на силите, направена само преди две седмици²⁾, че няма да допуснат промени, изгоря в пламъците на войната. Голямото и бързо поражение на турската армия създаде силно безпокойство в двете немски държави: първо, защото се установи, че германските инструктори не са били подготвили достатъчно добре турската армия, която не се оказва много добър, евентуален съюзник и второ, защото победите очертаха до самата Австрия една първостепенна по качество армия, като сръбската, която монархията ще трябва всякога да взема пред вид

¹⁾ Ив. Фичев (зап. генерал). Лични спомени от всеобщата европейска война. София 1921 година, стр. 7.

²⁾ Documents diplomatiques. Les affaires balkaniques. т. I. № 168.

при комбинациите си. Тройният съюз веднага съобщи на европейските кабинети и на балканските държави, че е решил да се създаде самостоятелна държава от Албания. А това значеше да не се допусне Сърбия на Адриатическо море.

Прибрежието на това море е населено със славяни и то не може да остане в една засилена славянска държава. В това отношение Италия действаше съвместно с немските държави; Централният съюз беше единомушен. Ето защо и руският министър на външните работи е казал веднага на нашия петербургски пълномощен министър: (тел. № 677, 27/X): „Кажете на сърбите, че след толкова други печалби не трябва да отивате във втора война за едно пристанище на Адриатическо море“. На сръбските дипломати Русия също щяла да заповяда да не говорят за присвояването на северна Албания до Драч. „Те не могат да се представят какви ужасни усложнения може да създаде тяхното упорство“, допълват руските дипломати. Искането на Австрия да откъсне Сърбия от морето, възбужда буря в Сърбия, в печата и в парламента. На 6 октомври 1912 г. народният представител Шуршершич изрази мнението на цяла Сърбия, като каза: „Сърбия не ще се помири, докато не получи едно пристанище“. И той добави: „Не е ли по-изгодно за Австрия да остави едно пристанище на албанска територия, отколкото да създаде домогвания за Босна, Херцеговина и Далмация?“¹⁾

Целта на Австрия със създаването на Албания беше да не се допусне и Гърция, също и Италия, на Валона. В политиката си на задушаването Сърбия, Австрия намери подкрепа и в Германия.

Протестите на Сърбия и на съюзниците не направиха никому впечатление. Австрийският пълномощен министър в Букурещ съобщава на нашия, че Адриатическо море не е за пет държави. На него Сърбия не ще бъде допусната по никакъв начин²⁾). Предупрежденията на Русия към България да не се увлича да защитава несериозни искания – продължаваха³⁾). Другите държави от съглашението можеха да си представят още по-малко това искане на Сърбия за нищожна ивица безплодна земя, Франция никога не би воювала, а, принципално, Англия не може да обясни претенцията на славянска държава за море.

Шумът който се дигна и в Русия от печата и в обществото, около исканията на Черна Гора и на Сърбия, във връзка с Албания, разтревожи особено силно френския посланик Делкасе, който не скрива че на Париж е крайно неприятно, че руското правителство е слабо да спре този опасен кръсък. Франция не искаше по никакъв начин да се разширява „балканската глупост“, както се изразяваха някои френски вестници, в началото на войната.

Още при публикуването на австрийската нота за създаването на независима Албания, сръбските държавници бяха напълно убедени в безрезул-

¹⁾ D-г Vladan Georgevitch. Les Albanais et les grandes Puissances. Paris. стр. 289.

²⁾ Телеграма № 4339.

³⁾ Телеграма от петербургския пълн. министър № 1107 и 2390 от 12 и 13/XII.

татността на своите домогвания, на които обаче умееха и се стараеха да дадат характер на защита на загубени, договорени земи. Около тази фикция, на която попадна в плен и нашето правителство, се създаде по изкуствен начин, извънредно голяма тревога. В обществото и в ред политически среди тя остави впечатление, че Сърбия е наистина жертва на непреодолимо големия егоизъм на съседа, поради което тя трябва да бъде поне от части задоволена. Разбира се, това задоволяване трябва да стане от другата страна, от другия съсед на Сърбия, от когото по-лесно може да се вземе.

Когато нашето правителство застана тъй непоклатимо, толкова рикарски до своя съюзник, за да защитава едно негово наследство, колкото и проблематично да е то, трябваше да си представи по рано последиците от една безрезултатна борба. Нашето правителство трябваше да бъде наясно и по задълженията си, които ще се открият за него, ако Сърбия не получи това, на което и то я убеждаваше до последния момент, че има пълно права.

Нашето правителство, като че приемаше, че е създадо вече едно право на Сърбия върху албанската област, затова застана на тия форми и почна да се бори като за земя, която принадлежи на съюзниците от много години. Веднага то отговаря на руските предупреждения, че исканията му да съветва Сърбия да се откаже от Албания, не могат да бъдат приети. Никоя трета сила не може да се меси в решенията на балканските съюзници по разпределението на завоюваните земи от полуострова. Балканският договор постановява, че тези земи се припадат на Сърбия и тя трябва да ги получи. Със същия странен мироглед, който му позволяваше да засегне най-живо източните руски интереси – Мраморно море – нашето правителство се ангажира да предизвика големите немски държави.

Правителството не се ограничи да се обяви само привидно, от съюзническа куртоазия, срещу руския съвет за умереност. То натоварва същевременно и председателя на камарата да съобщи на австро-унгарските управници, в своята престоляща с тях среща, че България ще поддържа с всичката си енергия излизането на Сърбия на Адриатическо море. Така то създаде едно формално основание на Сърбия да говори, че наистина борбата се води за една реална териториална придобивка, за собствена земя, грабвана насилствено от други.

Нашето правителство не обърна внимание и на многобройните предупреждения, които получи от други страни, да не поставя в движение всички свои сили за една кауза, пропаднала още отначало.

Възползвана от това наше признание, че Сърбия е загубила нещо, което е вече нейно, за което следва по презумция да бъде обещетена, тя не престава да ни насърчава да се борим все по енергично с подобни изявиления, пред великите държави. Тя съобщава същевременно на всички меридавни места, че има право да иска от нас солидаризиране в борбата и, че България се е задължила да се яви на страната на Сърбия срещу всекиго, който я ощетява. А понеже беше известно кои сили можеха да засегнат

тогава интересите на Сърбия, първата пролука за съдържанието на договора и първото доносничество пред Централния съюз беше направено.

Въпросът за отделна, независима Албания открива веднага една празнина в договора, който не посочва от къде ще се компенсира тази от договарящите страни, която бъде увредена от някоя голяма държава. С цел да се склучи по-скоро съюзът, съзнателно е избягнато да се видят по-ясно скритите елементи на бъдещите раздори. Енергичната намеса на Австро-Унгария в бъдещата съдба на Албания не е била изненада за балканските съюзници, които много по-рано са имали случая да обсъждат този въпрос. Още при склучването на договора между Сърбия и България в 1904 г., делегатите са се запитвали за поведението на Австрия и Италия при засягането на албанските земи. И затова в един от членовете на договора се е подирило средство – независимо от неговата голяма или малка ефикасност – за защита интереса на Черна Гора. Когато вероятността за ликвидирането на Турция беше несравнено по-голяма, отколкото преди 8 години – при склучването на балканския съюз и при продължителните преговори, които го предшестваха, нашите управници не дадоха никакво внимание на затрудненията, които можеше да създаде Албания. От своите проекти те отстраниха съвсем Албания и, при желанието да се добият на книга възможно по-изгодни договорни условия, те приеха възгледа на сръбски държавници, които са посочили начина за разрешаване на албанския въпрос. Според Милованович, напр., албанците са неспособни за култура и поради това, те трябвало да бъдат споделени между Сърбия и Гърция. Но граф Ерентал и граф Бертхолд, в последствие – думата на когото имаше несравнено по-голяма тежест от тази на Милованович – настоя да се създаде една автономна Албания, която, за да бъде по-жизнеспособна, трябваше, да включи в себе си и други земи.

Във възраженията, които е направило в последствие нашето правителство на сръбските мотиви, с които се иска ревизия на договорите, се изтъква че никъде в договора и приложенията му не е казано каква част от земите около Адриатическо море ще влезе в пределите на Сърбия. Съзнавало се е, навярно, че съдбата на тази гранична с Австро-Унгария и Италия област, която имаше и голямата привилегия да бъде крайбрежна ивица, – не ще бъде безразлична за тия две големи държави. Никой от съюзниците не е могъл да допусне, следователно, че, ако се отнемат тия земи от Турция, лесно ще бъдат присвоени.

Но ако се е преговаряло при това правилно разбиране, не е трябвало още при тегленето на бъдещата граница между Сърбия и България, чрез договора, да се проявява това териториално скъперничество спрямо Сърбия. Не трябваше също, при повдигането въпроса за Албания и ние да повдигаме тона на защитата си толкова високо.

С енергичното и неотстъпно поставяне на албанския въпрос Австро-Унгария не преследваше само осигуряването една по-широка сфера на политическо въздействие. С отнемането на тази земя от сръбско-гръцко

владение, тя достигаше много по-големи, непосредствени политически резултати. Балканският съюз получи първия удар. Балканското съзнание се оказа още доста слабо, за да надмогне и разреши компромисно въпроса, повдигнат със загубването на Албания.

а. Спорът със Сърбия

*Сърбия иска ревизия на договора. – Мълчание. – Сражение с ноти:
а) между съюзниците; б) чрез големите държави. – Великите сили за
сръбските искания. – Светите на Русия. – Нашият протести. –
Цената на две дивизии. – Демобилизация. – Среца между балканските
министър-председатели. – Думата на арбитъра. –
Непреодолима упоритост. – Развързката.*

„Събитията на Балканите, които ще следват сега, ще бъдат много по-трудни от самата война“.

Царят (Телеграма до министър-председателя след примирието).

Поставени пред невъзможността да се разширят много на запад и не само поради създаването на самостоятелна Албания, – понеже Албания, като земя не беше голяма загуба – сърбите започват своята работа по разширение на Изток. На 14 ноември нашият пълномощен министър в Белград пише в своя поверителен рапорт (№ 1082): „Под разни предлози Сърбия ще искат да задържат, ако не всички заети от тях градове, поне Прилеп. В този смисъл се е изказал министър-председателят Пашич пред руския пълномощен министър в Белград – Хартвиг“. Независимо от това, сръбският печат получава нареждане да открие най-широка пропаганда на това искане; да съобщи, че сръбският народ смята вече завзетите от Сърбия градове за сръбски. Допълнителните съобщения от Белград (13 декември, № 1175) разкриват делото на сръбската дипломация: сръбският пълномощен министър в Париж бил поставил вече въпроса за една ревизия на съюзния договор, а Хартвиг заявил, че Сърбия трябва да вземе поне Струга и нещо от Паланечко. Нашето правителство се държи сравнително спокойно при тия съобщения: то навярно счита, че да се мълчи по известни искания значи те да пропаднат.

Към края на месец декември нашият финансов министър, на път за Париж, е имал среща с министър Пашич, в която последният (вход. № 5421, 24. XII) му заявил: „Макар да държи на договора, но, като свързвам направените ви вече от нас услуги – заедно с тия, които сега ви предлагаме, надяваме се да ни направите и вие някои отстъпки при окончателна-

та подялба“. Министър Пашич не определя размера на тия отстъпки. Нашият министър отговорил, че такива можем да си правим само от спорната зона на договора.

Сръбското гледище за ревизия на договора започва да се защитава от различни страни. Пълномощният ни министър в Атина донася (30. XII, № 1145), че френският пълномощен министър му съобщил, като свое частно мнение, – като се започва отначало обикновено – че намира за справедливо щото Битоля, Охрид и Прилеп да останат сръбски. През месец януари сръбската пропаганда за ревизия на договора се развива особено силно и изявленията на сръбски държавници, че известни окупирани от тях градове ще бъдат сръбски – зачестяват. Желанието на сръбското правителство да се посърбят много от македонските краища се проявява вече съвсем открито; за руският пълномощен министър в Белград, Хартвиг, се донася от разни официални среди, че защитава енергично сръбските искания, че не е могъл да бъде безпристрастен съдия в спора. Сръбското обществено мнение искало решителна ревизия на договора, понеже Сърбия била излъгана. Нашето правителство не реагира – счита, че със своето мълчаливо презрение то отстранява от устата си чашата на големите изпитания. Сръбските искания за земи се манифестират много шумно. Те занимават не само всички съюзници, но и цяла Европа. Земите, които според договора бяха наши, се обявяват за безвъзвратно загубени. И нашето министерство за пръв път към средата на януари 1913 година (№ 81) е искало чрез легациите ни в Лондон и Петербург – Париж, като че е сметнат спечелен вече за Сърбия – да молят правителствата да обърнат внимание на сръбското правителство, че България държи твърдо на договора и че изявленията на отговорни сръбски лица, че някои български градове трябва да бъдат дадени на Сърбия, не са в полза на съюзното дело. Предупрежденията, които се направиха на нашето правителство преди започването на войната, че преодоляването на турската опасност още не значи избягването на всякаква опасност, че недоразуменията между съюзниците непременно ще се появят, не почиваха само на общи принципални разсъждения, какво при всяка война изплуват неочаквано редица нови въпроси. На съглашенските държави беше известно от по-рано сръбското недоволство от договора и гръцкото недоволство по липса на всякакъв договор, – причина, която може да усложни още повече положението. Нашето правителство, което не даде никакво внимание на най-заплашителните съглашенски предупреждения и което наложи войната не само на Турция, но и на нашите съюзници, се чувстваше сега в едно особено положение, когато беше принудено да дири защита именно в държавите, които гърмяха срещу войната. Отначало то се яви пред тях със спокойни изложения, със стеснителни оплаквания срещу сръбската неискреност, но постепенно то забрави по какъв начин попадна в тия затруднения, подигна своята глава, счете едва не големите държави за виновни и отговорни и почна да им отправя непрекъснати заплашвания.

В началото на февруари сръбското правителство намира, че неговата пропаганда в Европа е завоювала умовете и изпраща до нашето едно обширно изложение със следните по важни мотиви, по които иска: „да се граница, која је предвиджена у уговору о српско-бугарском савезу, исправи у нашу корист“¹⁾.

1. *Военна помош.* Бългaрия се била задължила да се яви на помощ на Сърбия във Вардарската долина със 100 000 войници, а вместо тях праща по-малки части, понеже групирала цялата своя армия в басейна на Марица. Независимо от това, Сърбия е дала на България помощ при обсаждането и атакуването на Одрин.

2. *Сръбски загуби.* Според договора, Шкодренския вилает се припадаше в сръбските придобивки. Намесата на Австрия – която заплашваше Сърбия с война, ако не очисти тия земи – при която война България беше длъжна да помага на Сърбия с 200 000 свои войници, свършило с изпразването на Албания. Така Сърбия загуби много земи, когато България, с пряката или косвена помощ на съюзниците, спечели нови земи в Турция.

3. *Повече дадено.* Сърбия е направила във войната повече от това, което договорът я задължава, а получава много по-малко от това, което договорът ѝ обещава. Вследствие на това тя трябваше да получи нещо.

Когато се вижда спорът между двамата съюзници, който в действителност е бил открит още при подписването на договора и се популяризира от сръбската страна близо пет месеца, се поставя на формална основа от страна на Сърбия сравнително много късно. Било е почакано: скъсването преговорите с Турция и изваждането отново на българската армия в борба със стихииите на зимата и новите турски маси при Булаир и Чаталджа; ултиматума на Румъния да ѝ отстъпим в най-близко време областта до Балчик и заявлението на Гърция, че нашето пренебрежение ще я застави в най-близко време да застрахова другаде своите интереси.

Нашето командване, което е дало с голямо прозрение предстоящата стратегическа обстановка, какво цялата буря на войната ще се извие в маришкия басейн, се е съгласило да се подпомогне сръбското командване с 100 000 наши войници при неговите операции във Вардарско. Очевидно това обещание, което е било съвсем излишно, се е дължало изключително на идеята да се подчертае по-силно съюзният характер на борбата, – че тя ще се изнесе със съвместните усилия на трите народа и на техните армии. И независимо от това, че в последния момент при преговорите за сключване конвенцията сръбското командване се е отказало от тази наша помощ – която е била намерена за ненужна, формалното начало, на което сръбското правителство застава, за да иска ревизия на договора, съвсем не може да го ползва.

Никоя война, водена от съюзници, не се е водила, – още по-малко се е печелила, чрез укрепостяването на отделните съюзни армии в предварително дадени райони. Няма главно командване, което би наблюдавало спо-

¹⁾ Рапорти и телегр. от Белград. дипл. агент № 49, 62, 64 от 18, 22 и 25 януари 1913 г.

койно как на едно място частите му претърпяват поражение, които могат да провалят цялата задача на войната, когато на други – големи, отпочинали резерви, правят паради и учебни упражнения. Цялата армия на съюзниците образуваше в ръцете на командването един общ фонд материална сила за нападение или за защита, която трябваше да се използва в зависимост от развоя на операциите, от нуждите по разните сектори на фронта. Тъй като българските части действаха във Вардарска долина, докато Македония беше очистена от неприятеля, като след това заминаха на сериозния военен театър, също така и съюзнически сръбски войски се явиха, за известно време, на Изток при превземането на Одрин.

Без да се има нужда да се развива това основно начало за воденето на войната, по него нито едно командване, нито една политика може да спори, освен ако не си поставя други цели от тия, които са ясно определени в договорните отношения.

Така разбрани характерът и задачата на една съюзническа война – а друго разбиране не може да съществува – крайната цел на войната трябва да се достигне, независимо от жертвите, които тя ще коства на съюзното дело и на отделните съюзници. Нито в Македония можеше да бъде оставена някоя неприятелска войскова част, която ще смуцава тила на съюзните войски, които действат в Тракия, нито армиите в Тракия, за да спестят своите жертви – можеха да компроментират своите операции, която водеше към новото поробване и към разорението на Македония. Колко човешки живот щеше да коства свободата на Одринско и Македония, това съюзниците трябваше да мислят преди започването на войната; след като тя беше вече обявена, само нейният характер и нейната продължителност ще определят броя на тия жертви. Ако Сърбия е услужила на българското командване при Одрин с две дивизии, услужила е и на себе си и на другите свои съюзници; за всички беше ясно, че войната трябваше да се реши в Тракия, трябваше по-рано да се свърши, за да може да се раздели Македония. Подялба, според дадените жертви, е един човешки принцип, той не е нито военен, нито договорно начало. Но ако излезем от него, на съюзниците би се припаднало наистина много малко. Ако и ние трябва да поставим на формална основа – ще посочим не само логиката и принципите за воденето на боя, но и чл. 7 от конвенцията от 19 юни 1912 година сключена между българското и сръбското командване, според който член съюзниците се задължават да се явят на всяко място от фронта, където стане от тях нужда. Ако всяко тяхно по-важно движение по бойната линия образува отделен критерий за подялбата на земите, е свързано със специална компенсация, тогава никои не би бил в положение да даде едно мерило.

Ако Сърбия, която повдига спора, мъчи да постави всички свои искания на формална основа, може да и се отговори също много на късо и строго формално: договорът сключен между съюзниците е ясен и категоричен; той определя точно какво ще получи всеки един. Той не се занимава нито с крайната линия на запад, нито с крайната линия на изток, защото тия

граница не зависят само от волята на съюзниците. Той тегли само линията, от която единият съюзник ще се разширява към Цариград, а другият – към Австро-Унгария. Той е определил също и спорната зона, зад която Сърбия, според договора, няма нищо да дири. България направи много повече: бори се с всички сили с големите държави, за да се даде на Сърбия възможно по-голямо проширение на запад. Направи ли Сърбия същото за проширението на България на изток? Напротив една възможна печалба на България по тази посока Сърбия използва, като аргумент срещу договора; от тук тя главно извлича и правото си за компенсация. Договорът не предвижда такава и за жертвите, които се оказват по-големи, отколкото някой си ги е представял в началото на войната.

В подобни цитадели на формалното право можеше да се барикадира всеки съюзник със съзнанието, че много е дал, но малко е получил и с вярата, че по такъв начин ще се отстранят всички призраци, които се родиха от делбата на Македония.

Но сръбското правителство още в първата си нота, с която откри официално спора, не се спря само на нарушенията на неговите права или на правата, които воденето на войната е създала. Сърбия се опита да внесе изменения и в ясно установените граници на спорната зона. Чрез тълкуването, което Сърбия даваше на договора, тя не беше далеч от заключението, че почти цяла Македония представлява спорна зона. Това, именно, обясняваше истинската задача на изтъкнатата формалистична фразеология.

Влизало ли е в целите на нашата политика да праща нашето командване по следите на руската армия в 1877 г.? Мислила ли е тя да му даде такива големи и сложни военни обекти? – Очевидно – да. Знаеше се, че Турция капитулира само, когато неприятелските сили са пред Цариград. В такъв случай политиката не можеше да остави в България стотици хиляди млади сили, свободни, необучени на военното изкуство, които с нищо не можеха да услужат на освободителното дело. Тя не можеше да изпрати и армията ни, тъй зле обзаведена, когато тя е трябвало да превзема последователно редица укрепени позиции.

Военните операции се развиваха в началото извънредно бързо, неочаквано щастливо и при все това само три седмици след започването на войната, България почувства недостатък от войскови части и от бойни материали. Нашето правителство беше принудено да се обърне за помощ към своя съюзник. И когато то получи такава помощ – една от големите му и първи грижи беше да узнае нейният паричен еквивалент.

Понеже във военно време такива помощи се дават или безвъзмездно – за преследване на по-важни държавнически цели – или срещу земя, Сърбия отговори, че тя не желае пари, но същевременно не разбира абстракции, като „интересите на общото съюзно дело“, (№ 328, 8. II) каквито и предлагаше нашето правителство, – не признава и никакви политически химери.

Полурешенията и желанието на правителството да се пристъпи по-скоро към война водеха към съзнателното игнориране на известни пре-

пятствия, които лежаха още на първите завой на пътя. Големите празници не характеризират само сключените политически договори. Нашите командващи също не бяха се обградили от изненадите по-добре от нашите политици. След дългите предварителни обсъждания в съюзните щабове на въпроса: къде ще се разиграят най-големите военни операции и след като нашите стратегии са установили, че това ще бъде басейна на Марица и единствено Тракия, оказа се че сме спечелили само в теорията. Турция, която воюваше с Италия, ще бъде изненадана от новата война и няма да има време, да прехвърли свои части в Македония. Това не ще ѝ позволи нито флотата на Италия в началото на войната, нито тази на Гърция впоследствие. Турция иска да смаже най-първо България, понеже другите държави тя не взима в сериозно внимание. При отбрана – Турция ще държи също линията Лозенград, Бунархисар, Одрин и Чаталджа – всичко това подчертава логиката и действителността. На дело обаче оставено е да възтържествува гледището на сръбския генерален щаб, който прибира цялата своя армия във Вардарската долина и я разпредели главно да... окупира и да се укрепва в македонските земи. В Югозападна Тракия тази задача се възложи на гръцките войски.

Ние считаме че бъдещото развитие на военните операции в големи очертания беше ясно и за нашето управление. Но то се е помъчило да вярва, че България ще може сама да се справи с целите турски маси, за да има правото по този начин да вземе – напълно заслужено и справедливо – цялата тракийска област, да може да отхвърли на съюзниците и най-малкия повод за изменението на съюзния договор. Оказа се на дело – както и трябваше да се очаква – че само нашите военни сили не стигат на източния театър. На самия ключ на двата материка, където върлуват зиме големи стихии, а лете опасни епидемии, нашата армия беше разредена и много малка за да обсажда крепости и да атакува укрепени линии.

Според тълкованието, което Сърбия даде на сключените военни конвенции, разпределението на общите съюзни сили се разпадна главно на две части: 1) строева, бойна част, това беше цялата българска армия, включително и нейният тил, който много често попадеше в огъня; 2) дълбоки резерви, цялата сръбско-гръцка армия, почивката на която беше определена и която зависеше от момента, в който тази армия ще изтегли оръжието си срещу съюзницата България.

Ако разпределението на военните сили беше направено в зависимост от действителността и обстановката на бойните полета, тогава смесването на всички съюзни части щеше да се наложи още отначало и три четвърти от сръбско-гръцката войска щеше да стои пред Булаир и Каракол-Нокта. Тогава и повдигнати впоследствие искания на Сърбия и Гърция щяха да бъдат човешки оправдани, точно според критериума на министър-председателя Гешев, за „дадените жертви“. Тези жертви щяха да изиграят и своята роля в психологията на нашите управници, пред които съюзникът ни щеше да стои със своята голяма бойна заслуга и със самата правда.

Разхвърляните съюзнически войски по различните сектори на фронта щяха добре да се опознаят, да се проникнат от чувството за едно общо дело – което във всяко съвместно сражение ще се явява като такова.

Бързината, с която се сключиха договорите, наивността, с която нашето правителство допускаше, те ще бъдат изцяло изпълнени от съюзниците, позволиха на последните да си послужат към края на войната със следната странна логика: „Вие не се заблуждавахте, когато твърдахте, че главните военни операции ще се развият на тракийския театър. Но вие се задоволихте само със славата на предсказанието, без да ни наложите особени военни задължения.

Вие се заблудихте в най-главното: че ще можете само със собствените си военни сили да сломите неприятеля *окончателно*. Ние помогнахме много малко, но знаете че цената на нашето сътрудничество е много голяма.

Човешки и по факти, може би сте прави да се обявите против нашите големи претенции. Но те са такива и ако ще ги осъществим, то е защото армията ни е с изцяло запазени сили. При това, една война не се движи само от съображения на вашата справедливост“.

Нашето правителство дълго време не отговаря на сръбското правителство, което остава с впечатлението, че се отминава с пренебрежение нотата му. Това подига още повече шовинистическите чувства на сръбското население. Агитацията за един сръбско-гръцки съюз, който да се справи с неотстъпчивата България, се засилват; публично, в печата и събранията, бъдещата граница между България и Сърбия – която изцяло изменя договора – се чертае пред целия свят от сръбския печат; побратимството между сърби и гърци, между офицерите на двете държави и враждебността им спрямо България се проявява с особено предизвикателство. От Цетина също съобщават, че съюзът между балканските държави се намира в предсмъртна агония и че „пред нас, българите, се изпречва грозна опасност“, понеже Сърбия, опряна на Гърция, ще иска да задържи по-голямата част от от окупираните земи на Македония.

Нашата белградска легация известява на 24 февруари: „Всички вестници определят границата така: Кюстендил – Джумая – Струмица – Вардар. Всички сръбски министри, изключая Пашич, се изказват открито за ревизия на договора. Но ако Пашич не е излизал още пред обществото с открити изявления, той не е бил непричастен в откритата от другите борба срещу България и на всички възражения на нашия пълномощен министър в Белград, той е отговарял упорито: „Друго беше преди започването на войната, друго е сега. Виждате, че нещо трябва да се направи.“¹⁾

При своето отбиване в Белград, нашият председател на камарата е извлъкъл впечатление и съобщава (9. III № 1358), че на Хартвиг не може да се разчита в нищо и че е настъпило вече времето да поставим въпроса за нашите отношения със Сърбия ребром.

¹⁾ Телеграми от цетинската и белградската легации № 106 и № 142 от 1 и 7 март.

Чужди официални лица дирят обяснението на тия неприятелски демонстрации в различни причини: историческа омраза, следи от дълги взаимни борби, завист, че войната разкрива на България едно неочаквано хубаво бъдеще, защитаване на балканското равновесие, уплаха от голямото засилване на България и т.н. Но това са само средства, с които чуждите държави се мъчеха да излязат от затрудненото – да не кажем – от безизходното положение, в което бяха поставени, когато България ги молеше да ѝ помогнат. След тия обяснения, на балканските спорове те намираха едно единствено практическо решение: „Помъчете се да ги задоволите; вашите съюзници поне пред нас не се показват много претенциозни!“

През същото време натискът върху Сазонов от разни страни, щото Русия да настоява в София да се отстъпят земи на Сърбия, се постоянно засилва и руският министър на външните работи започва да защитава сръбското искане. В началото на март неговите думи – доста неопределени на първо време, вземат по-ясен образ, който накаква нашият министър да подаде на 10 март (№ 630) следната протестно-заплашителна телеграма: „Твърде тъжно впечатление ми направи загатването на Сазонов, че може да стане нужда да дадем нещо на сърбите; *ние не сме виновни да плащаме жертвите на другите.* (Курсивът наш) Енергически настояваме да не се насърчават по такъв начин сърбите, защото се готви нещо ужасно; ние сме решени да не допуснем по никакъв начин нарушението на договора.“ Това смело наше противопоставяне на внушението на Сазонов е излязло все пак слабо за държавническите съображения на руската дипломатия, която е считала, че когато през една война се спечели много, трябва и да се загуби нещо, за да се не проиграе всичко. Нашите отсечени откази да удовлетворим каквото и да е искане на Сърбия не убеждават Русия, която продължава да ни уверява, „че трябва да се направи нещо за Сърбия“. Към средата на март д-р Данев съобщава, че Сазонов е почнал вече своите обещания и отстъпки. Според Сазонов, Дебър, напр., трябва да бъде даден на Сърбия (Вх. № 1401).

Убеждението на руският министър на външните работи не е толкова резултат на фактите, които войната създава, нито на енергичната пропаганда, която съюзната славянска държава извърши. То е отражение на общата руска политика, която не можеше да сложи всичките си надежди на Балканите само върху една държава. И поради това, много отдавна е носил в себе си исканията на Сърбия, от някои от които той не е можел да се откаже. Много по-рано също Сазонов е виждал и предупреждавал, че само с упоритост от двете страни спорът не може да бъде разрешен. Той е обезпокоен от голямото европейско усложнение, което може да донесе междусъюзническа война. Той съветва споразумение, защото е убеден, че никой не може да застави със сила сърбите и гърците да се подчинят на договорните условия, особено, когато с Гърция не съществуваха такива, а спрямо Сърбия с нашето становище по албанския въпрос, дадохме да се разбере, че тя наистина е претърпяла загуби. И когато Сазонов наблюдава безразсъдния, бесен кръсък на държавите, които се считат онеправдани, той извиква

(тел. № 166) безпомощно пред нашия пълномощен министър в Петербург: „Не знам как ще можете да поставите край на тия разправии. Споразумейте се помежду си; не чакайте всичко от чуждото посредничество!“

Наистина, че отчаянието дойде много рано. Когато руският канцлер не скрива своето възмущение пред това, което настъпи и когато той обезнадежден съветва съюзниците сами да се споразумеят, неговият пълномощен министър в Белград съобщава на колегата си в София, че България подготвя трагедията, която се очертава: „Сами болгари своими недружелюбием к греками и к сербам толкают их к обединеніе. (Стр. 442 т. I. Дипломатически документи. Парламентарна анкетна комисия).

Падането на Одрин даде повод за още по-големи шовинистични проявления на сръбския печат: крепостта била вземана главно от сръбските войски около Одрин, нейното падане не било възможно без нечувания героизъм на сръбските дивизии, без страшно опустошителното действие на сръбската артилерия и т.н.

Ние предаваме само 5 – 6 цитата от сръбските вестници: би могло да се състави цял том от подобни самовъзвеличения. Напр.:

„Кавалерията, който първа влезе в Одрин, е сръбска“; „Нашите соколи заробили в един от многото превзети от тях фронтове и самия Шукри Паша с неговия генералитет“; „Сръбските велики дивизии имат в падането на Одрин решаваща роля“; „Шукри видял, че сърбите са господари на бойното поле, за това поискал на тях да се предаде“; „Сръбските войски превзеха най-силно укрепените фортове“; „Две сръбски роти заеха един силен форт, пред който избяга цял български полк“; „В много малко време на нашите войски се предали 17 000 турски войници“; „Българите са подли, низки, безсрамни. Те ще продължават да лъжат, че Шукри не се е предал на генерал Степанович“; „Българите не са хора, а зверове, – те не признават, че Одрин падна само поради хората на сръбската армия“; „На българите всички лъжи около падането на Одрин не ще им помогнат. Не ще им помогне и това, че са в таен съюз с Австрия“ И т. н. (Дипл. док. Ч. I, стр. 428).

По примера на Румъния, от гръцка и сръбска страна започва да се говори също гневно за равновесие на Балканите, за невъзможността да се остави България да бъде двойно по-голяма от Гърция и Сърбия наедно. След изявлението на министър Пашич пред нашия пълномощен министър в Белград на 20 март (тел. № 247) че „договорът не може да остане така, както е“, нашият министър на външните работи съобщава на легациите ни в странство това първо официално признание на Сърбия, че тя няма да се подчини на договора, а именно – че Сърбия няма и да демобилизира, докато не се определят новите, не според договора, граници между съюзниците.

Че Сърбия е решила да следва декларацията на своя министър-председател, показват и многобройните донесения на нашия главнокомандващ за големите военни приготовления на Сърбия срещу България: пренасяне войски от Скопие до Гевгели, а храни и снаряди около Ниш. През месец април не настъпва особена промяна в отношенията на двата главни съюзника: *Сазонов предупреждава България, че едно нейно сблъскване със съюзниците ще има за нея неизброими бедствия. Русия ще остане безучас-*

тен зрител и ще гледа да запази само интересите си. Той съветва на няколко пъти България да се разбере поне с Гърция, като е схващал, че едно споразумение между нас и Гърция ще направи по-ефикасни неговите въздействия в Белград.

Най-после нашето правителство – като се убеждава, че му е абсолютно невъзможно да се споразумее със Сърбия, а споразумението между последната и Гърция е факт, на 13 април предлага арбитраж по спора ни със Сърбия, който Сазонов веднага приема с изявлението, че ще действа Русия да се произнесе в наша полза, защото България има право. Че нашите договорни права ще бъдат запазени, заявил е и Лойд Джордж, като казал, че той ще направи всичко в тази посока. Въпреки тия уверения на първите съглашенски министри, Сърбия и Гърция организираха по-добре своето дело срещу България. На 5 май Палеолог съобщава на нашия пълномощен министър в Париж, че предполага какво сърбите и гърците са се уговорили помежду си бъдещата граница, а същевременно френският пълномощен министър в Петербург, Делкасе, заявява: „Сазонов се прави на оптимист и вярва в мирното разрешение на междусъюзническия спор, но това не трябва да ни спира да вземем нужните мерки“¹⁾. Френската дипломация, която не влагаше никакво чувство в спора и, пред опасността да се разшири войната, всякога се мъчеше да действа със своя реалистичен усет, счете че делото не е на декламации и на договорни текстове. Те нищо не ще помогнат. Или съглашението трябва да се наложи със своя авторитет, или, ако това е невъзможно, войната е неизбежна. Никой не отстъпва, а то значи – от сраженията с хартия ще се мине към гранати. Французите не вярваха нито на Фердинанд, нито в силата на руската дума над него.

Ние съветваме балканските правителства да предадат спровете си на държавите от тройното съглашение. Ние продължаваме да се придържаме о убеждението, че договорите са задължителни. Все таки ние признаваме, че исканията на Сърбия не могат да бъдат оставени без всякакво внимание. Тесният национален егоизъм може да тласне българите върху почвата на непримиримото и точно тълкуване на договора. В този случай те може да получат малко повече територия, но рискуват да загубят онава, което беше най-ценното: братската солидарност. Така говори Русия, а заедно с нея и цялото Съглашение.

На нашето правителство са отнимани последователно всички илюзии. Неговият поглед е бил отклоняван непрекъснато от ограничените рамки на договорните текстове и е насочван системно към големите линии на всесветската политика на Съглашението. Интересите на балканците и специално тия на България ще се защитават само дотолкова, доколкото служат на по-големите, мировите интереси. Старото руско покрови-

¹⁾ Телеграми от петербургската легация № 351 и 398 от 23 април и 7 май; от лондонската – № 148 и от парижката – № 300.

телство на славяните не е монопол само за България. Това покровителство ще се разпростре и върху неславянска Гърция, доколкото нейната флота и нейната войска ще бъдат нужни на Русия при една бъдеща военна операция или на Англия, без която Гърция не може да съществува. Това е трябвало, разбира се, по-рано да се знае.

Може би само нашето правителство е било с надеждата, че големите държави, които вземаха балканския блок под своя защита, острия гръцко-български спор да се уреди само между двете заинтересовани балкански държави. За наше нещастие, географското положение на Гърция много допаднаше на интересите на тройната Антантата. И второ – балканският блок трябваше да остане, според Съглашението, по възможност цялостен, непокътнат.

Не само Англия и Франция, но и Русия не можеше да си обясни защо трябва България непременно да застане, да се подвре между Сърбия и Гърция, да ги раздели, като че ли да дири обща граница с Австро-Унгария. Етнографическите съображения на малките държави за големите държави никога не са решавали. Ето защо Антантата настояваше единодушно, щото нашият спор с Гърция да се реши с арбитраж. При това Гърция ориентира Европа, че тя е искала много пъти, още преди войната, да определи граничната линия, но ние сме отлагали и носим отговорността за възникналия спор с нея. Второто внушение в съвета на Англия до България е, че политиката не си служи само с правото; именно моралните норми в политиката са съвсем замъглени от безбройните компромиси, с които живее всяка политика.

Големият спор между Сърбия и България – заради великите държави – не е за правата на България, които договорът ясно подчертава, нито – за тълкуването на договора, от каквото той не се нуждае. Спорът се водеше около дирения компромис. Основанията за ревизия на договора също не са от морален характер, но от политическа целесъобразност. Ако Албания не беше загубена и Одрин не беше упорствал близо половин година, ако непредвиденото разширение на България на изток не беше факт и, ако в държавите – както и в хората – нямаше инстинкти на завист и на самосъхранение, договорът щеше да бъде изпълнен при подялбата на териториалната печалба. Но всичко казано настъпи и даде повод за нови претенции и тълкувания.

Русия не искаше за малкото земи – малко от гледна точка на нейните мащаби – да се събаря съюзната сграда. България трябва да обърне сериозно внимание върху особените междусъседски отношения, в които се постави държавата ни след започването на войната: първо, върху неприязнено настроенния неин съсед Турция – и второ – върху разгневените балкански държави, които по силата на разочарованието и озлоблението, може да се нахвърлят всички на България.

В това застъпничество на Съглашението за интересите на Сърбия и на Гърция може да са повлияли не само големите държавни съображения, но – и други фактори, които съюзниците успяха да поставят в движение.

От епохата на възраждането България гледаше на някои македонски места, като на светини и мъчно е за едно управление да ги отстъпи на друга държава. Но спорът не се водеше за историческата и етнографската правда и принадлежност. Подобен спор става излишен, когато над всички придобивки висеше големият риск непроменливото военно и политическо щастие. И това, именно, трябваше да се обсъди във връзка със съветите на Съглашението.

Всички доказателства за правотата на нашето становище бяха дадени отдавна. Непреклонната наша воля да имаме тия земи беше също широко подчертана. Касаеше се обаче не за аргументи, но за такт и здравен държавен опортюнизъм. Последните предупреждения на Русия имат особено енергичен тон, който открива вече доста нерадостни хоризонти.

В съдбините на Полуострова на България е съдено, може би да играе най-сериозната роля. Но затова България не трябва да възбужда в своите съседи чувство на недоверие и подозрение.

На един път я вика Австрия, а на друг – Русия, която я предпазва от лъжливия и гибелен избор. По първия път на гибелната авантюра България я очакват само разочарования.

В политическия живот на народите рядко се среща подобна оценка на дадено положение и задачи тъй пророчески очертани. Какви изгледи се откриваха пред България в началото на 1913 година? Опряла челото си на Дунава и на Черно море и стъпила широко на Бяло море – с черноземя на Тракия и редките култури на Серско, всички това изглеждаше наистина като легенда! Днес мъчно можем да си възстановим размера на тази територия. Така основно се измениха не само границите на страната, но – и нейните идеали и нейният полет! Нямахме нужда България да слага своето бъдеще само върху „чувството на солидарност между едновремените държави“. Доста беше да запази тя доверието на могъщата група държави около Русия, за да не стане предмет на солидарна омраза на Балканите – и да станеше политическа орбита, по която щяха да се движат всички нейни съседи.

Руската нота долавя изкусната игра на австрийската политика от това време, целта на която беше привличането към себе си на България и изместването по такъв начин основния стълб на новата балканска констелация. Австрия раздаваше галантно и спорна, и безспорна зона – обещаваше ни завземането на цяла Македония без всякакви арбитражи. Тези обещания, които се поднасяха във форма на най-примамливи изкушения, влияха фатално било в смисъл – че насърчаваха упорството на България, – резкият тон в нотите ни до Съглашението – било в критическата фаза на конфликта, – когато споменът за големите австрийски помощи и обещания направи по-самоуверена ръката, която подпали наново пожара на Балкана. И когато в пламъците на балканските договори и споразумения настъпи трагизъм на българското племе, късно, много късно българските управници си спомниха за страшното предсказание на руските съвети. Заобиколена от враждебния блок на балкански държави, изоставена от

Русия и от цялото съглашение, България напразно потърси опора в голямата австрийска щедрост.

Правителството не е взело веднага решение по руските предупреждения. На 12 май сръбското правителство подава нота за ревизия на договора. Тя е писана на 2 май, но подаването и е отложено с няколко дни, за да се види навярно резултата от нотите на Русия и да се изчака кризата в гръцко-българските отношения, породена от сражението край Ангиста. „Договорът, според нотата, трябва да бъде ревизиран, защото, неговите основи били напълно нарушени, колкото чрез измяната на договорните задължения през време изпълнението на договора, толкоз и чрез решението на великите сили“. С изместването на Сърбия от приморието и с разширяването на България към Чаталджа се създавало едно положение изключително във вреда на Сърбия и в полза на България, – положение, обратно на договора, което осигуряваше нужното равновесие на Балкана. Сръбското правителство иска от България: 1) един дял земя, като компенсация за ония задължения, които България е поела, но не е изпълнила през войната; 2) друг дял за жертвите, които Сърбия понася директно за България; 3) трети дял за територията, която България печели в Тракия; 4) четвърти дял срещу загубите на Сърбия в Албания. Това са старите искания на Сърбия, увеличени, но без да се подкрепени с нови съображения.

Правителството не е отговорило веднага и на сръбската нота. Нашият министър на финансите намира, че трябва да стане една среща с Пашич, която „да се използва като *отлагателно средство*“. „Отлагането на войната днес, значи нейното спечелване или отстранение утре“. На какво е разчитано, че като се отложи войната, тя ще се отстрани или ще се спечели в бъдещето – от телеграфическия му съвет не се вижда, толкоз повече, че министър Теодоров не е приемал и арбитража с Гърция¹⁾. Във всеки случай, министър Теодоров е считал, че средствата за ликвидирането на спора може да стигнат до война. Най-миролюбивият член от кабинета Гешов говори за война; за сега задачата остава тя да бъде отложена. Д-р Данев намира, че центърът на положението си остава Петербург. „Ако отклоним руската дипломация от всяка податливост, ще ми се да вярвам, казва той, че ще изплуваме благоприятно“²⁾. Руската дипломация, обаче, не само не може да се излекува от податливостта си в случая, но тя намира, че нашата коравина може да ни доведе до непоправими нещастия. И затова Русия продължава да развива своята идея: „България ще постъпи мъдро, ако сама признае необходимостта на известен коректив към договорното разграничение и се съгласи макар и на не големи отстъпки“. Следователно, този съвет на председателя на камарата, който намира, че Петербург е решаващ, не ползва с нищо кабинета. Главнокомандващият от своя страна е на мнение, (№ 4463, 14. V) че „не трябва да се правят никакви отстъпки на съюзниците. Щом не

¹⁾ Телеграма от Париж № 11 и 18 от 13 и 15 май

²⁾ Телеграма от Лондон № 133 от 17 май.

бъдем удовлетворени, да им обявим война веднага. Успехът е абсолютно гарантиран“. Министър Гешов е счел за нужно да иска мнението по чисто политически въпроси, които са изцяло дело на кабинета, и на главнокомандващия, като че ли не се знаеше от по-рано неговия краен възглед по въпроса! На 18 май, след като е събрал тия сведения, нашият министър на външните работи съобщава чрез пълномощния министър в Петербург – на руското външно министерство, че министерският съвет „не би приел по никой начин изправлението на договорната линия чрез даването земи на Сърбия“, както това предлага Сазонов. Същевременно се отговаря и на руската нота от 7 май: „Не България действа егоистично, а – Сърбия и Гърция, които, когато ние бранихме с огромни жертви общите съюзни придобивки, те направиха съюз да ни отнемат Македония“.

Ако България не беше решила да остане вярна на съюза и славянството, тя можеше да прибегне до различни средства за защита на своите интереси и не би останала изолирана и обкръжена от блок от враждебни сили. Дълбоко убедена в правотата на своето дело, България вярва, че руското правителство – нейната надежда и опора, ще вразуми Белград. Иначе „България, ръководена от инстинкта на националното си самосъхранение и упована на своите собствени сили, *ще се постарее да защити онова*, което съставлява светинята и непременното условие на политическото съществуване на всеки народ“¹⁾.

Отговорът е достоен, напълно прав, но – той е крайно рискован и не политичен. България не прие да се опре на другата голяма политическа групировка (съюза) за защита на своите интереси, въпреки всички аванси, които получаваше от нея. България направи всичко не само за да защити дипломатическите интереси на нашите съюзници, но и да отблъсне сама ударите на противника страшни борби. В тия духовни напрежения, когато целият народ следеше със затаен дъх делата на своите деца от фронта, дела, от които зависеше бъдещето и на нашите съюзници, последните не бяха заети освен с дирене аргументи срещу България, с мобилизирането на своите армии и дипломатическите си сили срещу нея. Но всичко това още не даваше основание на отговорния управник да свърши своя отговор на руските съвети по този начин. Защото тоя отговор не значеше освен едно: война! Международното положение на България не позволяваше един език, който създаваше в средата на съглашението крайно неблагоприятни и опасни впечатления за нашите домогвания.

Между впрочем, Фердинанд си прави своите проучвания. Или по право, дири непрекъснато лица да го убеждават в неговите тези.

„На 22 май, казва Димитър Ризов, при един разговор с царя, аз му казах, че изходът от положението е едно бързо споразумение с Румъния. Но това можеше да се постигне само с помощта на Австрия²⁾).

¹⁾ Телеграма на министъра на външните работи № 1583 от 18 май.

²⁾ Протокол от комисия стр. 381.

А това значеше изместването цялата ос на нашата политика, единият край на която навярно щеше да допре до войната.

До края на месец май правителството е стремело да осигури прехвърлянето на нашите войски. На 19-и главнокомандващият съобщава (№ 4683) на министър-председателя: „Нужно е да се удържи положението до 10 юни. След три дена, за пълна ориентировка на правителството, той донася (№ 787), че Турция след подписването на мира ще демобилизира и като така нашето военно положение се подобрява. Правителството може да разчита на една енергична политика след 10 – 15 дни. И именно, „за да се удържи това положение“ и да се осигури енергичната политика, от своя страна министър-председателят съобщава на главнокомандващия, „че се съгласил да се срещне с всички съюзни министри-председатели“.

„Като напълно съзнавам нуждата да се удържи положението и с цел да се постигне това, аз нощес се срещнах с Пашич и се съгласих, по принцип, да се срещна и с всичките съюзни министри-председатели“ (№ 1590, 20. V).

Нашето правителство не е могло да не схваща погрешното впечатление, илюзиите, които то създава с предварителната, и особено с уговорената, по-широка среща между съюзните министър-председатели. Нему не е избягвала от очи и голямата реакция, която ще настъпи в най-близко време между тия среди, значението на която по това време можеше да бъде от най-сериозно значение. Ако при все това то е измислило този маньовър – политиката да се даде изцяло на стратегията – то е само поради тежкото положение, в което се е намирало. И е било заставено да навежда все повече глава пред мненията на главната квартира, авторът на която може би ще даде мъчното решение.

Гърция и Сърбия правят нов съюз срещу нас, а ние остроумничим с дреболии. Срещата на министър-председателя можеше да има само една цел: чрез лична размяна на мисли претендентите за нашите земи да убедят нашия министър-председател в това, което не можаха да постигнат пред него чрез многобройните свои писмени изложения и чрез дипломатическите усилия в чужбина.

Приемането по начало на подобна среща е една отстъпка, която се прави от недоволните съюзници. Какъв смисъл иначе може да има допускането на устните аргументи, ако не послужат те за получаване на нещо от това, което тъй упорито и толкова дълго време се отказва?

От всички страни се е схващало, че в тази среща нашето правителство ще иска да прецени по-внимателно аргументите, които дошлите министър-председатели лично ще изтъкнат и че то – в себе си поне – се е съгласило да направи известни отстъпки. Срещата съвпаднаше с утихването на печатния кръсък на вестниците на съюзните държави, за което от наша страна са били дадени известни нареждания.

Русия е очаквала извънредно много от тази лична размяна на мисли, обаче, скоро настъпи крайно разочарование.

Установи се, за съжаление, че полза от тази среща не се е извлекла, понеже нито българският, нито сръбският министър председатели са направили някакво примирително предложение и че положението си останало натегнато, както по-рано. На срещата нашето правителство не е придавало никакво значение; въпросът по същество не се засегна. „Гешов направи само един политически апел към г. Пашич да се запази съюза, че трябва да се изравнят разприте, на което г. Пашич отговори, че е напълно съгласен“. (Д. Ризов, показания пред анкетна парл. комисия, прот. 7 юни).

След като е дал възможност на главнокомандващия да продължава концентрацията, нашият министър на външните работи е отправил чрез Петербургския пълномощен министър (№ 1601; 20/ V) един нов позив – предупреждение към Сазонов, който осветлява само с един лъч цялото политическо положение на Балканите. Какво е то? Първо, съюзниците сключвали съюз помежду си; второ те се „блазнели от някакви желаниа на Румъния и на Турция да ни нападнат в случай на един съюзнически въоръжен конфликт“; трето, всички балкански държави искали да ни изнудят; четвърто, „братоубийствената война може да се избегне само с енергични постъпки на силите, особено на Русия пред съюзниците“.

Сериозните угрози на Румъния и ясните нейни изявления, че тя няма да допусне нова балканска война, понеже не желае по-голямото засилване на България, се наричат „някакви желаниа“. Те бяха желаниа, наистина, много брутални и неоправдани, но те бяха достатъчно открито посочени, много пъти подчертавани, за да не бъдат така пренебрежително разглеждани. Но освен действителната и голяма опасност, опасността и от Турция се е още тогава очертавала. Тя не само е била възможна, но нашите „съюзници“ са градили на нея също така, както са градили и на румънското нападение. За да бъде враждебният блок срещу нас идеално завършен, сърби и гърци са счели за нужно да уверят Турция, че тя може безнаказано да мине по незастиналите още трупове на българските войници и да завладее без оръжие, в един ден, това, което ни коства енергията на две наши поколения. Турската опасност е виснала над България един месец и половина по-рано от проявата и, също тъй застрашително, както и румънската.

Ние няма да разглеждаме от морална гледна точка политиката на нашите съюзници, с които са искали да привлекат даже и Турция, за да участва в съвместния грабеж на български земи. Не моралната страна на тяхната политика – за която историята установява своята присъда – ни занимава, но – похватността на нашата политика да добие резултати чрез усвоения вече начин за разрешаването на въпроса – дележа на Македония. В дипломатическите сражения нашето правителство си служи вече пред Европа и с призрака на възможна война – на една братоубийствена война, която може да засегне не само балкански интереси.

На 22 март председателят на камарата д-р Данев счита за нужно отново да подчертае енергично пред министрите Изволски, Пишон и председателя на френската република (тел. вх. № 2940) че руският арбитраж

трябва да се приложи съвестно според договора, а арбитражът с Гърция е в зависимост от това дали Русия ще ни осигури предварително Солун.

Нашите представители, които са се движили през това време в чужбина, за да държат будно европейското обществено внимание към спорните балкански въпроси и да отстояват нашите искания, са имали като че ли за единствена задача да подчертават нашата крайна непримиримост. Д-р Данев иска наново Солун на 22 май със същата увереност, каквато имаше подир победите при Люлебургаз. Поставя го като условие за арбитража ни с Гърция, след като цяла Европа, която се занимаваше със спора, ни съобщи отдавна, че Солун няма да ни принадлежи; той иска Солун и подир сключения нападателен съюз срещу нас от съюзниците; иска от Русия да му осигури този град, която нито ни е съветвала да воюваме, нито можеше да процедира по договор, който не съществува.

На 26 май руският император изпраща своята телеграма до Царя, с която съжالياва за пропадането на срещата между балканските министър-председатели, моли царя да се довери на императора и на Русия за разрешаването на спора между двете държави. Като съобщава, че една война между съюзниците не би го оставила равнодушен, предупреждава, че държавата, която бе започнала тази престъпна борба ще понесе всичката отговорност. Русия тогава ще се чувства напълно свободна да определи своето отношение.

Подир три дни, след като се състави новия кабинет, нашият цар отговаря. Отговор на поза, надменност и на прикрито презрение; отговор който определя и тона на кабинета на д-р Данев: „Нека императорът си спомни“, – той наистина е зает единствено с нашите разпри, остава само да си припомни; „ние не носим за нищо никаква отговорност; не ще носим отговорността и за това, което може да се случи“. Царят на Русия трябваше също наново да чуе, че имаме големи идеали. Той сам знаеше впрочем, че те стигат до Мраморно море.

Всичко това можеше да се облече в една форма несравнено по-политична, която в тия критични дни беше от извънредно голямо значение. Не трябваше да се извлича и от тия частни царски разговори впечатлението, че и най-авторитетният съвет по това време се среща с крайно пренебрежение.

В същото време от Гърция и Сърбия се подават най-раболепни телеграми, изказва се готовност да се вслушат във всички напътствия, скланят на арбитражи, предлагат се и демобилизации. Говорено е, че ценят благосклонните съдействия на Русия, труда и усилията на останалите велики държави, благородното отношение на всекиго по света.

Защото се е разбрало, че в политиката неведнъж се решава по впечатление, отколкото на факти, които не всякога правилно могат да се преценят. На 30 май помощник-главнокомандващият праща съобщение до новия кабинет (№ 5109), в което долага, че той е в положение да воюва със съседните сръбско-гръцки сили даже ако Сърбия изтегли всичките си войски от Албания.

Същевременно започват честите съобщения, че съюзническите войски са паднали духом – че те не искат да се бият. (Телеграма на помощник-главнокомандващия до министър-председателя, вх. № 3181, 1. VI)

Ние никъде не намерихме, че българските боеви командири – които виждаха по огромния фронт само една тънка паяжина бойци, а една част от него не беше даже смрежен – са живели със същото самомнение, че ще могат успешно да се сражават с всички.

Един единствен беше той, помощник-главнокомандващият, който осигуряваше абсолютния успех на нашето оръжие, съветваше да се държи неотстъпчив език към всички държави, искаше сепаративен мир без нашите съюзници, уверяваше, че Турция не ще ни нападне.

Но нас ни учудва начинът, по който отговорните министри нахълтваха – волно или от отчаяние пред безсилието на своите политически средства, във всичките неизбежни компликации на една война. Главнокомандващият иска да му се осигури известно време за концентрация. Това е негово право. Министър-председателят обещава нови срещи, които, както сам той мотивира, имат не политически, но военни задачи. Министър Теодоров съветва отсрочването на войната, с която отсрочка счита, че ще я спечели. Никой не взема решителен, смел фронт срещу войната, но диреше едни или други средства, за отлагането и за нейната по-добра подготовка.

Политиката на примирителния тон е свършена, понеже се счита, че кризата в нашата военна организация е вече преодоляна. Новият министър-председател д-р Данев отхвърля искането на Сърбия за демобилизацията, докато Сърбия в спорните между нея и България земи и български войски, равни на сръбските гарнизони. Той бърза да ликвидира със заварените примирителни предложения.

След като помощник главнокомандващият осигурява на правителството една „енергична политика“, за което според телеграмата му от 22 май му бяха необходими две седмици – и след като правителството направи всичко, за да си осигури от своя страна действията на помощник главнокомандващия в тази посока (министерски оставки, срещи с чужди министър председатели, обещания на нови такива и др. под.) на 5 юни, новият наш министър-председател счете, че може да отговори вече на нотата на Сърбия от 12 май. Разбира се, че отговорът беше едно решително: Не! Ние няма да се спираме на формално силната аргументация на отговора. И текстът на договорите и техните приложения и тълкувания, ако от такива има нужда, и изменените условия през време на войната, и сръбската помощ – всичко това не може да обоснове големите сръбски претенции.

Спорната и безспорна зона са ясно нанесени в договора: по безспорната няма какво да се търгува, а по спорната зона ще се чака решението на руския император. Главните идеи на договора се намират в изложението на бившия министър-председател, написан на време, но не предаден на сръбското правителство.

Нотата на българското правителство подига небивала буря в сръбския и гръцкия печат, на които нашите отговарят със същото остървение. Надеждите на Румъния се увеличават, надеждите на Сърбия също; очакванията на Гърция – още повече. За тях нямаше вече никакво съмнение, че трите държави ще повалят на земята „алчна и надменна България“.

Останалите десет дни – до започването на новата война – отбелязват една трескава дипломатическа дейност. Особено много работеше Русия, смутена от възможния разгром на балканския съюз. Като не можеше да се откаже от своето разбиране или от поетите задължения да удовлетвори Сърбия, тя си служеше с общи формули, със сериозни предупреждения и се стремеше да постигне главно едно: идването на балканските министър председатели в Петербург, където считаше, че компромисът ще бъде постигнат. Русия се особено боеше от закъснението на тази среща, понеже всеки пропуснат момент при постоянните инциденти на фронта можеше да предизвика войната. Ето защо тя не даде онова значение на ултиматумите от страна на българското правителство, особено на ултиматума до руския император да каже думата си, своята арбитражна присъда, най-много в седем дена.

Руското предложение, подкрепено и от Делкасе, да заминат министър-председателите на съюзните държави в Петербург, където ще се обсъди начинът на демобилизацията и пристъпването към арбитраж, стоеше без отговор. На 4 юни новият наш министър на външните работи ликвидира и с него: „Необходимо е преди всичко съгласието на Сърбия, че ще се движи в рамките на договора. Това е *condictio qua non* за всяка по-нататъшна съюзническа дейност. Непонятна ни е процедурата Петербург за среща на министър председателите. Ако Русия държи да смекчи конфликта между България и Сърбия, *който грози да се разрази твърде скоро в кърваво стълкновение*, тя, Русия, трябва да ни уведоми веднага, че Сърбия приема арбитража безусловно в границите на договора. В противен случай, съобщете най-откровено, *че войната, каквито последствия и да има, е неминуема*. След няколко дни ще заговорим с ултиматум направо със Сърбия¹⁾. Тези остри изрази, са преповторени в отговорите, които нашето правителство даде на всички съглашенски покани, – на Русия, Франция и Англия, които съветваха балканските държави да демобилизират или да идат в Петербург да преговарят.

От ден на ден езикът на нашия министър-председател става по-рязък, по-застрашителен. На 6 юни нашето правителство телеграфира в Петербург: „Ако Сърбия не даде положителен отговор до неделя, че приема безусловно договора или арбитража и не приеме смесени гарнизони в Македония, не отговаряме за последствията“²⁾.

Неволно се поставя въпросът: на какво се гради този тон, тази странна самоувереност? Съглашенските държави бяха съобщили своето непоколебимо решение да задоволят с нещо Сърбия. Гърция и Сърбия са във фор-

¹⁾ Телеграма до петербургската легация № 1768, 1789 от 4 юни.

²⁾ Телеграма до същата № 1812)

мален съюз, готови да хвърлят всеки момент своите армии върху ни, ако не им отстъпим по нещо, а Румъния на около тази дата ни телеграфира: ще навлезе в България, ако воювате! Турция – убедена още от началото на войната, че съюзниците ще се скарат при подялбата на земите – се готвеше да си възвърне това, което загуби. На какво се разчиташе при тази очевидна усамотеност на България? Крайно изтощена вече от двете войни; с оредели стари войскови кадри и началстващи лица; някои части, заразени от недоволство и от бунтарство. Правителството заявява и на съюзници, и на съглашенци, и на цял свят – недвусмислено, открито: ще воюва.

Може да се приеме, че и крайно повишеният тон е политика. Но тази политика не се отличава от действителна война, когато: 1) съюзните армии, обърнати в бойни редове, стоеха със стихийна омраза в гърди, само на няколко крачки една срещу друга; 2) когато се пледираше за един арбитраж, в който не важи само текстът на договора, но и настроението на тия, които ще решават и 3) когато имаше едно командване – което никога не е било в ръцете на правителството и което настояваше, щото разрешаването на споровете със съюзниците да станат само чрез война.

На 7 юни руското министерство на външните работи заявява на българското: „Който се отказва от императорската покана и от срещата на министър-председателите в Петербург той ще понесе цялата отговорност за последствията“. Ако България откаже да изпрати своя министър-председател и реши да воюва, да не разчита на никаква защита, ако Румъния окупира някои области от България. А Делкасе казал: „Вие рискувате да загубите окончателно общественото мнение на приятелите ви в Европа“¹⁾. Това не смущава ни най-малко нашето правителство. Още същия ден то отговаря, че министерският съвет е решил да отклони срещата в Петербург, „понеже Сърбия не приема нашите искания за демобилизация и за арбитраж, както са основани на договора“²⁾.

Нотата на Сърбия от 8 юни е един интересен документ, чрез който се слага гривна на правителството. Тя би била невъзможна, ако то не бе процедирало така самоуверено от началото на войната и ако не беше тъй малко осведомено докъде Русия и Съграшението би защитавало нашите домогвания; тя не би последвала, ако ние бяхме действали по-политично, вместо да се занимаваме само с апели за помощ. Какво иска тази нота?

Първо. – Да се демобилизираме; – това ни съветват и държавите от Антантата.

Второ. – да се състои срещата на министър-председателите – това нашето правителство е обещало. То я обещало, без да постави конференцията в зависимост от някои предварителни условия.

Трето. – Арбитраж и с Гърция. Не е виновна – иска да ни се каже косвено – последната, че беше заставена да воюва, без да ѝ се поясни предва-

¹⁾ Телеграма от петербургската легация, № 499.

²⁾ Телеграма № 1832.

рително срещу каква териториална награда. През цялата война се вече спори безплодно между двете страни. Нека се произнесе един арбитър.

Четвърто. – Арбитраж на по-широка основа. Не разбира ли България, че каузата на останалите съюзници е спечелена отдавна в държавите и на двете групировки?

В отговор на това се свиква коронен съвет във Врания, на който дава мнението си и помощник-главнокомандващия, в присъствието на който министърът на финансите диктува известното нареждане до руския император. На този съвет не се е направила никому никаква концесия; министър председателяте останаха в столиците си, за редактират и по-нататък огнените си ноти; армиите останаха по местата си, за да се настървяват се повече една срещу друга. А понеже срокът седем дни се даде, тъй като помощник-главнокомандващият не поемал отговорност да държи повече време войските си – „които горели от желание да се справят с подлите съюзници“ – в бездействие, той се счете логичен да определи още два дни порано тяхната предстояща задача... Че този срок се определя наистина поради преценките и решението на помощник-главнокомандващия, вижда се и от думите на министър-председателя пред руския пълномощен министър в София, казани на 11 юни. Неклюдов телеграфира на Сазонов: „Съобщих на г-н Данев, че произнасяне на арбитражно решение в срок за нас е неосъществимо. Г-н Данев каза, че ще съобщи това на царя. Той ми съобщи, че отклоняването ни от срока може да създаде в българските генерали крайна, непримирима опозиция“. Тогава Сазонов съобщава на Европа:

Българският представител ми заяви, че формулата на арбитража и седмодневния срок за произнасяне на решението било последното предложение на българското правителство. Понеже нашият отговор не определя никакъв срок за решението, България била принудена дъ прекрати всякакви по нататъшни преговори.

Аз заявих на българския пълномощен министър, че България взема едно решение, равносилно с обявяването на братоубийствена война, към което ние се отнасяме съвсем отрицателно.

Тази крачка на България се явява измяна на славянското дело и пълно невнимание към нашата благожелателна покана.

Ние сме вече в най-критическата фаза: „всеки ден огънят се надвесваше над оръжейните складове над Балкана. Войната между „съюзниците“ се е считала тъй неизбежна, че съвсем не се е държало за това, какви заключения могат да се направят от изявленията на най-отговорните лица; всеки чувствал, като че ли агонията на балканския съюз. На 7 юни тонът се повишава още една октава. Нашето правителство телеграфира в Петербург: „Ако русите не се стреснат, за да вкарат сърбите в пътя на правото и мира, ние се отказваме да разберем тази руска политика и не ни остава освен да дочакаме със скръб на изгубени мечти, но с твърдост и вяра в българската звезда, ударите на съдбата, откъдето и да идат те“¹⁾.

¹⁾ Телеграма № 1841.

На тия екзалтирани фрази още на следващия ден руското правителство отговаря, че се надява, българското правителство да обмисли всички последствия от всяка крайна акция. На 9 юни нашето правителство запитва руското: „Дава ли си то отчет, че вироглавите сърби може да се не подчинят даже на решението на императора, което би било съдбоносно фиаско за руската политика?“ И нашият министър си отговаря: „Ако това в Петербург не се разбира, значи: или че руската политика е безплодно лекомислена, или пък е непростимо слаба“. И в двата случая нашата линия на поведение е вече начертана чрез огъня.

Не ще анализираме тия и следващите телеграми. Предаваме ги само в хронологически ред, понеже сами те ни въвеждат по-добре в гръмотевичната атмосфера, съгъстявана всеки момент. Желана ли е била от някого войната, или не – тя настъпваше с една неотразимост, очевидна за всички. Никой не искаше да направи решителен обрат в своето схващане по изравнението на спора, най-малко – новият министър-председател. Договорът беше една свещена политическа догма, която замайваше, ослепяваше. На 9 юни в Петербург съобщават, че Сърбия приела арбитража. Същия ден ние отговаряме със следния ултиматум: „Министерският съвет реши императорът да произнесе своето решение в продължение на седем дни от днес, въз основа на договора. Срокът е необходим, за да не стане някоя сериозна акция на фронта“¹⁾. На следващия ден нашият пълномощен министър в Петербург телеграфира: „Сазонов каза, че Русия пристъпва към арбитража и чака мемоарите. Щом се получат те и решението скоро ще се произнесе“²⁾. На това съобщение нашият министър-председател отговаря: „Отговорът на Сазонов е настоящ отказ, понеже не определя срока, когато ще бъде произнесено решението. При тия условия ние сме принудени да спрем всякакво по нататъшно преговаряне. За утре предстои отзоваването на нашия пълномощен министър в Белград Тошев“³⁾ Петербург е смутен, резигниран, на път да ни захвърли. Сазонов ни праща следния предупредителен укор: „Виетръгвате по съветите на Австрия. Свободни сте, но се хвърляте в гибел. Ние изпълнихме своята длъжност. Императорът не очакваше ултиматуми. Той щеше да произнесе решението си много скоро. Сега, след вашето заявление, и ние ви правим нашето: не очаквайте нищо от нас“. При все това, Русия продължава да спасява това, което може да бъде спасено и на 13 юни ни съобщава, че Пашич готви мемоара си и щял да приеме арбитража без уговорки. (№ 523 и 525). На искането на Русия за паралелен арбитраж с Гърция ние отговаряме на 15 юни (№ 1926): „По въпроса с Гърция ще преговарям сам с нея, ако дойда“. Не трябва да се поема задължение по това към Русия, нито се знае положително дали нашият министър-председател ще

¹⁾ Телеграма от министъра на външните работи до петербургската легация № 1865 от 9 юни

²⁾ Телеграма № 1869

³⁾ Телеграма 0 516 от 10 юни.

отиде в Петербург. На 15 и 16 юни (вх. № 3483, 3484, 3485) е докладвано на царя и на министър-председателя от главнокомандващите нашите армии следното: 1. Състоянието на нашите военни части е отлично; 2. Войниците са готови на нови борби; 3. Жаждата им за отмъщение на коварните съюзници е много голяма и т. н.

В тия дни на голямо раздвоение в душите, не стои спокойна и австрийската дипломатия. Нашият пълномощен министър Салабашев на 15 юни телеграфира от Виена: „Руският посланик се е произнесъл пред един свой приятел, че не вярва Русия да се натовари с арбитража и че руският император заповядал през шестнеделното му отсъствие от Петербург да го не безпокоят.“ Тази телеграма № 296 направила голямо впечатление на нашия министър-председател и той поискал допълнителни сведения.

Значи в последните дни положението е следното: Пашич приема да замине; ще се подчини навярно на арбитража; книгата му са готови. Д-р Данев е получил тия съобщения, готов е да тръгне, предупреждава своите другари, че могат всеки момент да отпътуват и при все това остава.

Какво чака? – Някои нови съобщения от Петербург или от Белград? След последните категорични съобщения от тия два града – независимо от това дали го задоволяваха напълно, или не – други думи, по-утешителни за него и по-ясни за съдбата на договора, той не можеше да очаква. Спорът стигна до своята върхова точка, всяка нова сричка би довела може би катастрофа. По-скоро на среща пред върховния арбитър, навярно ще възкръсне там отново величественото съюзно дело и компромисът ще се намери!

Защо се бави нашият министър-председател, защо телеграфира в Петербург условното „ако дойда“? Той знае предварително, че арбитражът, в най-благоприятния случай няма да присъди всичко на България. В себе си той живее отдавна с печалното примирение за тази неизбежна политическа концесия.

Аз бях убеден, че при един арбитраж, императорът не ще се държи само в рамките на чл. 2 (спорната зона) но – в рамките на чл. 4 – по широкия арбитраж – по всичките въпроси, – които двете страни повдигат. (Протоколи парлам. изпитна комисия стр. 14)

Той вижда, че всяко забавяне ожесточава страните, искрите се обръщат в главни, с които се вече безумно играе; нему са му известни авантюрите, които непрестанно сноват около двореца, главната квартира, в министерския съвет, заглушени от трясъка на своята собствена фраза, неспособни да чуят никакви аргументи.

Защо не пътува, наистина, министър д-р Данев? Параходът е изпратен отдавна – чака. Въпросите са сложени от една година, защитата е готова, един път ли я е произнасял вече той – пред публицисти в конференции, пред канцлери и пред самия император? – Нима го интересува развязката на ултиматума, даден преди седем дена, изходът на сраженията, които вече започват?

Ние днес няма да допуснем това – та и какво би ползвало родината и историята, ако се установи, че това предположение е вярно? Но тогава, когато предстоеше да се присъжда България, никой в Европа не повярва, след посочените провокации, че настъплението на нашите войски е станало без знанието на министър-председателя, че съдбоносната заповед е дадена без мълчаливото му одобрение.

б) Спорът с Гърция

Гърция пита: защо ще воювам? Никакво съглашение. Проекти за гранични линии. Всички предложения отхвърлени. Центърът на спора. Венизелос предупреждава. Презастраховката. Безрасъдно увлечение.

Може би защото Гърция беше най-слабата от балканските държави или защото схващаше опасността от неопределените условия, при които ѝ се изложи да се намеси във войната, още от самото начало тя иска да се изясни: защо ще се воюва и кой на какво може да разчита при една победа. Гърция разбираше, че на България се пада да ръководи една военна акция срещу Турция, поради което не един път е изтъквала нуждата от един предварителен и съвместно обмислен план за действие и за дележ на Македония.

В 1896 година гръцкият министър Драгумис поставя пред нашето правителство въпроса за едно гръцко-българско споразумение на почвата на разделянето Югозападна Тракия. Същото се повтаря и в 1909 година, когато гръцкият министър Панас представя на нашето правителство една проектоконвенция със същата цел. Когато правителството ни пожелава да се уговори, щото инициативата за бъдещи военни действия да се предостави в наши ръце – Гърция не се съгласява. Тя е искала да играе в акцията една по-голяма и по-независима роля. В кратките преговори, които нашето правителство е водило с Гърция при създаването на балканския съюз, тя мъчно е приемала автономията на Македония и е дала ясно да се разбере, иска да има непременно Солун. Гърция била отхвърлила по-рано едно споразумение, което ѝ предлагала Австрия само защото не и бил даван Солун.

Размяната на мисли между България и Гърция за постигане съгласие за освобождаването на християните в Турция почва от февруари 1912 година. Имало е значи много време за сключването на политически съюз между двете държави. Ако това не е станало, причината не е Гърция, която – както ще посочим – е искала много пъти да се изяснят изцяло отношенията между двете държави, но – преднамереното желание на българското правителство да не се стига дотам. То се е страхувало да не се повдигне между другите въпроси и този за Солун и по такъв начин да се осуети влизането на Гърция в балканския съюз. Нашето правителство е счи-

тало съюза си със Сърбия за достатъчно мощно средство да застави след войната Гърция да приеме начина за подялбата на Югоизточна Македония, както то предложи. От тук и оная несигурност, голямата забърканост в отношенията между двете държави, които се обхванаха с общата формула – извоюване по-добър живот на християните в Турция.

Помощта, която Гърция е щяла да даде във войната се е подценявала, – още една от причините, по които не се е обърнало достатъчно внимание на Гърция. Понеже Италия е воювала с Турция, считало се е, че гръцката флото ще бъде съвсем излишна. По тия причини политическата и военна конвенция с Гърция се сключва едва на 13 септември – няколко дни преди мобилизацията.

В дипломатията могат да се отбележат доста неискрени споразумения, които са създавали много междусъседски вражди или конфликти в широки размери. В случая обективността ни налага да изтъкнем, че в началото на Балканската война Гърция настоява много пъти за изясняване на големите въпроси, свързани с войната, които, останали висящи, могат да разстроят съюзните отношения.

Никой не може да твърди, че предварително и ясно споразумение с Гърция нямаше – при създадените в последствие условия – да измени фронта на Гърция спрямо нас, че подобно на Сърбия, тя нямаше да намери нови основания, за да иска по-голям дял от хубавата териториална печалба. Исторически факт въпрочем остава, че гръцкото правителство желаше да участва в освободителното дело само след като му се кажат предварително най-точните условия на борбата.

Преди започването на войната и през първата нейна фаза Гърция настоява за една по-голяма откровеност от страна на останалите двама съюзника спрямо нея. Беше очевидно, че ще не се воюва за автономията на Македония; беше също ясно, че подялбата на европейска Турция е вече факт в новата политическа комбинация на Балканите и че Гърция – каквато скромна цена и да ѝ се даваше в общата борба – не искаше да тръгне с вързани очи. За нея идеята, че помагат да се разчисти в Европа едно осъдено от времето управление – не беше достатъчна да я сгрее, нито да поеме нов риск, след този в 1895 година.

Гръцкото правителство имаше и други причини да иска предварително да знае какво ще получи от извоюваните турски земи. Една автономия на Македония то не можеше да приеме лесно, поради етнографическия ѝ характер. Гърция считаше, че с това би само подпомогнала лекомислено каузата на България. При това, ней беше известно, че българското и сръбското правителство с договора си за делба бяха погребали автономията на Македония и че зад завесата на тези идеи, федерации и безкористни намерения прозираше контурата на уголемените две славянски държави. А ако имаше страна, която се особено нуждаеше от земя и от нови приходи, то бе безспорно Гърция. С крайно разстроени финанси, обхваната от силния огън на партийно-политическото раздробление, диреща напразно виновниците

за погрома, което още повече изтощаваше държавата – тази скалиста страна поглеждаше особено завистливо към богатствата на континентите.

Балканският съюз още не беше почнал своето дело, а нашият пълномощен министър в Атина (№ 755 от 7 септември) съобщава: „Гръцкият министър на външните работи ми каза, че Сърбия желае завоевателна война, а за такава война гръцкото правителство не може да се съгласи набърже, чрез разменяването само на телеграми. Една война изисква да се установи предварително кой до къде ще завладява, а това изисква време“. Още по-рано същият министър беше посочил на нашето правителство пътя, по който Гърция би желала да се движи. И тази мисъл на министъра не е целила само определянето сфера на влияние в Македония, както погрешно заключаваше тогавашният дипломатически представител. Тя е една много ясно определена основа, на която биха се изградили по-надеждни съседски отношения. За сфера на влияние се водят преговори или когато аспирираната земя е чужда, или когато в нея ще се водят бъдещи борби. Но когато тази земя ще стане общо съюзническа собственост в най-късо време, Гърция имаше основание да иска да знае с коя част от наследството ще може да разполага.

Малко по-късно на нашите предложения до гръцкото правителство да се ангажира във войната – която вече започваше – гръцкият министър (10 септември № 766) отговаря: „Ние още не сме готови дипломатически помежду си за една война. Със Сърбия още не съм постигнал едно съглашение, а с вас едва почваме да преговаряме за такова. Аз оставам непреклонен и настоявам да уговорим предварително всичко точно, за да избегнем в бъдеще едно печално скарване помежду ни“.

При едно такова ясно поведение на гръцкото правителство, нашето е имало два пътя на разположение: или да отложи с всички разполагаеми средства войната с Турция и да пристъпи към определяне на бъдещата българо-гръцка граница – към уговарянето поне на принципите, според които ще се делят извоюваните земи; или да форсира събитията, да постави Гърция пред една избухваща война, като предостави решението на повдигнатите от Гърция въпроси на слепия развой на събитията, на шанса с всичките опасности, които крият подобни методи. Нашето правителство избра последния път. Ние ще преценим този начин на работа заедно с по-важните дипломатически документи. На последното предложение на гръцкия министър на външните работи да се определи базата на дележа, нашето правителство не отговаря. След една седмица, вместо отговор, нашият министър на външните работи телеграфира (№ 1542, 15 септември) в Атина: „Настойте гръцкото правителство още утре да мобилизира. По нямане на време не е необходимо да се повдигат сега въпросите, които ще предизвикат нови преговори със сърбите“. От някои документи се вижда, че Гърция е мобилизирала само защото е вече поставена пред война, но е искала отсрочване на мобилизацията за няколко дни навярно, за да може да свърши преговорите си с България. Това не ѝ се отдава, понеже събитията се развиват светкавично и след мобилизацията на сърби, българи и

черногорци, Гърция тръгва принудена с тях. Тя счита за уместно, впрочем – преди обявяването на войната – да поиска още един път от нашето правителство да ѝ се изясни същинското съдържание на началата за които почваме похода срещу Турция. За Гърция се явяват недостатъчни хубавите лозунги, вписани в манифестите за войната.

За да обоснове искането си да се уговори предварително дележът, гръцкият министър на външните работи – основателно или не – това не се вижда от дипломатическата архива – се позовава (тел. № 962, 24 септември) на думите на нашия министър на външните работи, който по-рано му бил обещал да заговори по-определено по този въпрос. От наша страна не последва отяговор и на това искане. След общия сондаж, който ни се прави от Гърция, на няколко пъти безуспешно, последната започна сама да замести принципалните въпроси с конкретни предложения. „Ние ви отстъпваме, казва гръцкият министър-председател, чисто гръцки градове, като Одрин, Мелник, Струмица, макар че считаме естествената граница между Гърция и България река Места. Ние разбираме, че имате нужда от Бяло море, даваме ви цялото грамадно и с големи богатства крайбрежие Деде Агач и Кавала, включително; кажете на какво имаме право и ние според вас, за да почнем преговорите¹⁾).

Под шурма на победите, при грижите за овладяването на Чаталджа и редицата събития във връзка с трескавото настъпление към столицата на Турция и от съображения, които ще разгледаме, – нашето правителство отлага да преговаря с Гърция, която също престава за известно време да ни спомня, че границата помежду ни не е определена. Гърция вече иска да види какви ще бъдат нашите искания на Изток. Тя желае също да се ориентира как ще погледне Сърбия на един гръцко-български спор в случай, че се открие такъв и трето, дирила е по-удобен момент, за да може да упражни по-голям натиск върху България. След триседмично мълчание Гърция поднася предложението си. Проектът на гръцкия министър на външните работи резервира за Гърция Солунско, Серско, Битолско, като се мотивира с това, че в бъдещите владения на България ще останат гръцки маси, но без да обръща внимание, че и българските маси ще останат под гръцка власт. Нашето правителство (телеграма от 23 октомври) е посрещнало проекта на Гърция с протест и с възмущение. Той направил в нашите правителствени среди поразително впечатление. Поради неговата чудовищност, проектът не можел да бъде вземан даже и като база за разискване. Като основа, която трябва да бъде възприета при разпределението на придобитите земи от наша страна, се счита не простата размяна на българи срещу гърци, понеже за осъществяването на балканския съюз се дават другиму българи без да се вземат срещу тях чужди национални души.

Единствения критерий, според българското правителство, може да съставляват жертвите, които всеки от съюзниците е дал във войната.

¹⁾ Телеграма от атинския пълномощен министър № 828 от 26 септември.

Първото наше конкретно предложение по бъдещата българо-гръцка граница е направено от делегата ни в Лондон при преговорите за мира с Турция. Пред гръцкия министър-председател той е казал, че границата трябва да се тегли „много на юг, но аз се задоволявам с етнографическата линия в югозападна Македония и със Солун“. На тази мъгла гръцкият министър-председател предложил нещо много реално: „На левия бряг на Струма – Правишко, на десния бряг от устието на Тахинското езеро, по една отделна линия през Вардар до Гюмендже, на север от Енидже-Вардар и Воден до южния бряг на Преспа езеро до Корча“. Вензелос бил поставен в невъзможност да продължава преговорите, понеже нашият делегат не счел и за нужно да оборва проекта му, „за да не отслабва своето предложение, което считал за последна дума“.

Когато се дирят причини за отлагане на преговорите и за окончателното решаване на въпроса, могат да се посочат още много мащаби, които трябва да бъдат взети в предвид. Може да се окаже например: само броят на дадените жертви не достига при разпределението на земята; трябва да се съобрази още: съразмерността на бъдещия състав на населението на съюзните държави със сегашното им положение; след това не трябва да се пропуска и международно признатите права за разширение на съюзните държави, стопанското значение на завладените земи и на освободеното население. Ако се усвои този метод за преговори, може да се изтъкне и географското положение на завладените земи спрямо съюзните държави. Нима Крит и островите не са също общо достояние? От крайно неопределените начала на двете спорящи страни, изтъкнати още в началото, не се отстъпи до последния момент. Написаха се много ноти и контра-ноти, изказваха се мнения по-въздържани или по-резки, но нито гръцкото правителство, нито нашето се приближиха към базата на своя противник. За да се оправдае разрешението на въпроса от наша страна, е изтъкнато още (7 и 10. XI. № 2072 и 4607), че ние не можем да определим какво ще дадем на запад, преди да видим какво ще получим на изток; а от гръцка страна е казано, – че исканата от нея граница има същевременно за цел да запази равновесието на Балканите.

Нашият министър на външните работи не е бил много наклонен да преговаря с гърците. „Вие, казва той, на нашия пълномощен министър в Атина, пледирате гръцка кауза, като ми искате да представя една наша линия. Осигурете по-рано от гърците една добра линия. А след изявлението на гръцкия крал, ние трябва да преговаряме по-предпазливо с гърците“. (Телеграма № 2064 от 9 и 16/ XI).

Гърция започва да дири помощ от други държави, като в спора се намесва най-първо руският пълномощен министър в Атина, който съветва българското правителство (№ 2062) да отговори на предложението на Гърция, понеже „за дребни работи не трябва да се разваля балканският съюз“. Двете страни обаче остават непреклонни. На 9 ноември нашият министър на външните работи телеграфира на атинския ни пълномощен министър: „Гърците искат да се съгласим първу върху дележа на Македо-

ния и после да подпишем мира. Това е невъзможно, тъй като те искат непременно Солун“.

И така: Солун. Ето кое започва да дели отначало двамата съюзника и ето кое определи главно характера на гръцко-българската разпра. Дипломатическата полемика между България и Гърция предшестваще всички междусъюзнически спорове, които разстроиха после съюза изцяло. Тази полемика подхрани още повече домогванията на Сърбия и на Румъния към българските земи.

В изумително кратко време цяла Тракия падна в наши ръце. Мирът беше поискан и ако се сключеше в кратък срок, Гърция можеше да свърши войната със скромни придобивки. Оттук произлиза бързината, с която Гърция искаше да осигури по-големи облаги било направо от нас, било чрез други сили; оная нервност, която характеризира гръцката дипломатия през всичкото време, докато намери за себе си сигурна опора. Тя е живяла дълго време с мисълта да се окупира цялото крайбрежие, за да има в ръцете си гаранции, когато договаря въпроса за границите. В действителност гръцките войски заеха доста големи територии.

Мъчните преговори за мира с Турция започват. Те съпътстват с непрестанните настоявания на Гърция България да ѝ представи своя проект за пограничната линия, за да се получи една среда от двата проекта; това се настоява и от Русия. На искането на Гърция, което завършва с думите „настъпил е последният час да се разберем“ – ние или сме отговаряли с думи, като тия на царя, че „проектът на Гърция е несериозен, поради което не заслужава да му се противопостави контрапроект“ (№ 2118, 13. XII), или сме съобщавали на Гърция, че България не разполага още с нищо сигурно, следователно, не може и да определи точно какво ще даде на другите. Този начин на преговаряне не задоволява нашия съюзник, който взема различни мерки, за да ни застави да бъдем по-определени. Постепенно, но непрекъснато, той започва да изтласква нашите слаби войскови части от тия краища на Македония, които счита, че има право да присвои, а от друга страна – спъва преговорите за мир, за да продължи неопределеното положение между мир и война, което толкова гнетеше нашата войска. По такъв начин Гърция ни поставяше пред изгледите за нова война с Турция, евентуално и с нея, което би могло да ни направи по-отстъпчиви.

Целият този мъртъв период от гръцко-българските преговори отбелязва два характерни момента: изявлението на гръцкия министър-председател, че ако двата съюзника не могат да се разберат сами, той ще „осигури интересите на Гърция извън съюза“; че Гърция не само че не изключва един арбитраж по нашия спор, но е готова да подири за това и чужди приятелски сили. На тия изявления нашето правителство отговаря с протест, понеже въпросите, които са неуредени между Гърция и нас, били от вътрешна съюзническа компетентност и защото Гърция пакости на делото, като иска да създава чрез развалините на съществуващия съюз нов съюз.

Доколко министър-председателят на Гърция искрено е работил за споразумение между двата съседа, трудно е да се каже. Може би, за да защити по-добре исканията на своята държава, той желал да представи по този начин пред външния свят българските управници като крайно упорити, непреклонни, които са готови да разстроят голямото дело за няколко хиляди кв. км. земя. И поради това той е следвал неотстъпно своята политика да иска едно разбирателство с България или поне – демонстрирал е подобна политика. След изявлението му за полагането на спора на арбитраж и след съгласуването му да представи гръцките условия на мирната конференция в Лондон, той изказва също и желание да се срещне с българския министър-председател, вярвайки, че при лични преговори двамата държавници ще се приближат до целта. Тази среща е била отклонена от наша страна, поради което той, според официални известия от Лондон, е бил *much annoyed*¹⁾.

Два месеца не бяха изтекли от самото дело на Балканите и върху отношенията между Гърция и България се разстла голям тъмен облак. Една градушка от ноти и от възражения на тия ноти се изсипа, в която всяка страна се мъчи да установи, че е предизвикана и че е трябвало да протестира против действията на армията, на духовенството или администрацията на съюзника в окупираните земи. Взаимното недоволство е нараствало понякога до такава степен, щото някои техни действия вместо съюзнически, трябва да се нарекат направо неприятелски.

Телеграма от министъра на външните работи до атинската легация № 2118 от 13/XI. „Всяка неоправдана мъчнотия от страна на Гърция за по-скорошно сключване на мира ще считаме за неприятелско действие“. Генерал Тодоров телеграфира на 24 ноември до атинската легация: „Един ден ще се видя принуден да извадя с оръжие гърците от земите, които ние завладяхме и които те сега ни отнемат, та после каквото ще и да става“.

Нашето правителство се намираще в навечерието на скъсването преговорите с Турция, която искаше да опита още веднъж своя шанс във войната, като се надяваше на опреснените си сили и на съюзническите раздори²⁾. Предстояха нови и големи напрежения на разредените от болести български армии при Чатаалджа, Булаир и Одрин, което даваше възможност на нашите съюзници да се организират на спокойствие още по-добре срещу нас дипломатически и военно. Като не е могло да повлияе на нашия южен съсед, за да бъде по-умерен в исканията си, нашето правителство се е обърнало за услуга към Русия. „По чудовищните гръцки претенции – телеграфира (№ 2174, 20/XI) нашият министър-председател на пълномощния ни министър в Петербург – помолете Сазонова да докладва на императора, щото нашата велика покровителка да възприеме нашите искания“. Много отдавна

¹⁾ Телеграма от министъра на външните работи до атинската легация № 2216 от 25/XI.

²⁾ „Кямил паша е дал да се разбере на английския посланник в Цариград, че ние ще се скараме с Гърция“. (Телеграма от министъра на външните работи до атинската легация № 2162 от 19/X).

легацията в Атина беше съобщила възгледите на руските дипломати в Гърция, според които България именно се явяваше неотстъпчивата, бавно действващата; която могла да създаде за дреболии разстройството на блока, като не схващала, че гръцките искания мерили да запазят същевременно и балканското равновесие. Нашето правителство допускаше, че ще настъпи обрат в схващанията на руските дипломати в Гърция, като се разясни и обоснове нашата политика. И поради това много често то е запитвало за мнението на руските представители в Атина. Отговорът е бил всякога един: споразумейте се, представете проекта за гранична линия.

Новата година не ни заварва в по-благоприятно положение относно центъра на гръцко-българската амбиция – Солун. Новите сондажи, които нашето правителство направи на разни посоки, дадоха незадоволителни резултати. Силите, които наистина можеха да ни услужат, като повлияят на Гърция, се държаха или съвсем равнодушно към това българско искане, или си служеха с чужди възгледи, за да ни дадат най-правилната, според тях, ориентировка, т. е. че не можем да получим Солун.

Три месеца българското правителство не преговаря с Гърция, като считаше от своя страна, че е в правото си да получи отговор по линията, която Венизелос предложи в Лондон. Гръцкият министър-председател минава през София, има среща с нашия министър на външните работи, но не се говори по въпроса. Гръцкият министър на външните работи започва да иронизира нашето мълчание с думите „недосегаемо олимпийство“, от което Гърция не очаква нищо добро, но което не ще бъде от полза и за България. Но нашето правителство считаше, че не е време още да се влиза в преговори с Гърция. През това време от разни дипломатически среди се съобщава в нашето външно министерство, че Гърция вече дири защита на своите интереси – както тя разбира – другаде, че тя е на път да сключи съюз със Сърбия, която е тоже недоволна от България. На българското правителство се заявява и от най-авторитетно за него място, че най-високопоставени фактори в Европа се застъпват за гръцките искания. Нашето правителство, въпреки това, считаше, че няма причини да изменя своето поведение на мълчание спрямо Гърция.

Телеграма от Атина № 86 от 17 януари: „Венизелос ще мине през Белград, за да поднови опита си да се споразумее със Сърбия срещу нас. Ще искат да използват затрудненията ни в новата война срещу Турция.“ от цетин. легация № 103 от 25 февруари: „Френския пълномощен министър ми каза, че френското правителство имало сведения, какво Гърция се стремяла да се отцепи от съюза по отношение на България“.

От друга страна, и Гърция престана да ни безпокои. Много нарядко вече нейните министри повдигат този въпрос пред нашия пълномощен министър в Атина, повече, за да си създадат бъдещи оправдания¹⁾). Към края

¹⁾ Телеграма от Атина № 370 от 5 април: „Останах с впечатление, че те (гръците) вече не бързат в преговорите с нас, понеже искат да видят по-рано дали ще се споразумеем със Сърбия“.

на месец март се изпраща в нашето министерство следната телеграма от лондонската легация: „Тук се получи твърде поверително съобщение, че между Гърция и Сърбия е постигнато споразумение за подялбата на Македония. Гърция се отказва от Битоля в полза на Сърбия“. С тази телеграма, която е била важен признак за изолирането на България, заставя правителството да почне сериозно преговорите с Гърция. Инициативата обаче се отличава със същата липса на конкретно съдържание. „Ние се готвим, казва министърът на външните работи, да почнем преговори с Гърция, ако тя ни предложи една колкото е възможно по-приемлива линия¹⁾).

На това наше искане Гърция отговаря, че е представила вече две линии, по които не е преговаряно сериозно или даже никак не е преговаряно от страна на България, поради което не може представя трета. Линията им не е окончателна, поради това българското правителство трябва да се произнесе по нея, като представи своя. Нашият министър на външните работи иска да бъде определен и „за да се почнат сериозни преговори“, иска от Гърция представянето отново на линията, която Гърция преди шест месеца е представила. Сега вече Гърция започва да мълчи и показва, че не е наклонна да преговаря, а още по-малко желае да преговаря на стари бази. Оказва се, че принципалният спор между двете държави е безполезен и неразрешим, докато България стои на принципа на жертвите, а от Гърция – на принципа на народностите. Трябва да се дели земята сериозно, на едро, независимо кой колко е пострадал във войната и с какво население са населени Тракия и Македония.

Че Гърция се осигури чрез трета сила – проличаваше и от неопределените линии, на които тя започна да слага своите териториални искания, като по този начин поставяше нашето правителство почти без основа за преговори.

„Направеното от гърците вчера предложение е тъй неясно, че едва ли може да се вземе за основа на разискване. Венизелос бе много по-прецизен, когато направи Даневу (*преди 4 месеца*) предложението. Настойте да се рецезира новото предложение – като изтъкнете голямата разлика между него и първото, – което Гърция ни направи, та да можем да почнем на тази основа веднага преговорите, като направим и ние нашето конкретно (точно) предложение“. (Тел. от министъра на външните работи до легацията в Атина, № 1004 от 10 април).

Месец април изтича с безрезултатни апели от наша страна към гръцкия министър-председател, към чувството му на справедливост, към държавническия му такт или в уверения, че ние ще направим всичко, от наша страна, за да се споразумеем и свършим спора миролюбиво²⁾). Тъй мълчаливият и самоуверен министър-председател на България почва да апелира и да моли Гърция за сериозно и истинско споразумение. Понякога – без да получи и най-малко ободряване откъдето и да е – на българското правителство е било внушавано от чужбина, че неговата непримиримост ще

¹⁾ Телеграма № 138 от 28 март.

²⁾ Също телеграма № 885 от 3. IV; № 962 от 7.IV; № 1004 от 10.IV и т. н.

тласне гърци и сърби срещу България, – че са нужни бързи и съществени отстъпки, за да се предотврати този възможен съюз срещу България.

В началото на май Гърция е вече в съюз със Сърбия срещу нас. Тя става достатъчно дръзка и предлага на нашето правителство една конференция а quatе, за изглаждане на междусъюзническите спорове. Правителството я отхвърля понеже има специален договор между нас и Сърбия. То отхвърля същевременно (№ 1378 4.V и № 1525, 15. V) и арбитража между нас и Гърция, който Сазонов ни предлага. То настоява щото гръцко-българската граница да се определи между наши делегати и гръцки представители, обаче правителството след триседмични „справки“ заявява, че иска обща граница със Сърбия. Това значеше да се предрече погребването на договора ни със Сърбия. Нашите делегати не приемат да преговарят. Гръцкият министър-председател им съобщава, че в политиката на една държава никога и за койкой въпрос не трябва да съществуват условия *sine qua non* и изказва вяра, че ще се уреди спорът с арбитраж. Не минава почти никакво време, той става още по-смел и настоява арбитражът да не се произвежда само от Русия, която е славянска държава и може да прояви прекалена благосклонност към България, но и от други държави¹⁾.

Идеята за арбитраж не е хванала корен в съзнанието на нашите отговорни фактори и след нейното препоръчване от Сазонов. Това се вижда от нарежданията на министър-председателя до легацията в Атина и Петербург. На 4 юни (№ 1788) ние телеграфираме: „Гърците ни викат на арбитраж, но не е ли ясно, че въпросът за териториалните им претенции не може да се разглежда там? За арбитраж не им говорете нищо“. Същия ден (№ 1791) се заповядва на петербургския ни пълномощен министър: „Съобщете на Сазонов, че не мога да разбера защо гръцко-българският въпрос трябва да се съедини със сръбско-българския. Ние не можем да се спираме засега на мисълта за ходене в Петербург. На предупреждението от германския министър на външните работи, че Солун не ще ни бъде даден по никакви начини от гърците, министърът на външните работи отговаря само с няколко думи, а именно – че ние настояваме не по-малко от Гърция за Солун и че за арбитраж с Гърция не може и да се говори.

Мостовите между България и Гърция биват събаряни един след друг. Двете държави говорят вече, колкото е възможно на по-горни гами и не прикриват своите намерения. Концентрацията на войските се върши еднакво усилено и от двете страни, военните приготовления следват без почивка, при всичко че гръцкият министър-председател никога не пропуска да заяви чрез ноти до великите сили, че той всякога е готов да пристъпи към сериозни разговори с България. Той прави две предложения за демобилизация, за да докаже на всички своето миролюбие, след като е окупира най-културната и богата част от Тракия. Спорът с ноти и аргументи, който приема характер на фехтовка между двете държави, продължава. Гърция нарича нашето

¹⁾ Телеграма от атинската легация № 630 от 3 юни.

предложение за смесени гарнизони северно и източно от Солун „смело искане“, тя не отстъпва от идеята дележа на земите да стане в конференция на всички балкански съюзници. Същия ден още с телеграма № 1844 ние реагираме остро: „По никакъв начин не можем да приемем това“.

То би значило наистина да бъдем разпънати на кръст от съюзниците-претенденти. Но нам предстоеше да посочим начина, който би гарантирал по-добре нашите интереси. Ние сме в пълна безпомощност – не можем да представим никакво конкретно средство. Ние не приемаме и арбитража. Предложението за арбитража е било защитавано и от Русия през всичките фази на спора, но и на нейните доводи се е отговаряло всякога от наша страна с „не“! Последната телеграма, която приключва големия дипломатически дуел между България и Гърция е адресирана до Петербург, за да се съобща на Сазонов, че руският арбитраж не може да обхваща и спора ни с Гърция: понеже няма дележен договор между България и Гърция, трябва да ни се признае правото щото местата източно и северно от Солун да бъдат предварително окупирани от нас. А то значи Гърция да се отправи към южните отпадъци на Албания. Месец преди този отсечен отказ, кървавият начин за уреждането на нашия спор с гръцкото кралство е почнала да изплува в съзнанието на някои меродавни глави. Гръцкият министър-председател е развивал тази мисъл още в началото на спора. Д-р Данев телеграфира от Лондон на 4 декември (№ 5544), че Венизелос говорил на френския министър на външните работи за арбитраж, но Данев отклонил да се произнесе по това.

Настаняването на гръцката армия в спорните земи става по такъв начин, че никой не допускаше, че изпразването им ще стане с наши дипломатически протести. Гръцките окупационни части са нервирали нашето командване. Над гръцко-българските отношения се забелязва вече черната врана на войната. „Правят силно впечатление в бележката на генерал Иванов всички наши заповеди да се атакуват известни гръцки позиции“, забелязва министър-председателят меланхолично на помощник-главнокомандващия (№ 1586, 13. V). Главната квартира е преценявала, че създаденото политическо положение и психологията на балканските управници и обществени водачи с тяхната крайна неотстъпчивост и взаимни обвинения предполага само нова война.

Група велики държави, за която балканският съюз беше неприятна и опасна сила, съветва открито войната, като най-надеждното средство за ликвидация на създаденото положение. Нашият пълномощен министър в Берлин напр. телеграфира (№ 437, 2VI), че министърът на външните работи му казал: „Не знам доколко ще останат всички доволни от решението на руския император. Затова, вместо да се отложи балканската война за няколко години, аз лично бих предпочел войната сега, за да се осигури траен мир. Гърция не ще даде Солун“. Подстрекателствата от подобен характер са особено силно хипнотизирали някои наши среди. На 14 май 1913 г. (№ 4447) помощник-главнокомандващият също съветва министър-председателя да воюва със съюзниците.

След един месец пом.-главнокомандващият насажда (№ 5554, 14.VI) у царя същата мисъл: „Гръцките безобразия се увеличават всеки момент. Гърците нарушават спогодбата. Всеки момент може да бъде използван, за да се разправим с тях. Аз мисля, че вече е време за се тури край на гръцките предизвикателства“. По този повод, министър-председателят Данев телеграфира в Атина гърците да се вразумят, иначе ще си послужим с нашата военна сила. Съветът на генерал Савов и закана на министър-председателя не останаха безрезултатни. Само след двадесет и четири часа кървавата стихия се развилня наново.

Балканският съюз получи смъртоносни рани от много страни. Той не се разстрои само защото беше поставен на несигурна основа или защото съзнанието на неговите създатели не беше издигнато до подобна подобна политическа формация. Съюзът биде отслабен и от сили, стоящи вън от него, разрушителното влияние на които се е проявявало и в миналото. Балканският съюз трябваше да преодолее най-първо една мощна вълна от апетити, разпалвани от десетилетия от хубавите тлъсти земи. На тези неугасими апетити се дължи и лекомислието, правено от нашата дипломация, да не склучи никаква конвенция с Гърция преди започването на войната. Най-обикновеният политически разум налагаше да се каже предварително на Гърция – ясно и без търгуване – срещу какво се иска нейната военна помощ. Борбите между гърци и българи в миналото бяха така остри, подозренията толкова големи, щото за договор не можеше да се счита вярата, че Гърция ще се задоволи с това, което великодушно ѝ подхвърлим. Гърция не беше се никога отказвала от ония богат крайморски край, начелото на който стои Солун. Даже само защото между нас и Гърция лежеше Солун, трябваше предварително, преди войната, да се постави открито въпросът: кой трябва да владее този град и защо трябва да го владее?

За нещастие мисълта на нашите държавници толкова се е движела по обратна посока: за да не се решава въпроса за солунския край, избегнато е изобщо всеки въпрос за териториално разграничение. А ако се не догонваше идеала, но се обърнеше внимание на първата линия, която Гърция ни представи, щеше да се види, че границата се тегли няколко километра над Солун, който би могъл да живее само чрез големия хинтерланд зад него. Животът и бъдещето на този град щеше да бъде в зависимост от доброто отношение на Гърция спрямо България. Първата линия на Венизелос ни оставяше една територия, богатството на която може да се характеризира със следните две цифри: от 16 клона на Банк Отоман в цяла европейска Турция, 9 бяха в отстъпените от него територии. Бездоговорното състояние е създадено напълно преднамерено, съзнателно; счело се е, че именно по този път българската кауза ще бъде най-добре защитена; че България ще излезе от войната по-добре териториално, ако граничната линия към Гърция се тегли възможно по-късно.

Гърция имаше различни съображения, за да обоснове своето искане за бърза подялба: 1) че споразумението за такава е вече направено между

останалите два съюзника; 2) че всяка фаза на войната може да донесе повече усложнения, а следователно и повече недоразумения по подялбата и т.н. С голям чук гръцката дипломация набива непрестанно на всички възгледа си, че делбата трябва да започне. Тя пропагандира искането си както между другите съюзници, така и – в странство. Към средата на ноември нашето правителство като че отстъпва от своето становище, което беше да не преговаря с Гърция преди края на войната, но след като узна гръцката база за делба, прави решителен обрат и казва: ние още не знаем какво ще получим; ние знаем само числото на нашите жертви, които още не бяха окончателни, понеже войната не беше завършена.

Всъщност от наша страна не са дирени условия за компромиси, нямало е желание да се разглеждат компромисите, които ни се предлагат. Правителството е в арест на своята основна мисъл, която определи още от началото неговата политика на юг и я лиши от гъвкавост и опортюнизъм: Солун! Ако Солун не беше в оспорваната периферия, на преговорите с Гърция щеше да се даде още от началото нужната сериозност. Защото не можеше да се допусне, че правителството не е схващало страшните вреди от едно неуредено положение, което ще свърши с гръцко-българските раздори.

След големите надежди, които първите удари на нашето войнство разкриха пред българската дипломация, последната счете за естествено и оправдано, ако не ограничава своите домогвания на югозапад. Турската сила беше сломена главно чрез българската, с новосъздаденото от войната положение, следователно, потвърждава се политическия план, който нашата дипломация си беше начертала отначало. Това, което печелим на изток е плюс от плюса усилия, които България направи, то не се дължи нито на по-голямата помощ, която съюзниците са ни дали, нито на някоя случайна сполука. Ето защо още при първите излети на нашите държавници в чужбина, те издигнаха високо лозунги на борбата: бреговете на Мраморно и на Бяло морета. Широкият сондаж на нашата дипломация не ни даде задоволителни резултати: всички меродавни лица считаха напр., че трябва да намалим нашите претенции.

Другаде това единодушно мнение – особено ако то се подкрепя и от силите, под върховната защита на които водехме войната – можеше да създаде една бърза ревизия на усвоения възглед, колкото и сериозно да можем да го защитаваме. У нас отговорите на европейските държави направиха правителството още по-непреклонно. То реши, че ако не можем да осъществим крайния идеал с аргументите на разума и на правото, ще опитаме последното средство – войната.

Погрешно би било да се твърди, че само няколко приморски цели са спирали правителството да пристъпи към сериозни преговори с нашите ловки южни съседи. Техните искания, които се видяха отначало на нашия кабинет „поразителни и чудовищни“, а следователно и „несериозни“ – са били също една върховна причина да не се преговаря. Не се взема пред вид обаче, че базата на гърците беше схема за търгуване; тя ни предложи

не на 1912 г., когато България беше още с напълно запазени сили, свободна да избира съюзниците си и да налага своята воля – но тя ни се предложи, когато ние бяхме почти скъсали с едната от европейските групировки, а другата нямаше задължение да ни защитава от неискрени съюзници. При това още от началото на войната Гърция схвана, че един съюз срещу българското племе може да бъде лесно сключен с всеки негов съсед, ако не и с всички негови съседи. Всички диреха земи от България.

Продължителното мълчание на нашето правителство показва на Гърция политиката, която ще трябва да следва спрямо него и тя побърза да презастрахова своите интереси. Само това обстоятелство показва каква сериозност и каква държавна загриженост е трябвало да наложат нашите отношения с Гърция и колко пакостно беше онова високомерие, с което се срещаша нейните желания от начало, да бъде гледана тя като равноправен член на балканския съюз. За нас Гърция всякога представляваше съюзник втори ранг, който не трябва да знае за колко и каква земя воюва; който не е достоен за арбитраж; с когото отделно ще се преговаря в Петербург; граничната линия с когото ще определи главно окото на царя, като посочи кои земи му се харесват; граничните проекти на когото се срещат с насмешка и пълно пренебрежение. На спора с Гърция правителството не даваше значение, понеже е мислило да го свърши чрез капитулацията на Гърция след споразумението си с Румъния и Сърбия. Тази наша слаба заинтересованост подпомага още повече Гърция да спечели политическата подкрепа на великите държави и материалната на Сърбия. Може би Гърция щеше да ни изневери даже, ако виждаше у нас готовност да се преговаря и навреме да се отстъпва.

Големите усложнения, които последваха след неуспеха ни при Чаталджа дипломатическата намеса на Тройния съюз, която откъсна Сърбия от морето и я тласна срещу нас, щяха може би да предизвикат и у Гърция желанието да заговори по-високо за изчезналото балканско равновесие, което струвало на света толкова нещастия. Но тази евентуалност бе също едно задължение за нашето правителство да излезе по-скоро от равнодушието, с което срещаше съобщенията, че Гърция ще подири помощ срещу нас в чужди държави. Министър-председателят на Гърция ни предупреди, че Гърция ще подири сили и средства за защита вън от рамките на съществуващия съюз. Не знаехме ли ние, че почвата за една нейна коалиция със Сърбите срещу нас, поради горещия сръбско-български спор, беше вече почти разчистена?

От много съобщения на нашите пълномощни министри се вижда, че гръцката кауза непрекъснато печели повече съчувственици. Вдигнатият шум около сръбско-български, гръцко-български, румънско-български недоразумения насърчава и без това малко сговорчивите турци, окуражава и засилва всички съседски апетити. В цяла Европа се създаде едно особено мнение за неограничените, за безкрайно големите териториални домогвания на България. Ние бяхме заподозрени, изложени. Да ни сразят политически при тази атмосфера не беше много трудно. Нашият кабинет,

обаче беше спокоен, безстрастен. Неговите представители в Атина са оставени без всякакво указание, как изобщо правителството мисли да свърши с възникналия остър спор. Линията, представена от Гърция, не се обсъжда, наша – не се представя, но се настоява Гърция да представи втора, трета линия и, когато пълномощният ни министър в Атина съобщава, че мъртвата точка може да се премине само ако правителството ни се яви с нещо наше, конкретно, нашият министър-председател го осъжда в непатриотизъм – едва не – в защитаване на гръцките интереси. „Как можем, пита го шефът на кабинета, да представим ние линия, когато гърците искат да си присвоят Солун?“

Възможността да се загуби Солун е отнемала на правителството способността да погледне сериозно на новата и опасна за нас политическа констелация, която създаваше българо-гръцкия спор. В чужбина ние почти няхмахме вече приятели. Всички ни считаха прекалени егоисти, които са предизвикали своите петима съседни. „На днешния дипломатически прием, телеграфира нашият пълномощен министър в Париж, заявих ясно на министъра на външните работи, в присъствие на пълномощните министри на Англия и Русия – че България не е заявявала никога и никому, че не държи за Солун. Като му очертавах по картата границата, която трябва да имаме с Гърция – от река Бистрица до гр. Корча, министърът ми каза: „Vous demandez en un mot tout!“ Политиците във Франция имат l'impression, que Salonique resterait plutot a la Grece“. „Когато ме запита защо искаме обща граница с Албания, отговорих, че това е от най-голямо значение за нашето политическо и стопанско бъдеще и за нашата сигурност. Както всички европейски държавници и политици и г. Пишон ми каза: „Vous ne laissez rien aux autres“. И ме запита: „Mais si vous restez sur vos position et sur vos exigences, comment voulez vous que la guerre soit evitee?“ (Телеграма № 490 от 20. V.). И тия енергични предупреждения на Франция, а чрез нея на цялото Съглашение – останаха без внимание.

Войската ни, доста много уморена и разредена, беше още премното заета на изток. След като отхвърли идеята за пряко споразумение с Гърция и прие със странно безгрижие известието за гръцко-сръбския съюз срещу нас; като не отдаваше и значение на съветите на великите сили да се разберем чрез отстъпки от наша страна, на какво е градил кабинетът Гешов своята увереност, че ще достигне крайната си цел на югозапад? Той има не веднъж възможността да се убеди, че добре мотивираната защитата на българските искания не среща всякога съчувствието на чуждите решаващи среди. На теоретично вярната мисъл, че Македония трябва да има свое естествено пристанище, че без нея Солун ще загине, а Македония остава осакатена; че нашата държава – както тогава се очертаваше – също трябва да има връзка с линиите към Адриатика – отвсякъде отговаряха накъсо: „Но вие искате всичко“. На какво се разчиташе, впрочем?

При друг един случай срещу нашата аргументация по въпроса един руски дипломат се задоволява да изтъкне, че две велики княгини са жени

на хора от гръцката династия, а други членове от тази фамилия са се настанили в английския и германски дворове. Коя е била, наистина, опората на кабинета Гешов? Може би фанатичната вяра, че Антантата – която иска да използва в бъдеще балканския съюз за по-големи политически задачи, – ще го запази с всички сили, при всички балкански лудории; може би и илюзията, че тия велики държави не ще рискуват да загубят България с нейната проявена армия. Понеже в политиката не може да се живее с опасни хипотези, на нашия кабинет, който считаше споразумението с Гърция абсолютно невъзможно, оставаше само вярата в шанса на войната или в благоприятната политическа случайност.

Понесено от развитието на събитията, темпът на които ставаше ежедневно по-бърз и шеметен, след като обикновената да се бием с Турция и да разделим нейните владения, прие сложния, неуловим образ на вечно неразрешимия източен въпрос, правителството се оказа с крайно несигурен компас Турция беше непреклонна, Албания тласна Сърбия на Изток, Румъния ни обявява за големи скъперници, Гърция и приглася с шум и демонстрации. При чисто дипломатическите въпроси около Солун правителството имаше още една голяма грижа, именно, бойният лозунг на всички командири, че без Одрин България не може. В този сноп от сложни проблеми, всяка от които пораждаше нови, правителството счете, че гръцкият въпрос е най-маловажен, разрешението му ще дойде автоматично. „Ако – телеграфира министър-председателят Данев в Пербург – императорското правителство разреши справедливо спора ни със Сърбия, спорът ни с Гърция ще се разреши от само себе си“. Пренебрегван е фактът, че трудностите ни в спорове със сърби, турци и румънци се засилваха още и за това, защото недоволна Гърция осигуряваше сключването на враждебния пръстен около България. Тия спорове се засилваха под знака на гръцко-българските отношения, които бяха натегнати още при първото примирие на Чаталджа. Това не избегна от погледа и на нашите неприятели. Кямил паша предсказа тогава: Българите и гърците ще се скарат“.

Когато Гърция правеше опити да се споразумее с някои от балканските държави срещу нас, тя не прекъсваше и поканите си да кажем своята окончателна дума по спора. Това беше извънредно политично: може би Гърция щеше да придобие от наша страна някои приемливи за нея отстъпки. От момента, обаче, когато сърби и гърци се презастраховаха взаимно, за да могат чрез съюза помежду си да добият повече земи от България, гръцкият министър на външните работи стана по-смел и заяви, че нашето пълно, тревожно мълчание ще бъде повече пакостно за България.

С една несвойствена нему дързост той посочи, че споразумение между България и Гърция е невъзможно единствено поради откритата политика: след като се разбере със Сърбия, да унищожи Гърция при условия, които счита за себе си най-изгодни.

България беше принудена да слуша без протести този язвителен и енергичен език, зад който се долавя шумът на съединеното гръцко-сръбс-

ко оръжие, понеже тя топеше наново своите сили около Чаталджа и Булаир, за да пази общата печалба. Укрепени отдавна и предадени на спокоен живот, гръцките военни части се занимават със спорта да изтласкват нашите слаби кордони на север и на изток. Така въоръжените инциденти зачестяват, взаимните обвинения и обиди се засилват и при тази тежка атмосфера, разпалена от войствените изявления на гръцкия министър-председател и на гръцкия крал, нашето правителство се решава да преговаря. Разбрало, че молбите към силните покровители, на които беше поверило оонтрола на съюзническата лоялност – са безрезултатни, правителството трябваше скоро да се убеди, че поради пропуснатото време и поради неговата политическа метода за разрешението на спора, е вече невъзможна да се направи поне една успешна стъпка.

Министър-председателят почва с апели към разума, справедливостта и сърцето на гръцките министри. Нека погледнат и преценят те какво сме дали и що даваме ние за общото дело; колко много печели Гърция от това. Нека обърнем внимание също, че ние отстъпваме чисто български земи, даваме големи български ядра, без да вземем нито едно чуждо селище. Нека бъдат справедливи!

На всички подобни ноти, меките чувства в които искат да компенсират по-раншните ноти, Кормилас отговаря безчувствено сухо: „Безцелно е да спорим за фантазии, кажете по-добре как да делим.“ Когато най-после нашият министър, след – като мълча три месеца по спора и още толкова време се мъчи безрезултатно да подежда – чрез патос и норми на правото и човешкото състрадание – поиска да бъде реален политик, той подирва гръцките предложения от октомври 1912 г. Оказва се, обаче, че те били толкова остарели, щото Гърция не може да си ги припомни. Тя излиза с една нова погранична линия толкова неопределена, че даже във въздуха да беше теглена – при добра воля – можеше да бъде набелязана по-ясно. Напразни бяха нашите нови позиви за по-голяма искреност в преговорите, които позиви повтаряхме непрестанно до сключването на мира в Лондон.

Тогава Фердинанд счете, че е време да се даде простор на по-енергична политика, че министър Гешов трябва да изчезне от управлението – да се облекчи от един безнадежден спор, за създаването на който министърът имаше голяма отговорност, но за ликвидирането на който не притежаваше куража. Русия не иска да дели споровете ни със сърби и с гърци, предлага и за гръцките искания арбитраж, но новият министър-председател д-р Данев, както и правителството му изобщо, отхвърля с най-енергичен език арбитража. Основната идея: ние не го желаем, той не ни е нужен; спорът ни с гърците е лесен, разрешете този със сърбите. На въпроса: но кой е причината, че нямате дележен договор и кому могат да служат подобни аргументи? Именно липсата на договор не налага ли арбитража? – Мълчание. По-късно се направи една особена еволюция и в това отношение, но тя не облекчи положението. Защото едно наше съгласие повдигаше редица претенции. Най-първо се отговори на Русия, че не

приемаме никакъв арбитраж с Гърция; по-късно поставихме арбитража в зависимост от Солун; още по-късно арбитражът с Гърция беше обусловен от отговора на Сърбия – приема ли тя договора изцяло, или не; след това се съобщи на Русия, че министър-председателят сам ще се разправи в Петербург с гръцките представители, – тя няма защо да се намесва.

Ние сме в последния час. Сръбско-гръцко-румънската коалиция, с евентуалното турско нашествие в България, ясно очертаваше своя кървав спектър. От всички страни вихрушка съвети към България: „Отстъпи по малко, не рискувай всичко!“ Дипломатически ние вече бяхме погромени – никакви чужди съчувствия на наша страна.

Разчитало ли е на някого правителството ни в тия трагични дни? Поставена фактически въвн от балканския съюз, в борба с всички негови членове и като не следваше съветите на съглашението, България не може да гради вече и на онази дипломатическа помощ, която произтичаше от историческите традиции и от съчувствието на голямата славянска държава. Правителството, като че беше отчаяно от Русия, – считаше я безсилна да защити нашата политика. И ако то не се опираше никъде, не съзираще никаква политическа подкрепа на своята политика спрямо Гърция, на какво е градило вярата си в успеха? – На правото и на силата. Правото ни не признаваха, оставаше единствено армията.

Идеите на новия министър-председател по гръцкия спор бяха така ясни и смело формулирани, щото друг извод не можем да направим. Преди три месеца от новата война той заявява на Сазонов в лична среща, че ние ще вземем претендираната гръцка земя въпреки всички, даже и против съединените сили на гърци и сърби. (Телеграма от Петербург, вх. № 1401/1913 година); преди един месец той казва, че по никой начин не е съгласен с предложението на Русия да посредничи между Гърция и нас. (Телеграма от Лондон, вх. № 1928 от 15 май 1913 г.); преди няколко седмици вече като най-отговорното лице на България, той се съветва с главнокомандващия по въпроса: за колко дни можем внезапно да вземем Велес (прот. XXXII заседание); само два дни преди катастрофалния 16 юни, след един доклад на генерал Иванов, чрез Савов, той телеграфира на Гърция, че ако не спре предизвикателствата си, ще бъдем принудени да действаме с въоръжена сила. Схващанията на министър Данев по въпроса не се отличаваха от тия на командващия Савов, който гледаше с презрение на всички опити за разбиране по пътя на дипломатическите споразумения, който се отвращаваше и от компромиса.

В безбройно много документи по споровете ни с нашите съседни нито един не показва, че Русия ще разгледа сръбско-българските искания, като остави Гърция откъсната и безсилна, пред един български ултиматум. Голямата и ясна цел на съглашенската дипломация – да запази с жертви балканския съюз – кабинетът Данев не може да схване и заради нашите претенции от Гърция, които в техните очи бяха нищожно парче земя – те не можеха да допуснат разгрома на блока, който в техните комбинации се

считаше за голяма политическа придобивка. Хоризонтиран в един порт – сам по себе си извънредно ценен – кабинетът Данев не съзря необятния хоризонт, който армията откри за бъдещето на българското племе. Оттук и дребноеснафски поглед към големите задачи на историческите моменти, онази безпомощна мисъл, която се разразяваше в зловещи закани по разни посоки, в пагубни провокации.

в) Исканията на Румъния

Няколко опите да привлечем Румъния. Румъния не иска да се ангажира. Тя ще пази балканското равновесие. При една война тя ще иска земи от България. Европейските държави ни предупреждават, че Румъния не ще стои спокойна. Румъния представя своята „сметка“ защитавана от двете групировки. България не дава нищо. Мъчителни преговори. Румъния заплашва. Отнемането на Силистра. Румъния предлага на България нов съюз и нова политика. Отказът. Румъния предупреждава, че при една нова война – навлиза в България. Сражения с мирно население.

„За да си купите неутралитета на Румъния, в случай че воювате, ще ѝ дадете ли Добруджа“?

(Сазонов към нашия пълномощен министър в Петербург на 5 септември 1912 година).

Третият наш съсед, който игра една от най-важните и съдбоносни роли в нашите върховни национални усилия през 1912-1913 г. за обединение, беше Румъния. Пълното наше обкръжаване беше приключено с нея, последният удар върху нас дойде от нея.

През време на преговорите със Сърбия, преди да е още посветена Гърция в разговорите водени за балканския съюз, българското правителство се е опитало на няколко пъти да узнае гледището на Румъния по проектираната балканска комбинация. Мислило ли е правителството да вкара и Румъния в съюза или е искало само да се осигури от Румъния, когато започне да действува – от документите ясно не се вижда. Но ако нашето правителство е вярвало по-рано, че може да привлече Румъния в съюза за съвместното дело – още от първите направени сондажи, то се е убедило, че Румъния не ще се ангажира.

Ние ще спрем на този извънредно важен момент от създаването на балканския съюз, доколкото е трябвало да се включи Румъния в него. След като е направила една косвена, но извънредно остра критика на това, което е узнала, че проектират балканските държави, Румъния е определила още тогава бъдещата насока на своята политика при една балканска криза. Ние ще я скицираме по две съображения: 1) за да посочим, че

това, което Румъния извърши в последствие, не е било никаква изненада за тия, които започнаха войната и 2) че тия ръководители на страната, въпреки сериозните румънски предупреждения и закани, тръгнаха по своя път с едно загадъчно безгрижие.

Румъния изтъкна ясно и определено няколко положения: 1) не счита за нужно и за възможно да преговаря с България, на каквато и да е база, преди да настъпят някои особени събития на Балканите; 2) счита, че войната, която се започва от Балканите е много рискована, да не каже – и авантюра; 3) държи за запазване „статуквото“ на Балканите; 4) ако съществуващото положение се измени – Румъния ще представи своите искания на България. С други балкански държави Румъния не граничи, затова ще иска земи от България.

Да аргументираме този политически катехезис на румънските управници. В началото на юли 1912 г. румънският министър на външните работи казва (телеграма № 965) на нашия букурещки пълномощен министър: „Ако настъпят моменти, да се занимаем с източния въпрос, nous pourrions arriver d'accord en presence des evenements, – турският въпрос не ще ни раздели“. Това е едно широко и неопределено изявление, което може да направи всеки, който не иска да поеме каквито да било задължения.

От делата на македонската емиграция в България и от енергичните думи на австрийския канцлер в делегациите беше ясно за всички, че ние сме вече en présence des événements, но ръководителят на румънската външна политика съзнателно не ги виждаше, за да не бъде принуден да говори конкретно. Нашето правителство е искало да знае не би ли станала Румъния член в едно съглашение с други балкански държави още преди избухването войната с Турция? Пред тъй ясно поставения въпрос румънският министър на външните работи става още по-загадъчен. Той казва: (№ 1147; 1.VIII) „Всички днес искат мир, живеем под големите подозрения на великите сили и е мъчно да преговаряме на поставената от вас тема. Ние нямаме възможност да предвиждаме това, което не е станало, нямаме право да приготвим, даже теоретически, новото изменение на „статуквото“.

Най-първо Румъния иска да направи един косвен укор на българското правителство, че то се обръща към нея много късно. Съществуването на балканския съюз беше известен много по-рано на австрийската дипломация, което тя заяви тогава и което се отбелязва в последствие от червената книга. На това се дължеше и гневният тон на австрийските държавници, които са осведомили за този нов и важен балкански факт, своята съюзница Румъния. Войната с Турция, за която сам румънският министър започва да говори на нашия още в първата им среща, ще се води след един месец – иначе при разгласяването на сключения балкански съюз – тя ставаше много проблематична. Че е трябвало да се бърза с войната по същите съображения, съобщават ни и нашите управници, когато по-късно искаха да обяснят неключването на договора с Гърция. Една тънка дипломация като румънската не можеше следователно за толкова кратко време само да постави

тъй важния въпрос, а не и да вземе своето решение. Очевидно е, че сондажът, направен от нашето правителство на Румъния, не е бил сериозен. Може би защото е вярвало, че тя, която всякога претендира, че е вропейска държава, не ще тръгне в общо дело заедно с балканските народи.

Когато един министър излиза от старата хипокризия, че съществуващото положение на Балканите – което му беше добре известно – не трябва да се изменя, той иска, очевидно да скрие своята собствена неискреност. Той ни дава все пак една ясна идея за своята бъдеща политика, без да определи сумата на сметката, която ще ни представи в бъдещето. Съгласението, с което Румъния кокетираше, не искаше войната. Централните държави още не бяха казали, че тяхната превантивна война е на прага, поради което от резервираността си Румъния намираще по-голяма полза, отколкото от каквито и да са предварителни, строго определени задължения. Политическата буря сега се задава, стоим пред маса световни проблеми. Румъния не искаше да бърза. Малкото куцовласи в Македония ще бъдат освободени и без румънска помощ.

Въпреки нежеланието на румънското правителство да излезе от гъстата мъгла, в която беше обвила своите политически намерения, нашият министър на външните работи го запитва: „Какво иска Румъния, за да се постигне споразумение между нас и нея?“ Отговорът (№ 1367, 8.IX) е следният: „Не мога да ви дам никакъв отговор, понеже той би бил преждевременен и неуместен. Ако се смени сегашният кабинет – какво ви струва моята дума? Не бързайте, не преварвайте с действията си другите държави“.

Румънският кабинет не се промени до края на войната. Той ръководи политиката на страната си през всички перипетии на тази сложна драма. При правенето на нашите сондажи никакви обществено-политически прояви в страната не очертаваха промяната в румънското управление. Всяка управа, която сключва известни договори, знае че е преходна. И ако при все това, румънският министър си служи с такъв парадоксален мотив за сменяемостта на кабинетите, то е само да се изтъкне нещо, за да си запази свободата за маневриране. Постоянното преповтаряне на мисълта, че трябва да запазим съществуващото положение в Турция, от което и цяла Европа беше вече отчаяно и нравствено потърсена – е един коз на румънската политика в резерва. След една успешна война на балканския съюз, запазването на балканското статукво беше очевидно невъзможно. Румъния също беше убедена в това. Но ако тя защитаваше с особено усърдие неделимостта на Турция и беше за овековечаването на турския деспотизъм, то е, да не попадне Македония в ръцете на България и да си осигури предварително моралното оправдание на „сметките“, които щеше да ни представи и различните проекти на която тя очевидно имаше готови.

Румъния не защитаваше особени интереси в Македония, – за чужда кауза жертви тя не искаше и не можеше да дава. Да участва в един поход срещу Турция, значеше да предизвика своите съюзници, които не можеха

да простят подобна акция даже на Италия. На 2 септември румънският крал казва на нашия министър в Букурещ: „Една война от страна на България е авантюра“. Като съветва разсъдителност, той предупреждава България, че в нужда тя не може да разчита на ефикасната защита нито от една групировка. Заключение е ясно: ще трябва в риска, който поемате, да разчитате изключително на свои собствени сили. Международното поражение е такова, че никой голяма държава няма да ви защити с оръжие. Румънският крал е трябвало да се изкаже и по една възможна война между България и Турция. Той е намерил следната схоластична формула: „Нека се изкажат другите, от които повече зависи този въпрос. До нас като дойде, работата е лесна“. В какъв смисъл е била работата лесна и доколко е била лесна, кои са тия други, които е трябвало да се изкажат, той е предоставил на българското правителство да отгатва и решава. Нашето правителство разбра, че уравнение само с неизвестни не се решава и счете, че е безцелно да се интересува повече от енигмите на Румъния.

Румъния искаше да ни убеди може би, че даже в своето собствено съзнание тя не беше се още откъснала от групировката, която покровителства Турция. Един съюз с балканските държави би внесъл за нея и за цяла Европа съвсем нов елемент в съществуващата констелация. Само след четири години Румъния подири осъществяването на своите народни идеали със съвсем друга група. Може би и в 1912 година нейното излизане от съюза нямаше да се почувства сериозно от съществуващите групировки, но заради нас, на риск и то преждевременно и безпричинно Румъния не искаше да се изложи.

В края на август, във всеки случай, румънският министър на външните работи заявява на нашия пълномощен министър, в последния разговор, който са имали преди обявяването на войната: „След като Русия ни ограби Добруджа, ние трябва да погледнем другаде“.

Опасността от това неопределено поведение на Румъния, с нейната упорите и предварителна опозиция, при която се започна разрешението на балканския въпрос, е голяма. Тя не избягна вниманието на силите от Съгласението.

Румъния не ни е оставяла никога в заблуждение относно своите политически намерения. Преди години румънският крал – който е бил в България по случай празненствата за двадесет и петгодишнината от освобождението на България – е искал от министър-председателя да знае „дали ние току така ще се лансираме в Македония“. Той е допълнил също, „че това може да предизвика много нежелателни събития“. Министър-председателят е излязъл с впечатление, че „Румъния няма да погледне с добро око на такова едно дело“. Румъния е разкрила своята бъдеща позиция при една балканска война пред цяла Европа.

През септември 1912 г. сам турският министър на външните работи ни е предупреждавал и казвал на нашия пълномощен министър в Цариград: „Ако България излезе победителка, тя ще трябва да се разправя с Румъния“¹⁾. – На 17 сеп-

1) Телеграма № 479 от 11 септември

тември нашият пълномощен министър в Белград телеграфира: „Австрийският пълномощен министър ми каза, че ако България победи, Румъния тоже щяла да изяви претенции“¹⁾). На 30 август, френският министър на външните работи заявява на нашия пълномощен министър в Париж: „В случай, че воювате – и Румъния ще предяви някои претенции и акции срещу вас“²⁾). На 10 септември Сазонов каза на пълномощния ни министър в Петербург: „Русия не може да гарантира на България невмешателството на Румъния“³⁾).

Опасността обърна и вниманието на някои държави от балканския съюз. Гръцкият министър на външните работи, комуто е правило също впечатление, че България почва война, без да е сключила договор с Гърция, е казал на нашия пълномощен министър: „Мен ме учудва абсолютното спокойствие на България от опасността, която може да дойде за нея от Румъния“.

Като не може да добие сигурна румънска дума, която обезпечава тила на България, нашето правителство счете, че е достатъчна грижата на държавите, които покровителстват балканския съюз.

Това пренебрежение на румънската съпротива да се започне Балканската война и нейните предупреждения се обяснява само с убеждението на тримата ръководители на България господата Гешов, Данев и Тодоров, че разбирането с Румъния е невъзможно, убеждение, което не само се изрази в тяхната политика, но е поддържано и след лошия завършек на Балканската война. Вярвало се е още, че Русия не ще допусне уголемяването на Румъния, една от съюзниците на Централния съюз за сметка на България, член на балканския съюз, покровителстван от съглашението. Правителството, освен това, е свързвало един румъно-български спор с европейския мир. На 19 декември 1912 г. напр. министър Гешев каза на д-р Данев: „Румънското правителство било решило да мобилизира, ако не се споразумеем. Обърнете сериозно внимание на сър Грей върху тази опасност за европейския мир“⁴⁾). Криза в Европа обаче мъчно можеше да предизвика нашият конфликт с Румъния, понеже в 1912/13 година нито една велика държава не беше свързала своите политически интереси с тия на България. Напротив, те считаха, че положението на Балканите трябва да остане непроменено. В краен случай – ликвидацията на войната да не приплете, по никой начин, по-широки, европейски интереси. Специално – Русия, тя не можеше да се обяви решително срещу Румъния още по две причини: 1) че войната от освободителна се обърна на завоевателна с неочаквано богата жертва и 2) защото съглашението от много години следваше една особена политика спрямо Италия и Румъния да отслабва все повече връзките им с Централния съюз.

1) Телеграма №897

2) Телеграма № 839

3) Телеграма № 488

4) Телеграма № 2419 на министър-председателя до д-р Данев, делегат на Лондонската конференция.

До каква степен е уважвана Румъния от съглашението през балканската криза показва следната мисъл на водача на балканската политика на Тройната антанта: „Счеташе се, че е полезно да се привлече в съвещанията на лондонската конференция и Румъния като държава, която е заинтересована от близко със събитията на Балканите и възможните териториални изменения.“ (Сазонов. Воспоминания. стр. 89).

Мобилизация е направена, блокът на четирите християнски държави се обяви тържествено пред всички. Турция не отстъпи пред ултиматума на съюзниците и войната започва. Румъния, която според Нератов, не щяла да се намеси във войната поне на първо време, счита вече, че може да бъде по-определена. Най-напред тя се помъчва да повдигне още сега своя ранг и се нарежда до големите държави: нейното поведение щяло да зависи от това на Австрия и на Русия. Понеже тия държави са неутрални и Румъния няма да наклонява към никоя воюваща страна. Но... когато дойде жетвата и Румъния ще представи своите искания.

Румънският държавник не служи освен на по-широки европейски интереси; той не е освен скромен работник за запазването на мира.

Ако Румъния е успявала, то е защото преди всичко, тя се съобразява с волята на Европа.

Румънските общественици не се забравили никога да кажат това на света – без да се интересуват дали някои дават вяра на подобни изявления¹⁾.

Както ще се види, Румъния не пренебрегна нито едно от средствата, които можеха да я направят арбитър на група държави. Тя подхрани отначало още самоувереността на нашите съюзници, поведението и засили извънредно много разстелението на балканския съюз. Румъния искаше да предаде на своите претенции един по-широк характер, като се помъчи да предизвика криза и в отношенията на по-големите държави. Това не ѝ се отдаде, но вместо това тя доби закрилата на всички.

Румъния не ще беше спокоен зрител на кървавите събития, които започват. Тя ще участва само в печалбите на съюзното оръжие. Това Румъния заяви косвено и през войната. На тази първа румънска претенция, много ясно формулирана, намето правителство (№ 1617; 24.IX) отговаря: „Крайно сме трогнати от твърде ценните за нас изявления. Взимаме акт от тях и сърдечно благодарим“. Много странна е тази благодарност, даже от гледна точка на положението, в което се вече бяхме поставили. От този отговор румънското правителство е направило заключението, което му е било нужно: България не само че благодари на Румъния, че ѝ позволява безпрепятствено да воюва с Турция, но – че България е готова да посрещне румънските искания. – За отбелязване е, че всякога Румъния изтъква своята лоялност към балканските съюзници и признателността, която ѝ се дължи за това, също и компенсациите, в които трябва да се обърне тази признателност в края, тя не споменава никоя друга държава от съюза освен България. Според Румъния, за нейната услуга ѝ остава дължна косвено и Русия.

¹⁾ Discours de m. Jean I. Bratiano (министър на външните работи). Bucarest.

След отхвърлянето на неприятелските сили към Чаталджа, Румъния почва своята пропаганда пред външния свят. Събитията през първия месец от войната се развиваха много бързо, поради която и тя бързо постави в своя служба всички дипломатически канцеларии. Исканията на Румъния намериха своя естествен защитник в Централния съюз, но понеже съглашението се боеше то разширението на пожара и провалянето на балканския съюз, то също взема Румъния под своята енергична защита. Тази приятна политическа конюктура позволи на Румъния да поръси с малко морал своя готовански егоизъм. Най-първо кралят на Румъния направи защита на балканското „статукво“ – в което вече никой не вярваше. Но понеже и великите държави приемат неговото изменение, кралят разбира се, не ще се противи, ако Румъния получи своя дял. Разклатеното европейско равновесие заставащи силите да вземат в своите ръце каузата на Румъния. Съвети към нашето правителство да бъде разумно и отстъпчиво, се посипаха отвед¹).

За отбелязване е, че първи започнаха своите намеци силите на съглашението, и то още преди Румъния да беше се обърнала към България. Напротив, когато българското правителство поиска тълкувание на думите на краля, че „ако България се разшири териториално, Румъния не ще стои равнодушно“, министърът на външните работи отговори, (№ 1476, 17.X), че речта е предизвикана от чисто вътрешни причини, – да се успокои развълнуваното обществено мнение. Румъния искаше да представи по такъв начин, че това, което тя ще отнеме от нас, е една награда за нейната косвена услуга на общоевропейския мир; че компенсацията се счита заслужена преди всичко от нашите покровители във войната.

След френската дипломатия идва Русия, която още на 21 октомври, (№ 650) – едва разчистили Люлебургазката бойна линия – ни казва: „Настоятелно съветвам България да се споразумее с Румъния. Нека се постараете, както знае да я обезоръжи“. Какво трябва да отстъпим на Румъния и какво разбира тя под поправка на границата, никой не определя. Не казва даже и Румъния, нейните искания били толкова нищожни, че не заслужавало даже да се говори. Може ли Румъния да претендира на нещо повече, когато „с нищо не го е заслужила?“ Обаче тази *petiti note* още не е готова. Пред чужденците тезата е добре представена: „Една скромна поправка на границата“ Румъния не е жадна за земя, поради което и не бър-

¹) Телеграма от парижката легация № 126 от 17 октомври: „Според Палеолог, Румъния ще се стреми към териториална компенсация“; телеграма от берлинската легация № 1061 от 18 октомври: „Френският посланик мисли, че ще трябва да направим някои жертви в полза на Румъния“; телеграма от виенската легация № 1095 от 20 октомври: „Френският посланик ми каза, че е добре да се споразумеем с Румъния“; телеграма от петербургската легация № 653 от 22 октомври: „Френският посланик ми каза: „Румъния трябва да се смекчи“; телеграма от виенската легация № 1097 от 22 октомври: „Граф Бертолд мисли, че е добре България да се споразумее доброволно с Румъния за една поправка на границата“ и т. н.

за. Всъщност, Румъния е искала да види крайния резултат от предстоящата акция на нашата армия, която беше вече молепсана от холерата.

Русия, която която схващаше колко е сериозен въпросът, настояваше да се свърши той веднага. Тя разбираше, че по-късно той ще бъде изпречен с всичкото негово влияние върху цялата балканска проблема. Съветът на Сазонов да удовлетвори Румъния, нашето правителство среща с решителен отказ: „България не може да даде на Румъния българска земя и Сазонов не трябва да споменава за ректификация на границата, понеже ще насърчи Румъния и ще запали нов огън на Балканите“. (№ 1889 и 1907 от 22 и 23 октомври). Опасните перспективи, които сочи българското правителство, не смушават Русия, която вижда, че опасността за мира е по-голяма от неудовлетворяването на Румъния; натискът върху България за отстъпки продължава.

„Сазонов е много недоволен, че не се съгласяваме на никакви отстъпки на Румъния. „Когато вие добивате, казва той, една България по-голяма от Сан-Стефанска, трябва да правите отстъпка. Настоявам да се споразумеете помежду си, за да не се месят на работите други държави“. Телеграма от петербургската легация, № 662, 24 ноември, 671, 25 октомври; също № 682 от 29 октомври.

Румънското правителство не се обръща направо към нас, но към края на октомври то представя на Русия своите искания: „България да му отстъпва Тутракан до Силистра“. Нашето правителство остава непримиримо – не отстъпва нищо и моли Русия да не приема последничеството, което Румъния иска между нас и нея. Отхвърлянето на посредничеството съвпада с интересите на Румъния, която започва да отлага разчистването по въпроса. Затягането на войната, недоразуменията, възникнали между съюзниците, предвещава за Румъния една много по-голяма печалба. Една от своите цели – да се прояви пред Европа българската неотстъпчивост – Румъния вече постигна; тя можеше да се скрие за известно време.

Нашето правителство предположи, че това мълчание на Румъния се дължи на смут, на известно колебание и на 3 ноември телеграфира (№ 2012) на букурещкия ни представител: „Пазете да давате на румънците надежда за каквато и да било ректификация“, а няколко дни по-късно дава наставления на пълномощния ни министър в Петербург (№ 2094) да застъпи същото гледище пред императора в аудиенцията, която му предстои“. При всичко, че нашето правителство е считало, че за него друго разрешение на въпроса не е могло да има, обезпокоено от мълчанието на Румъния, то е изпратило в Букурещ д-р Данев за обяснение. Под влиянието навярно на нашите неуспехи при Чаталджа, царят предлага на правителството да се споразумее с Румъния. Правителството, за което волята на царя е била политическо решение, решава също да изпрати делегат в Букурещ, но неочаквано то получава от нашия петербургски пълномощен министър едно съобщение, пълно с наивен старчески оптимизъм – именно, че по-големият цар (императорът) също споделя възгледа на нашето правителство да не бъдем много широки спрямо Румъния. „Пледирах пред императора нашето гледи-

ще да дадем гаранции на Румъния, но никаква територия. Императорът се съгласи на това много подчертано настояване и на лицето му блесна една знаменна усмивка, когато му казах, че румъните трябва да скъпят нашата дружелюбност...“ и т. н. (12.XI № 737).

Какво точно е обяснявал нашият пълномощен министър Бобчев на императора и какво в същност му е казал последният, съобщението не обяснява, нито правителството е поискало допълнителни сведения. То е било поставено в затруднението на чие царско мнение да даде внимание: на нашия, който вече заповядваше да се отстъпи Силистра или на другия, който със „знаменна“ усмивка бил възприел гледището на министъра. Правителството продължи да упорства. Три седмици то не обръща внимание на румънските постъпки да изпрати делегат за преговори в Букурещ. Едва след енергичното настояване на нашия пълномощен министър в Букурещ правителството решава да изпрати д-р Данев, но само за един ден, след толкова многото настоявания на Румъния, нашият делегат намира едва един ден време да се занимае с румънските искания, озлобява силно румънското обществено мнение. Това пренебрежение то счита за незаслужено и за недостойно.

Като остава външно спокойна, Румъния увеличава исканията си. Братияну казва: „Вместо фамозния квадрат, ние желаем друга фигура поскромна, но в която да влизат Силистра, Тутракан, Балчик и Каварна. Само със Силистра никой не ще бъде вече задоволен“. Майореско добавя: „Ако споразумението стане, Румъния ще даде на България своята политическа поддръжка още сега по всички линии“¹⁾. Нашето правителство мълчи. То намира тия искания за скандалозни. Минават нови две ценни седмици. На 12 декември румънският министър на външните работи заявява: „Настъпиха важни и решителни моменти. Да преговаряме на по-широка основа. Do ut des – можем да ви дадем пълна поддръжка сега при дипломатическите затруднения и при разпределението резултата на победите ви между съюзниците. Обещаваме ви най-големи улеснения, търговски, икономически, построяване дунавски мост и други. При възобновяване войната с Турция можем да ви даде пълна реална поддръжка, – за тази цел ще мобилизираме. В противен случай, Румъния ще прибегне към други ефикасни средства за защита на своите интереси“ (№ 1598). Нашето правителство не отговаря и на това предложение. Ние сме в един от най-интересните моменти на румъно-българските преговори. Искрено ли е било румънското правителство с това широко предложение, революционно от гледна точка на досегашната негова политика да изчака и се приспособява към събитията, за да ги изкориства без всякакви жертви? И какво представлява то в действителност с едно подобно предложение, което значеше съюз с България, отделна съвместна акция с нея, евентуално срещу останалите членове на балканския съюз, а може би и срещу тия, които ги покровителстваха?

¹⁾ Телеграма от Букурещ № 1590, 1.XII.

Румъния беше в този момент разглезения питомец на двете групировки. Тя бе убедена, че чрез тях може да постигне съвсем безболезнено „стратегическата поправка“ на своята граница, която поправка все повече се оформяше в цяла област.

Заплетните, които откриваше и бойното поле, настъпилите съюзнически отношения ѝ даваха още по-голяма сигурност за това. Румъния можеше да постигне своята цел и чрез косвените и пряки услуги на нашите съюзници, които желаят пълното изолиране на България. Румъния се обръщаше при това най-много за съдействие към Русия, която именно трябваше да вразуми неотстъпчивата България. Балканското и международно положение на Румъния ѝ позволяваха да очаква спокойно „компенсация“, без да създава сама особена политическа и военна тревога.

Кое впрочем принуждаваше Румъния да прави едни предложения, които можеха да изместят цялата ос на нашата или нейната политика, без да бяха и двете държави убедени, че ще намерят веднага другаде сигурни опори? Да ни вкара в орбитата на Централния съюз? Но тя вече не се чувстваше неразделно свързана с него, защото само след три години не само го напусна, но се яви и с армията си срещу него. Да разстрои балканския съюз, понеже по своя вина, се чувстваше изолирана като полубалканска държава? Да ни заплати по косвен начин земята, на която претендираше, за да се запазят добрите междусъседски отношения? Може би Румъния чувстваше от начало крайно неудобно да повдига въпрос за големи териториални отстъпки, поради което искаше да ги заслужи с оръжие! Преговори на тази основа по нежеланието на нашето правителство, не са заведени, поради което истинското намерение на Румъния остана неизяснено.

Посочихме, че още преди Балканската война и преди всички нейни кризи Румъния заяви на нашия представител, че ще бди с особени грижи за „статуквото“ на полуострова. Тази задача, която си постави Румъния, имаше за нея само един смисъл – да не допусне прекаленото разширение на България. Тя заявяваше ясно, че ако това настъпи – ще се яви със своите искания. Но и със своите претенции Румъния не виждаше никакви особено перспективи за своето териториално разширение. Чрез една съвместна балканска акция тя щеше да послужи само на България, която би се поширила на изток, на запад, към юг. И затова тя наричаше войната с Турция безрасъдство, за това ни съветваше да пазим мира. Но когато Румъния видя резултатите от войната и се убеди, че не само тя, никоя отделна държава или даже групировка от държави не ще може да спаси Турция и балканското равновесие, на нея ѝ се наложи веднага да вземе едно отношение. Ако войната се свършеше бързо и със съюзническа любовност, както изглеждаше това при първия решителен погром на турската армия, само в две седмици, Румъния можеше да си остане със своята грандомания на голяма сила, която пази равновесието.

И поради това, тя побърза да заяви за съществуването си още преди Бунар-Хисарската епопея.

Ако нашето правителство се беше показало още от началото по-благосклонно към румънските желаниа, щяха ли да бъдат избегнати частичните кризи в отношенията на двете държави, щяхме ли да бъдем спасени от румънския удар? Това оставаше още тогава да се узнае; то е делото на практическата политика. Може би Румъния щеше да се бори докрай против нашето извънредно уголемяване и за да осигури земята, която ни отнема, може би щеше да провали с всички средства нашата хегемония.

Именно за това, когато Румъния се яви сама да транзитира, трябваше веднага да се излезе на среща, за да се узнае: желаше ли тя само да влезе в преговори, да възбудим подозрения на разни страни, за да ни изложи или можеше наистина при честно, открито отношение с нея да се респектират нашите съседи.

В своите ръце Румъния имаше една сметка. Там я беше поставила безпечността на нашата политика. Румъния нямаше да изпусне тази сметка особено когато можеше да я осребри при двете групировки. Това не трябваше да забравя кабинетът Гешов.

Нашето правителство е живяло с убеждението, че България сама може да се справи със затрудненията, при което – искрено или не – Румъния иска да му помогне. Това убеждение не го напусна до последната минута.

На 16 юни напр., когато единият край на България беше вече подпален, нашият министър-председател телеграфира на парижката легация (№ 1946, 16.VI), за да се съобщи на известни места; „Чудя се на тази патка! Нима България има нужда от чужда помощ, за да излезе на глава със сърби, и гърци?“ Поради това той се задоволява да даде на нашата делегация в Лондон (№ 2356) и на нашия пълномощен министър в Петербург, следното нареждане: „Министерски съвет не може да разисква въпроси по отстъпване на градове и значителни населени места на Румъния. Пазете се от всяко насърчение на надежди, които не можем изпълни“¹⁾.

Минаването на д-р Данев през Букурещ и внесеният разочарование, събудената отново надежда, чрез обещанието да се преговаря сериозно в Лондон и новата директива – описват една начупена линия, по която можеше да се движи само кабинетът Гешов. И то навярно защото стоеше на едно и също място. Не само градовете не се отстъпват, но нашите делегати не могат да отстъпват и земи, които са населени. И понеже се дава такава определена граница за концесии, делегатът в Лондон се отдава на един най-странни териториални комбинации.

Румънският парламент отговаря на нашето правителство със гласуването на военен кредит от 150 млн. лева.

Понеже преговорите с Румъния са прехвърлени в Лондон, без да е ясно защо именно там трябваше да се водят – като че ли да се насърчат от неуспеха им и турските делегати – нашата легация в Букурещ при най-буйните демонстрации на улицата срещу България и при сериозните предупредителни думи на министър Братияно, остава дълго време без никакви наставления и е обърната на станция за опровержения. Един път ѝ се по-

¹⁾ Телеграма от Лондон, входящ № 5336 от 21. XII

ръчва напр. да съобщи на печата и на официалните власти, че нашият министър-председател не е казал, че няма министър в България, който би отстъпил Силистра, което разбира се, не трябвало да се тълкува, че Румъния е в правото си да владее този град. Този ребус от думи създава в Румъния и в нашата букурещка легация още по-голяма конфузия.

До края на месеца не се прави нито една стъпка напред. Едва десет дни след пристигането си в Лондон, делегатът на Румъния успява да се срещне с нашия делегат и му съобщава, че исканията на Румъния почват от една точка западно от Силистра до Черно море, под Балчик¹⁾. В замяна на тия брутални, но крайно точни искания, нашето правителство моли Русия (№ 2398; 16 декември) да се съгласи да даде на Румъния Света гора, която ще поласкае честолубието на съседката, че добива нещо на Бяло море. За голямо съжаление правителството Гешов не можеше да предвиди, че този дом за отшелничество и за дълбоко разкаяние то трябваше да запази именно за нас, за България. Години под ред там щяха да шестват дълги редици, процесията на нашето поколение да измолва изкуплението на греховете си от тия, които идват след него, че тъй престъпно водачите му проиграха идеите на това племе. Русия намира предложението крайно несериозно и от наша страна се решават да направят известни отстъпки, обаче, с условие, че Сазонов ще застави Румъния да ги приеме *telles quelles*.

Вярата на всемогъществото на Русия наново изплува в безпомощното съзнание на нашия министерски съвет. На предупрежденията, които ни се правят от разни страни, че нашата политика спрямо Румъния е пълна с опасности, че тя се нервира от нашето пренебрежение и се готви да ни въздейства по един енергичен начин и трябва сериозно да се замислим можем ли да водим една война с Румъния, правителството отговаря с апели за защита, отправени било към Сазонов, било към сър Грей, на които изтъква неморалните домогвания на съседа. Английският министър на външните работи, заедно с дипломатите, които били при него от своя страна „не казали нищо особено“, т. е. нищо, което да ни окуражи в нашата политика спрямо Румъния.

Тази фаза на нашите преговори с Румъния може да се нарече: „стребез да не се преговаря“. Правителството не е имало нито сигурна надежда в някого, понеже никой нищо не е обещавал, нито вяра в някое неизпитано още средство, което се намира на негово разположение. То беше използвало вече всичко, което в очите му е било могло да бъде полезно за държавата и съветът, получаван отвсякъде, е бил само един: да се отстъпи земя на Румъния. Правителството си е послужило и с последната пресия, която една малка страна има спрямо велика държава: че нова война ще избухне на Балканите – когато е говорило на Русия или че европейският мир е в опасност – ако се е обръщало към Англия.

Че кабинетът Гешов не е чувствал вече никъде опора в своята борба и в своя метод за разрешение на въпроса с Румъния, показва съветът на де-

¹⁾ Телеграма от Лондон; вх. № 5336; 21 декември

легата д-р Данев (23 декември, вход. № 5363) „да се действа във Виена“. В какъв смисъл е трябвало да се действа във Виена? Всички членове на Централния съюз, особено Австрия, ни бяха предупредили много пъти, че земя на Румъния трябва да дадем, и то задоволително пространство земя.

Следователно резултатите от едни наши постъпки във Виена, доколкото се засягат само взаимоотношенията ни с Румъния – са предварително известни: Австрия държи извънредно много на своя стар съюзник и го подкрепяше най-енергично. Но трябвало ли е да се направи един по-широк сондаж във Виена, както ни е внушавано от там и с какви цели? Д-р Данев не поставя една определена задача в своя съвет на нашата политика. Един съвет повече на безпомощна мисъл, на отчаяние, отколкото на една нова, издържана концепция. Целият кабинет също не можа да се реши на нещо определено и той продължи да работи по същия начин – чрез замедляване на преговорите. Разчиташе се, че някое непредвидено обстоятелство ще извърши това, което с една политика не можа да се постигне. Използвани са разни доводи за отсрочване на сериозните преговори, въпреки непрекъснатите и най-енергични предупреждения за откъснатостта, която приближава.

Телеграма от букурещката легация № 1636 1635 от 25 декември: „Министърът на външните работи ми заяви, че щом България не преговаря и нито правителството, нито Данев благоволят да отговарят на нейното предложение, което отива даже до военно икономически-политически съюз и до пълна взаимна подкрепа, Румъния решила да окупира част от нашата Добруджа и тогаз ще преговаря с България“. Телеграма от берлинската легация № 1258 от 27 декември: „Държавният подсекретар ми каза, че българското правителство трябва да направи един благосклонен жест спрямо Румъния“; петербургската легация № 985 съобщава, че на руското правителство се вижда недостатъчна териториалната ни отстъпка на Румъния, понеже е много закъсняла; тя би имала значение в първите дни на ноември. Телеграма от Лондон, д-р Данев, вход. № 5438, 27 декември: „Италианският посланик ми говори с внушителен тон да се споразумеем с Румъния, като ѝ отстъпим нещо“. Телеграма на министъра на външните работи до легациите в Лондон и Петербург, № 2478 от 28 декември: „Днес германският и италианският посланици ни съветваха да отстъпим нещо на Румъния, за да не се насърчава Турция от този конфликт“. Телеграма от виенската легация № 1242 от 28 декември: „Бертхолд ме пита дали България би дала Силистра в замяна на Одрин?“. Телеграма от берлинската легация № 1268 от 30 декември: „На дипломатическия прием канцлерът ми каза, че е желателно във всяко отношение да се споразумеем с Румъния. И останалите посланици на великите сили ми говориха в същия смисъл и пр. и пр.

Че кризата стига своя връх и Румъния е мислила да окупира Добруджа, показват две енергични полуултимативни телеграми на Русия. На 26 декември Сазонов предупреждава Букурещ: „Последните български предложения лишават от всяко оправдание – окупацията на българска територия. Надяваме се, че кабинетът не ще извърши подобна съдбоносна грешка“. Същевременно Русия обръща нашето внимание „върху крайната и непонятна бавност в преговорите, която тласка Румъния към окупирането на български земи“. Нашето правителство също се е приготвило за една румънска окупа-

ция и е искало съветите на някои велики държави. Парижката ни легация напр. (№ 4006, 31 декември) съобщава: „Френският министър каза: лично аз намирам решението на българското правителство да не се оказва съпротива на румънското навлизане разумно; но пак, частним образом, ви казвам, че трябва да мислите как ще извадите румънците, ако навлязат“.

Положението е очертано с една ослепителна светлина: преговорите за мир с Турция бяха пред скъсване и новата война изглеждаше неизбежна; сръбските и гръцки искания спрямо нас се пропагандираха нашироко и открито в печата и пред всички дипломати; Румъния се готви да нахълта в нашата земя и само мобилизираните руски войски спират грабежа чрез оръжие; цяла Европа – еднородно – казва да удовлетворим Румъния, защото счита една компенсация за справедлива и главно, понеже не е готова да срещне по-големи конфликти, които могат да се създадат. Само кабинетът Гешов изглежда спокоен. Той стои самоуверен пред новите бури, които се разразяват, горд в своето право, което защитава, неизменен в нищо своето гледище по въпроса, съобщено на света отдавна.

Като не отстъпи по никоя посока, правителството счете, че може да вземе положението на офанзива. Първо – то прекъсва преговорите с Турция, понеже „повече България не можела да чака“. Второ – правителственият делегат отговаря на съветите на великите държави да бъдем отстъпчиви с тона на Бисмарк след 1870 година. В Лондон са афронтирани пред цяла Европа румънските делегати¹⁾. Трудно е да се определи до колко тия смели жестове на правителството са израз на свободно проявена воля, плод на убеждения, че така най-добре се служи на страната. Някои документи показват, че те се предшестваха от парадните пози на Фердинанд, който намира, че само с оръжието си ще добием това, което изобщо можем да постигнем. „Министерският съвет, пише той на 28 декември на министър-председателя, не трябва да гледа на разни страни, но да върви смело напред. Румъния може да плаши вас (хората от кабинета), но не и мен²⁾“.

По разни причини преговорите в Лондон не се прекъсват. Съветът на силите, тежкото време на фронта, раздвоеното в душата на министър Гешов – продължават преговорите и нашият делегат е застава да се среща отново и с румънските делегати.

Понеже правителството не беше му дало директива, тъй като то самото още не беше взимало определено решение към въпроса, д-р Данев е принуден сам да дири формули. Едната от тях беше: „да осигурим с помощта на Австрия и Германия – Силистра, а с помощта на Русия – черноморския бряг, като ѝ кажем, че в Мангалия Румъния ще прави военно

¹⁾ Д-р Данев, телеграма от Лондон (вход. № 5442) до министър-председателя: „Румънските делегати настояват да ускорим преговорите. Отговорих: имам друга работа. Не трябва да ни туряте нож на шията. Изказах се най-остро за езика на Майореско. На германския посланик, който ми каза да държим сметка на румънските искания, отговорих, че те нямат сериозна основа“.

²⁾ Телеграма от министър-председателя до д-р Данев, № 2477 от 28 декември

пристанище“ (вх. № 5442). Скоро той сам разбра, че това е една безплодна умствена спекулация, понеже нито Русия се страхува от едно румънско пристанище на Черно море, нито Централният съюз ще изостави своята съюзница, претенциите на която застъпваше толкова енергично.

Когато се прибягва до съдействието на Централния съюз, особено при критичното положение, в което се намирахме тогава, трябваше предварително ясно да се посочи: само като група от големи сили ли ще се обърнем към него – което бяхме правили вече много пъти, но безрезултатно – или ще му направим по други декларации, за които косвено отдавна ни съветваше Румъния. Иначе, когато румънците искаха вече целия четвъртогълник, как можем да имаме вярата, че Австро-Германия ще ни спаси Силистра?

Нашият делегат вижда, че комбинациите му са само ненадеждни средства за разсрочки и затова на 31 декември протестира пред министър Гешев, че го излага пред румънските делегати Мишу и Йонеску, като не му дава никакви директиви. „Отбягнах няколко дни, (една седмица) да ги срещна, защото ме е срам да призная, че още нямам наставления“.

Нашият делегат беше в началото на декември в Букурещ – когато у румънците се беше сложило убеждението, че той отива там, за да преговаря – без инструкции. Заминава бързо и румънски министри тръгват след него в Лондон, за да се почнат преговорите. На 30 декември делегатът ни се озовава пред румънските пратеници също без инструкции. Към края на годината той вижда вече, че неговите комбинации за отлагането на едно сериозно решение се изчерпват и той се оказва по традиция се така безупътвания. И навярно, понеже нашият делегат не е очаквал бързи и прецизни наставления от правителството, той се е помъчил да създаде една нова основа на преговорите. Нека предложим на румънците вместо двете следни тригълничета, едно клинче от приблизително подобно пространство с около 5 км морски бряг. След като събитията ни поставиха и политически, и военно в най-сериозни затруднения, нашият делегат, който беше най-добре запознат с международното положение на България, предполага, че спорът с Румъния, който искаше вече прекрояване на Балканиите по свой модел, ще се свърши с едно малко геометрично упражнение.

Дипломатическата и военна помощ, която Румъния предлагаше е отхвърлена. Министърският съвет е счел това румънско предложение за несериозно. Лондон тежи, смазва нашата делегация: турци, румънци, съюзници искат земи. Нашият вечно оптимистичен делегат е вече в резигнация. Кабинетът Гешов го е изоставил. Сам без мнение, той като че е забравил своя пратеник в най-критичната фаза от преговорите. Боязлив да приеме отговорност за отстъпките, които сам вече е считал за неизбежни, той се е суешил, губил в колебание дано друг му ги формулира. Вместо да погледне широко, държавнически на въпроса и като прецени създаденото от ред причини положение, загубата от пропуснатото време, да направи веднага всичко, щото тази загуба да не порасне, той стои като хипнотизиран цял месец в „четирите точки“, за да еволюира до плоскост от 5 кв. километра.

Ние ли, обикновените бойци по това време, не знаем душата на човека от фронта, разкъсана от орляка политически врани, които раздърпваха българската земя по разните граници? От нас ли беше скрит стонът на другарите – добруджанци в окопите, който долиташе и през вихрушките на големите сражения?

Но един държавник, който беше започнал една политика, която създаваше епоха, искаше да завладява чужди земи – даже и да не беше отговорен че се е оголил до такава степен, че е останал без патрони на кръста – трябваше да е способен на едно смело решение.

(Вх. № 5478, на 1 януари; телеграма вх. № 25 и 26). Таки Йонеску съобщил на д-р Данева писмено, че ще си замине за Букурещ, ако се не почнат преговорите веднага. „Не трябва да довеждаме до скъсване преговорите, съветва д-р Данев, понеже това може да има много лоши последствия.

Румъния продължава агитацията си по всички направления. Със своите големи аванси на България, давани може би защото знаеше, че не ще бъдат приети; с трагичната поза на пренебрегната и унижена от нас, разбогатяла се със земи страна, тя печелеше света. Тя не беше с нищо друго заета, освен да настройва Европа срещу нас. На 2 януари Сазонов съобщава, че Румъния настоява безусловно на Силистра с линията до Каварна, срещу което би сключила с нас военен съюз срещу Турция. На 3 същи Румъния ни предлага освен пълната своя поддръжка и заем 50 милиона лева по много износни условия. Първото предложение е направено посредством Русия. Румънският министър на външните работи упълномощава руския пълномощен министър в Букурещ да съобщи на своето правителство, че Румъния е готова чрез предлагания отбранителен и нападателен румъно-български съюз не само да воюва с Турция, но – да се отдели от Тройния съюз.

Било ли е искрено това предложение, което разширява толкова смело политическата идея на Румъния, съобщена нам от по-рано? На толкова голям риск да интригува така смело както пред Русия, така и пред нейните съюзници, ние не смятаме Румъния способна. Изглежда, че Румъния още тогава е била зряла да извърши това, което прави подир две години. Когато Русия ни предава румънското предложение, то трябва да бъде подложено на сериозно обсъждане. Кой е попречил на това, с което може би би се избегнала катастрофата на нашата страна? – Русия ли, която не се е чувствала готова военно за това опасно посредническо дело, което можеше да ускори голямата война с две години? Фердинанд ли, който не е могъл да приеме по средата на войната една подобна изневяра на централните държави, които живееха с пълното убеждение, че балканският съюз не ще издържи до края на войната съюзническите споразумения? Или нашето правителство, което живееше със старата своя мисъл, че съвместно дело с Румъния е невъзможно?

Може би е възтъргжествувало убеждението, че България ще добие своето идеално закръгляване само със свои собствени усилия и поради това, не е нужно да се правят нови жертви на Румъния. Ако никой друг фактор не е влиял на това решение на правителството – едно от най-важните през вой-

ната – мотивите му остават тия, които са дадени в телеграмата на министър Гешов до Петербург и Лондон: „Отстъпката, която правим на Румъния е без задължението да ни подкрепи тя с оръжие, защото *предполагаме*, че срещу подобно въоръжено съдействие, тя ще поиска по-голяма отстъпка“.

Предложението на Румъния, направено чрез Русия, е предадено на нашето правителство на втори януари, а решението на правителството е съобщено на трети. Значи, при вземане на решението на правителството, по предложението не са правени никакви допълнителни проучвания. Излязло се е само от предположения: 1) че Румъния ще иска много и 2) че нашето дипломатическо изкуство е достатъчно, за да разсеем зловещите призраци, които летяха към нас от всички балкански държави.

На трети януари се съобщава, че министерският съвет, в присъствието на царя и командващите генерали, решава да се отстъпи на Румъния Меджиде табия с няколко села край 5-6 км брегова линия. Но тия максимални отстъпки, които съветът прави, прави ги със следните условия: че ще добием Одрин; че Русия ще се застъпи за нас пред Румъния за дружествен неутралитет; че Русия ще ни поддържа в увеличените ни искания от Турция, ако воюваме отново; че Русия ще ни поддържа и спрямо Гърция, ако последната иска повече от това, що и се пада съразмерно с жертвите и че Русия ще ни защити и от Сърбия, ако тя иска да излезе от договора. („Диплом. документи“ стр. 704.)

Мотивировката на тази отстъпка навежда към следното заключение: българското правителство прави териториално жертва не защото е принудено да я направи от създадената след войната обща политическа констелация, – не от съображения чисто български, държавни, за да се преодолее едно безизходно положение – но защото, ако правителството не отстъпи известно пространство земя интересите на Русия ще бъдат застрашени. „Отстъпката се прави от уважение към Русия“ т.е. в игра с руски планове и задачи, поради което, Русия, в замяна на тази наша жертва, трябва да воюва едва не щом Румъния намери отстъпката за малка; да ни допусне на Мраморно море – понеже българските искания неимоверно ще пораснат при втората война с Турция. Искахме освен това от Русия да вземе веднага становище в наша полза в съюзнишките спорове, които – по всичко личи – ще бъдат много бурни и опасни. Когато се правят в едно и също време, много и големи искания, съществува рискът да не се обърне внимание нито на едното. Като съобщава на европейските дипломати своето последно решение, правителството грози същевременно, че ако то не бъде прието, ще скъса с Румъния¹⁾. Последната повтаря наново предложенията си за съюз, за заеми и пр. на България, печели чрез тази неочаквана галантност все повече общественото мнение и решава да изчака развитието на събитията, които ежедневно се повече заплитаха.

¹⁾ Телеграма от Лондон от д-р Данев, вх. № 40 от 4 януари: „С повишен тон аз им казах, (на дипломатите) че това е нашата последна дума“.

Превратът в Цариград убеди всички, че България ще бъде ангажирана във втора война. И румънския делегат Мишу се явява веднага пред нашия делегат в Лондон, за да го ориентира по румънския метод на действие спрямо България в бъдеще. А именно: на 12 януари той му казва, че исканата от Румъния линия е Силистра – Балчик, с двата града, на 14 януари – му съобщава, че в отстъпената на Румъния българска територия трябва да влиза и Тутракан; на 16 му допълва, че и тази линия не била последната румънска дума – но линията ще граничи по на юг. Отговорът на тая съзнателна провокация беше „решително отрицателен“. Д-р Данев го дава и се връща в София, фроасиран от съюзниците, без мир с Турция и размирие с Румъния. Братияну и Майореско са вече напълно спокойни: новата балканска тревога им готви по-богата жътва.

Втората половина от месец януари не носи промяна в положението: същите съвети от разни страни да се споразумеем по-скоро с Румъния¹⁾; същите укори от страна на Румъния, че я предизвикваме, вместо да използваме много удобния за нас момент – който не ще се повтори – като поемем протегнатата ни от тяхна страна ръка²⁾; същите наши отговори на Румъния, че тя със своите постоянно увеличаващи се искания „заслужава да и се обърне гръб“³⁾; същата нервност на Сазонов, че сами влошихме положението си. Неговите жестоки укори показват, че България е вече много изложена в очите на Европа. С обещания и с отлагания българското правителство създадо в Румъния най-лошото антибългарско настроение, при което и Русия не може вече да помогне. Вие настоятелно искате от мене да воюваме, но отдавна знаете от устата на самия император, че това е невъзможно. Заради това, което правите в Лондон и София, вие няма-

¹⁾ Телеграма от берлинската легация № 53 от 15 януари: „След динето в двореца на канцлера, последният ми каза, че преговорите с Румъния не отивали успешно, че вината за това била от българска страна. Той ми каза натъртено, че трябва да се споразумеем. Вие имате, каза той, грамадни придобивки и трябва да имате по-широки възгледи“. Телеграма от римската легация № 14: „Италианският министър на външните работи, ми каза, че войната с Турция е неизбежна и трябва да се споразумеем с Румъния“. Телеграма от берлинската легация № 92 от 29 януари: „Държавният подсекретар на външните работи ме съветва да уредим по-скоро конфликта с Румъния. Телеграма от лондонската легация № 47, 31 януари: „Във връзка с румънските заплашвания Грей препоръчва споразумение и да не се предизвиква нова война, в която малките държави могат да изчезнат“.

²⁾ Телеграма от букурещката легация № 31 от 15 януари; също № 40 от 22 януари: „Общественото мнение в Румъния е крайно развълнувано и ужасно неблагоприятно, войствено спрямо България“; също № 92 от 29 януари: Министърът на външните работи ми каза: „Преди три седмици можеше да се мине без Силистра, но сега по никакъв начин. Ако България не направи това, идва друг кабинет, който ще наложи отстъпването на Тутракан-Балчик“. За облекчение положението на българския кабинет за тази териториална отстъпка, министърът пак предлага известните материални и военни поддръжки.

³⁾ Мнение на д-р Данев протелеграфирано от Лондон до министър председателя. Вход № 254 от 17 януари

те право и на дипломатическа помощ¹⁾). Езикът е гръмотевичен, грозен. Той е признак и на безсилието на Русия. Румъния спекулираше със значението, което представляваше в този момент за двете групировки, мобилизирани една срещу друга.

На България не помага дългия спор чрез ноти, с които искахме да докажем на Сазонов, че България не може да отстъпи Силистра; че чрез Силистра Русия не ще спечели Румъния на своя страна и че ние имаме основание да скъсаме веднага преговорите, като отхвърляме отговорността за последствията и т. н. В тази литература от тези убедителни само за нас румънския пълномощен министър в София, княз Гика, съобщава на нашето правителство, че в един срок от 4-5 дни той иска да знае: ще отстъпи ли то линията Силистра-Балчик (една територия от 3300 кв. м.), или не? Отговорът е отрицателен. Същевременно правителството моли наново Сазонов и кабинетите на великите държави да посредничат и да не допуснат изнудването на България. Месецът се приключва с тази тежка криза.

От скромната стратегическа поправка на границата през месец октомври, от отстъпването на Силистра през месец ноември; от искането на линията Силистра-Мангалия през месец декември, през месец януари – при подновяването войната с Турция – румънските ултиматуми започват да очертават вече румънските претенции в техния пълен размер: Тутракан – Балчик. През всичкото време правителството се бори да спаси Силистра със своите немощни средства: морални доводи, апели към съюзниците и молба към великите сили. Силистра е първата изкупителна жертва на неговите политически блуждения. Месец февруари започва с бюлетина, че Силистра е загубена за България.

Сазонов ни предупреждава още един път, че за една Силистра Русия няма да воюва. Русия има свои национални интереси, които тя не може да жертва за дреболии. Изволски също съобщава, че политическият свят е изморен да се занимава вече с нас: една Силистра е нищо в сравнение с новите наши придобивки. Германският канцлер заявява, че другият свят ни съветва да свършим с опасния за цяла Европа въпрос – трябва да сме умни и отстъпчиви; България иначе ще загуби симпатиите на всички велики държави. Австро-Унгария ни също съветва – в интерес на целия свят – да направим нужните отстъпки. Лондон и Париж се учудват и питат: на какво разчита България при това непреодолимо упорство? А то продължаваше и ние намирахме всякога поводи да се оправдаваме, че сме заети и не можем да преговаряме.

Ако Данев не можа да отиде през октомври в Букурещ, причината е, че трябваше да отиде в Чаталджа, за да води примирието. Ако не можа да отиде в края на ноември – причината е, че отиде в Лондон да води преговори за мир. Към края на декември, обаче, когато намерихме време да направим предложение на румънската делегация в Лондон, оказа се, че те

¹⁾ Телеграма от петербургската легация № 69 от 20 януари и телеграма № 257 от 31 януари от същата легация.

вместо да преговарят, чакаха младотурския преврат и на 12 януари отговориха с увеличени искания.

На 20 февруари румънския канцлер на външните работи декларира, че Силистра, въпреки всички противни доводи – трябва да принадлежи на Румъния, като укорява българското правителство, че не приело да преговаря с Румъния на широка база, както е било канено то много пъти.

Министърът на външните работи ми каза: „Не правите добре, че отблъскват нашето предложение за широко сътрудничество, когато другите, т. е. съюзниците ви, правят всичко, за да го добият.“ (Телеграма на пълномощния министър в Букурещ).

Същевременно министърът на Румъния е осветил политическото положение на България в същинската, зловеща светлина. „В противовес на вашия отказ е казал той, да се споразумеете с нас, вашите съюзници сърби и гърци от известно време *sont très-très gentils, très aimables à notre égard et encore quelques choses de plus*“. Каузата на Румъния не се нуждае вече от защита: двете могъщи групировки разточителстват с обещанията си спрямо нея, като надценяват нейната сила, а нашите съюзници я ухажват все по-дръзко и по-настойчиво. Балканският съюз е пред основно преустройство: България се измества от Румъния. България извоюва наследството от Турция; ще бъде по-добре, ако се дели то без нея.

Месеците март и април минават в безплодна борба да се спаси Силистра, главно чрез застъпничеството на Русия. Съюзът на Гърция и Сърбия срещу нас е вече уговорен, наклонението на Румъния към новата групировка е много голямо, но нашето правителство продължава да прави отчаяни апели пред Русия да спаси града, загубен отдавна в очите на всички. Като не можа да постигне една действителна защита от никого, то решава да нарече постъпката на Румъния с нейното действително име – изнудване.

Като не можем да схванем реално постижимото, почва да се клатушка и нашата вяра. Няма никакво съмнение, че България трябва да се опира здраво на Русия, като се опитат всички средства за това. Но... – навярно поради силните настоявания на Русия да задоволим румънските искания – *„трябва да напуснем властта и да оставим други да търсят опора в противния лагер“*⁴¹).

Така започна да учи една от главните опори на кабинета!

Острите, нервни ноти от всички страни не смекчават положението и многоосъжданата, неприятна на всички балкански държави, Русия наново се явява да помага. Тя налага конференция за разглеждане на румъно-българския спор, преди свикването на която Сазонов формулира отстъпките, които България трябва да направи: „Линия Меджит-табия – Шабла, причем, однако, едвали окажется возможным ею ограничиться и нельзя предусмотривать вероятности требований дополнительной прирезки береговой полосы; 2) Уступка города Силистры с фортами Румынии и отдача

¹) Телеграма от финансовия министър Тодоров от Париж, № 4 от 15 март.

ей двух триъгълников. В крайнем случае дополнительная приръзка нескольких километров береговой полосы.“

На конференцията е изпратен д-р Данев. В своите изявления пред руските министри и чуждите посланици (№ 1421 и 1483 от 18 и 20 март) той заявява: „Нашият народ ще прибегне и към най-крайните средства, за да защити своята, от съседите, тъй безогледно поставена кауза.“ Ако Русия – настои на своето становище, ние ще се видим принудени да действваме помимо нея. Гледището е ясно: България трябва да каже думата си по решението на Русия. Силистра не е руска, за да търгува тя с нея. Земи България не дава¹⁾.

За да изчезне принудителният характер на румънското искане, което озлобява България, Румъния отново настоява двете държави да се разберат без посредник, на по-широка основа. Румънският министър на външните работи ни предупреждава още веднъж (№ 145 от 19 март), че сръбският пълномощен министър в Букурещ настоял пред него за сключването на нов балкански съюз с участието на Румъния; сегашният съюз бил вече много разстроен и не могъл да се крепи.

Мълчания. След една седмица (№ 164, 27.III и 184. 8.IV) румънският министър на външните работи казва своите последни думи: „Румъния ще даде на България еквивалент във вид на материали и политически облаги. Това ще се уговори между двете държави чрез едно секретно споразумение, което ще се развие в един широк съюз. Обърнете сериозно внимание върху моето постоянно и неизменно предложение“. Ново мълчание. Или се не вярва Румъния, или се счита, че и без компенсациите, които ѝ бихме дали, ние ще решим нашата сложна задача. Румъния престава да говори.

Един месец след предложението на Майореско в края на април нашето правителство пристъпи към изучаване, какво би ни отстъпила Румъния в политическо и икономическо отношение. И колкото повече се засилва опасността от новия сръбско-гръцки съюз, толкова желанието на нашето правителство да разговаря с Румъния става все по-голямо. До нашия представител в Букурещ следват едно след друго няколко официални нареждания. Това желание на правителството не отслабва даже и след като Румъния ни съобщава, че от една възможна комбинация между Румъния и България доста много се интересува и Австро-Унгария. Ние сме вече в една изключителна фаза от отношенията ни с Румъния – когато ние почваме да ухажваме силно за Румъния, а тя стои равнодушна, като флиртува по всички други направления.

Желанието да преговаряме с Румъния – и да дирим помощ от нея, което ни се налага от крайно затруднените отношения с другите съюзници, – изважда открито на сцената австрийската дипломация. Граф Бертхолд съобщава на правителството ни думите на Майореско: Сърбия и Гърция

1) Гледай също телеграма от министъра Теодоров от Париж, № 4 от 15 март. № 818; също № 1015, в които нашето правителство иска от Русия срещу всяка наша отстъпка отделни компенсации.

правели предложение на Румъния за съглашение срещу България¹). И след като ни се очертават новите румънски искания, които стигат до Балчик, Румъния си позволява свободата да ни каже, че преговорите на поширока база могат да доведат до пълен обрат в политиката на България, понеже евентуалният румъно-български съюз не изключва неговото патрониране от Австрия. Заключение: настъпило е време не само да дадете много ваша земя, но да промените и вашата политическа ориентировка!

Когато за първи път Румъния направи едни страхливи искания за скромна поправка на границата, един нервен протест от страна на България се понесе от всички телеграфни линии за чужбина. Нашето правителство не само че не поиска да изслуша заинтересованата страна, но не допуснаше и на покровителите ни да повдигат въпроса. В началото на месец май нашето правителство не само изслушваше мълчаливо новите безрамни румънски искания, които го изместваха от политическата орбита на движение – но на тия тежки предложения то беше принудено да отговаря извънредно учтиво: „С най-голямо удоволствие посрещаме готовността на румънското правителство да почне преговори и бихме били честити, ако воденето на тия преговори бъде поверено на отличния държавник за когото дори казахме, че може да ни направи честта да дойде в София“²). Чувства се веднага колко безнадеждно е била разклатена международната позиция на България и в каква голяма зависимост се намира вече нашата държава от своя ловък съсед.

Посрещането на новите румънски искания без всякаква забележка от наша страна, затвърди в румънските управници убеждението, че домогванията им на юг по нашите земи са не само прави, но – и лесно постижими. И чрез това се създава най-драматичният момент в румъно-българските отношения.

Петербургския протокол, който даде само Силистра на Румъния, далеч не я задоволи. Тя обаче не протестира, защото умееше да се представя всякога благодарна за услугите на Европа и понеже знаеше, че това е само началото на териториалните ѝ печалби. Нашите съюзници правят вече на Румъния най-фантастични предложения³).

При тогавашните съюзни връзки между Австрия и Румъния, последната не пристъпи към формален съюз със Сърбия, но избира самостоятелната акция. В името на „особената мисия“, която твърдеше, че има да извърши на Балканите, Румъния почва да готви удара си. Положението става толкова сериозно, че даже и нашето правителство пада в тревога. „Ние, телеграфира министър председателят в Букурещ, най-искрено желаем да се споразумеем с румънското правителство, молим го да не се ангажира с

¹) Телеграма на министър-председателя № 1399 от 6 май до легациите в Париж, Лондон и Петербург.

²) Телеграма на министър-председателя до букурещката легация № 1526 от 15 май.

³) Телеграма на букурещката легация № 222 от 15 май.

други държави т. е. със Сърбия и Гърция, докато не вземем мнението на отсъстващите от София Данев и Теодоров¹⁾). Спор се води вече осем месеца, над главата на България се свлича огромна лавина, а се оказва, че трябвало да се почака още малко.

В същото време Австро-Унгария наново почва да открива пред България чародейни хоризонти. На 16 май Бертолд излага в разстояние на един час пред нашия пълномощен министър във Виена какво трябва да прави България. Тя трябва да освободи Македония, като работи ловко – с широк поглед. Но за това е нужно бързото споразумение с Румъния против Гърция и Сърбия. По съветите на Германия и Австрия, Румъния ще предпочете да върви с България. Нека България вземе и Солун. От българското правителство зависи Австрия да подкрепи България срещу Сърбия и с оръжие²⁾).

Няма съмнение, че събитията не биха се развили тъй слънчево, спокойно – по перспективата, която графът разкрива. Но ако нашето правителство усвоеше препоръчаната политика, Румъния мъчно щеше да рискува. Тя не искаше да предизвиква нито една от големите групи, като се стремеше да стане изпълнителен орган на двете: да се обуздае „непокорния“ член от балканския съюз, но като разгроми същевременно балканския съюз, който я изолира на Балканите. Откогато Майореско привлече вниманието ни, че Австро-Унгария се интересува извънредно много от румъно-българското споразумение, той повече не заговори за него. Балканските събития го убедиха, че балканските съюзници сами ще създадат едно положение, при което Румъния без риск и без специални съглашения – арбитър елегантиарум – ще вземе всичко, което пожелае. Нека само двете групировки продължават да бъдат се така усърдни за нейното дело³⁾). Исканията на Румъния са вече не само морални, но необходими за Балканите, за големите държави; нищожната сила – Румъния се издига до балансиращата величина в Европа.

На 1 юни министър Гешев пожела да си почине. Той не си припомни, че на 16 май, след като телеграфира в Букурещ екстрено, че имал твърдо намерение да се споразумее, следователно, „Румъния да потърпи още малко“, цели седмици нито запита нашия представител в Букурещ за настроението на Румъния, нито сам му даде някои нареждания.

Новият министър-председател се яви при следното политическо положение: 1. румънското правителство заявява на пълномощния ни министър (№ 246, 29.V), че при една нова балканска война, Румъния ще мобилизира

¹⁾ Телеграма от министър-председателя до букурещката легация № 1531 от 16 май.

²⁾ Телеграма от виенската легация № 227 от 16 май.

³⁾ Телеграма от виенската легация № 231. „Германският посланик мисли, че трябва да се споразумеем бързо с Румъния, която Сърбия и Гърция искат да спечелят на всяка цена. Само със своя приятелски неутралитет Румъния щяла да ни принесе голяма полза. Сър Каррайт е на същото мнение.“ Телеграма от същата № 240 от 24 май. „Барон Макио съветва бързо споразумение с Румъния, като и се даде нещо“. Телеграма от берлинската легация № 435 от 2 юни: „Френският посланик мисли, че всичко ще се уреди благополучно, но само с една малка транзакция“.

и поради поведението на българското правителство спрямо Румъния, ще потърси приятелството на другите; 2. Пишон и Палеолог заявяват на нашия пълномощен министър (№ 432, 5.VI), че Румъния не слуша вече съглашението, войската на Румъния може да навлезе в Добруджа; 3. Сър Грей и фон Ягов казват, че били вече сити и уморени от балканските въпроси – нека съседите сами се споразумеят. С румънските въпроси новият президент се е справил по един особен начин. „Говорих с Гика. Засегнахме миналото, на което пожелах да турим було. Отворих широки хоризонти за бъдещето при нормални обстоятелства. За настоящето же, което бих желал да приключо миролюбиво, ме интересува поведението на Румъния при една конфлаграция. Положителен отговор не получих“¹⁾). В тази поетическа сентенция всичко е говорено, нищо не е казано, абсолютно нищо не е решено. Миналото да се забрави, бъдещето е грандиозно, само по настоящето нищо определено. Какво можеше да каже Гика след всички открити предупреждения от Румъния и от представителите на двете групировки? Но когато те искат да ни посочат пропастта, до която неумолимо доближаваме, те трябва да четат, вместо доводи, че сами ще преодолеем всички кризи – следните афоризми на новия министър-председател: „Никакви транзакции“ или: „Румъния иска да мародира“; „Ще си вземем мерките“²⁾).

На 12 юни от Букурещ съобщават, че нито Румъния, нито Австрия се интересуват вече от една румъно-българска спогодба. Същия ден Сазонов гърми над нашето правителство, което иска да отзове пълномощния ни министър от Белград, поради нашия спор със Сърбия, като ни казва: „Свободни сте. Вие тръгвате по съветите на Австрия. Вие се хвърляте в гибел. Не очаквайте нищо от нас“³⁾). На 15 юни Букурещ ни предупреждава, че когато войната избухне, Румъния ще води война с България. На 16 шумна радост огласява салоните на балканските кабинети: те имаха вече желаната война. Ние им я подарихме.

Би било крайно неестествено, ако високомерното отношение към Румъния на нашия министър-председател още от първия момент се замени, поне пред света, от страх и смущение. И поради това с една страшна ненавист той шибя по лицата държавниците на Англия, Франция и Русия, които счита за виновни. Горко им, ако цялата тяхна дипломация е такава! „Нека знаят в Лондон, Петербург и Париж, че България не се стряска от този негоден инструмент, който те са избрали да я плашат“. Но нека знаят същевременно с каква държава са се те съюзили: „В същото време, когато Румъния насърчава Сърбия да не приема договорния арбитраж, тя е готова изпод ръка да преговаря с нас“. Това морално разобличение, което нашият министър-председател считаше в ония момент за много политично, също не помогна.

¹⁾ Телеграма на министъра на външните работи до букурещката легация № 1838 от 7 юни.

²⁾ Телеграма от същия № 1771 и 1815 от 4 и 6 юни.

³⁾ Телеграма от петербургската легация № 523.

Но когато съобщенията от фронта внисат едно трагично просветление в тази екзалтация и м-рът вижда, че опорите на голямото народно дело с тряск почват да падат една след друга, той бърза да предложи на негодната и некоректна сила Румъния – споразумение. Но вече не чрез Русия или Франция, които министър председателят счита, че са изменили на България, но посредством Виена. Той телеграфира на нашия пълномощен министър: „Опълномощавам ви да съобщите, че България е готова да се споразумее с Румъния, в случай че избухне война със Сърбия“¹⁾. Отговор не последва.

Австро-Унгария счита, че задачата е вече разрешена. Балканският съюз гори и трябва само да се наблюдава как съюзниците, които бяха дръзнали да дигат ръка срещу нея, взаимно ще се унищожат. За Румъния екутирането на България, при общото европейско одобрение, е предстояще. И ако тя се чувстваше доскоро крайно засегната, че на нейните досегашни предложения се отговаряше от наша страна тъй презрително, сега е и учудена, когато министър-председателят на България ѝ съобщава, че на 18 юни война между България и съюзниците още няма. – На къде?

Правителството обръща наново очите си към Русия, след това повторно към Централния съюз. И то си спомни стиха на Ламартина: „Напразно хвърляш поглед към глухите пространства!“ Никой не можа и не поиска да облекчи голямата трагедия на България. Нейното военно щастие беше безразсъдно и безвъзвратно проиграно. Армията ни беше в отстъпление, командвана без установена идея. Пред столицата са вече чужди войски. И само един месец след поемането на управлението, министър Данев почва описването положението на родината, която взема да управлява, с тия две думи „Сме на въглен“.

г) Враня

Коронният съвет. Размишленията на монарха. Стратегът, държавникът, визионерът. Превратната човешка съдба. Категорични съветници.

Отговорност. Речите, които предполагаме, че там са държани. Теодоров, Данев, Савов. Различни възгледи – едно решение. Ултиматумът.

Монархът очакваше своите съветници. Исканията на нашите съседи приемаха вече формата на ултиматум. Сърбия изпрати своята последна дръзка нота, съобщи ни официално това, което се говореше отдавна: че няма да освободи голяма част от земите, които договорно принадлежат на България. Опряна на своето собствено оръжие, на оръжието и на стария враг на племето, което цели столетия е заличавало буквите, с които е писана думата българин, насърчена и от север, където се явява още един претен-

¹⁾ Телеграма на външното министерство до легациите от 17.VI, № 1948

дент за българските земи, Сърбия чака нашия последен отговор, който тя подозира. Монархът е неспокоен. Той се разсейва, подхвърля нервно различни чертежи, поставени пред него. Това са конкурсните книжа на новия блок сгради – дворците, които ще се строят за удобствата, удоволствията и репрезентацията на царя. Някои считаха, че това бяха само случайни, преходни настроения; плановете показват, че те са вече трайно установени, улегнали идеи. Един голям квадрат от луксозни пострройки, едно капризно съчетание от стари стилове със съвременни коректури: фасади, салони, колониади, задоволяващи най-префинената фантазия, най-изтънчения вкус. Зад квадрата дворци в далечно очертание се издигаха художествено други разхвърляни групи във вълшебната рамка от градини, басейни, водопади. Едно истинско поселение за съзercанието, за естетична леност.

Как бързо се променят големите световни кулиси! Той познава добре тяхното безспирно движение, което не се различава значително от превратната съдба на човека. Той беше чел много, размишлявал доста, има широки наблюдения. Той има и едно спокойно, безстрастно отношение към живота; мъчи се да разглежда всякога проявите му с окоето на реалиста. Как иначе би създал трон и династия в този разклатен от дъно полуостров, народите на който не познават още сапуна, а искат да разрешават най-тежките политически задачи. Не, той не е мечтател, не лети захласнат след пеперудите на Шилер. Обича да се опива от техните чудни форми и фантастични багри, но той ги има забодени на картони.

И каква е наистина разликата между тия беззащитни жертви на каприза на човека и между самия човек, над когото съдбата витае тъй произволно? Именно за това постави той в един от големите си салони – там, където ежедневно следва кортежа на тия, които му поднасят своя данък на нужно раболепие – офорта, който дава отсичането грациозната глава на Мария Антоанета. *Sic transit gloria mundi*. При несъвършения човешки разум и при инстинктите на тълпата, разюдени като лицето на Квазимодо, няма нищо сигурно и трайно.

И все пак ... това, което днес го занимава, не е продължило столетия, то не преживя даже една година. Вчера беше, когато той израстна внезапно, като една от най-едрите фигури на Европа, окръжен с всичката почит на деня, с всичкия шум на преходната слава. Не е спрял още у него стихийният устрем на своя живот. Могъщ и царствен, застанал внезапно над една набързо сътворена империя на Балкана, той срещаше с голямо, върховно пренебрежение съветите на най-видните владетели.

С два удара старата империя на султана беше повалена на земята, войските летят към Стамбул. Монархът минава Лозенград, Люлебургаз като триумфатор. От височините на Акалан се виждат вече минаретата на св. София – би ги стигнал, ако протегне ръка. Всичко това изглеждаше наистина легенда. Мисълта му се носи в безпределната шир на Тракия до Солун – Адриатика. Трудно е да се обхване размерът на илюзиите на неговия суетен ум, смесени с мистиката на едно разхалтено въображение. В

такива минути на човешки страсти и на царско опиянение изчезва границата между действителността и халюцинацията, лесно се потъва във фантазиите на ненадмината свръхчовечност. Монархът тогава беше невъобразимо дързък, смяташе се предопределен да прекроява не само Балканите. Той считаше свой враг всекиго, който не споделяше някоя негова фикс идея, оскъряваше се от най-слабото, разумно противодействие. Неговото аз се издига над всички толкова високо, щото престава всякакво внимание към народ, съветници, към най-големите държави.

Съдбата го беше поставила начело на най-голямата войска на Балканиите, в една страна, която е преден пост на източните земи, – възделение на толкова много силни претенденти. Той счита това за едно предопределение. Неговата корона не е неочаквано лично щастие, случаен политически компромис в Европа – това е заслужен венец на личен подвиг, понеже е дошъл да издигне едно изоставено, захвърлено безнадеждно племе на Изток.

И днес той е заставен да чете заплашванията даже на краля Петър! Да, всичко се променя, но няма винаги така фантастично бързо? Той знае, че Русия не го обича, че Франция не му вярва, че Англия – го игнорира. Той няма защо да проверява отново своите чувства към балканските корони, от които нито една не му е симпатична, понеже му е известно, че всички го подозират. Но няма този случаен плебс ще разруши това, което той е градил тъй дълго в своя вътрешен свят, няма той ще определи размера на царството му и ще реши неговата „политическа съдба“?

Искат земя. Не един, не двама, но всички са решили да го ограбят. Той не може да отстъпи нищо. Всички е еднакво ценно, всичко му е еднакво нужно. Той познава не само българската история, беше проучил добре как се създават, циментират големи държави. Никой не можа да го обвинява, че иска много, особено тия лакомници, които, като си разделиха двете полушария, скоро ще почнат да гълтат и звездите. Сазонов го съветва за умереност и въздържане. Джон Бул му праща извеяни старци да го увещаят да отстъпи. Че откога тия хиени са научили две човешки думи – жертва и въздържание?

Нека дойдат, извика още по-възбудено монархът, мисълта на когото прави внезапно един скок по друго направление. Изсърбайте своята собствена каша, господа! Ще искам да видя останало ли е още нещо от овчата ви вяра във вашия император, който, именно, ви накара да съберете всички тия балкански дрипливци, за да разрешавате наедно най-голямата проблема. Ако, разбира се, може да се разбере някой нещо от вавилонията на мненията ви по въпроса. Защото и след махването на онази баба от шефството на кабинета не настъпи по-голямо единство помежду ви. И той потъна в нови оценки качествата на своите съветници.

Монархът виждаше хората такива, каквито желаше да ги види; те го не интересуваха, освен чрез целите, за които искаше временно да ги има. Затова той ги издигаше за минута по благоволение и ги събаряше без милост, – все така внезапно. Право, честолюбие, нравствени съображения се

разпиляваха като перушина пред настроенията му, които не срещаха никакво противодействие. В неговия мироглед лежеше едно презрение към човека. Той може да бъде вече доволен. Пред него се огънаха повечето от най-старите учители на демокрацията. Обезличил едни, опозорил други – малцина от тази безпомощна политическа олигархия имат вече куража да се противопоставят на желанията му да стане единствената, решаваща сила в страната. Какво е, собствено, техният прехвален обществен живот, с който толкова много искат да им импонират? Спорт между отделните власт претенденти: парламентът е обърнат на синекура, тежка и малко полезна, без влияние пред министрите, понеже е тяхна креация; министрите са без значение, защото са мои обикновени чиновници. Политическите им борби се водят главно около едно: за запазването на моите придобити милости или за добиването на такива.

Всички чувстват вече непогрешимостта му, неговото ненадминато духовно превъзходство. Разбраха също, че ако това племе представлява някакъв обществен капитал, той е почнал да се трупа от деня на идването му в България. Народът знае и се убеждава все повече, че няма друг авторитет освен неговия, че министрите му са без всякакво лично и политическо влияние. Той ги сменя, не защото ги замества с по-подготвени и ценни люде, но защото всичко това буди любопитство, надежди и създава успокоение за известно време. Той познава отлично и тия, които сега очаква да им даде най-сполучлива квалификация.

Тук има хора на позата, които се задоволяват само да говорят. Те бяха проучили отчасти етнографията и историята на Балканите, но повечето обичаха да минават за просветени стратегии. Всичко зависи от благоприятната военна обстановка, която те всякога са готови да начертаят. Те твърдяха, че трябва само един жест, за да се излезе от голямата криза. И, като рисуваха с изкуствено увлечение колко лесно е всъщност решението, което се дири, свършваха с буен словесен огън, който най-малко поразяваше въоръжения, отпочинал противник.

Имаше и такива – повечето бяха такива – и които разстоянието между убеждението и действието е много голямо, непреодолимо. От страх, от нерешителност или от неизбежна леност, която високите постове създават у мнозина – те не искаха повече от това – да управляват, т.е. да прибират благата, които това положение създава. Те са именно, които скоро ще кажат: мен не ме предупредиха, че на императора ще се дава някакъв ултиматум; мен не съобщиха, че началник-щабна на главната квартира е бил при президента и той е премълчал мнението му по важни въпроси; на мене не обърнаха вниманието, че и между самите нас, в кабинета, има извънредно крайни, опасни хора. Това бяха, наистина, случайни хора, куртизани на шефа или на двореца, – никакви политици. Те не разполагаха с аргументи, за да отстояват една политика, нито диреха такива. За тях държавните мотиви бяха решенията на министър-председателя или настроенията на монарха. Слаби в живота, незабелязани в борбите, те се чувстваха без власт-

та изцяло ограбени, но с разни средства умеят да направят от нея дългогодишна лична привилегия. Нищожни и пусти, те не се обиждат, че са пре-небрегвани; запълват местата, като узаконяват формално чужди решения.

Мисълта на монарха се спира и на една-две единици мъже, които виждаха и сочеха злото, което дебнеше страната. Той признава в себе си, че за тях истината и честта на политика не става жертва на високото положение. Изключителният сан не ги направи да се чувстват по-малко загрижени, нито ги лиши от това, което трябва да притежава преди всичко, отговорният управник. Но не те ще направляват неговите решения. Политиката, разбира се, не е само идеи; тя има и своята външна, ефективна, полуинтригантска страна, която трябва да се познава – и той я познава отлично. Това не му пречи да разбира и цялото международно положение, действителните балкански отношения. Нему са известни всички пътища, явните и скрити препятствия при осъществяването на най-големите политически комбинации. В непрестанните си обиколки из Европа той ги следеше отблизо. Няма нюанс в дипломатията непознат нему. А когато един владетел се чувства така всестранно подготвен, той може да си позволи дързостта да влияе не само над съдбата на един малък, прършив полуостров.

Нашата племенна задача може тогава да излезе от своята племенна ограниченост – обединението на балканските земи. Защо да не бъде отместена тя на широкия политически театър? Войските ми не са ли на лагер до вратите на проливите, пръснати даже и по чуките на Албания?

Монархът се яви пред своите съветници повелителен и царствен, като че ли единодушната воля на народа се отразяваше в неговата личност.

Различията в техните възгледи по начина за разрешаването на породените спорове станаха известни вече и във кабинета, те бяха изнесени пред обществото. Нямахше тайни по това, което се решаваше в управлението, също и за предприемането от отделните министри. Тия различия спъваха народното дело. Може би авторитетът на държавния глава ще принуди всекиго да се приближи до решението, което у него се очертава, и по такъв начин предстоящата акция ще изглежда като общо отговорно решение. Думата на короната ще бъде споителна сила между десет глави, три от които едва имаха еднакво мнение.

На лицето на монарха виснат грижите на целия полуостров. Дошло е време, когато безволието и безплодната фраза трябва да се замести от определената акция. Тук всички имат дълг, никой никакви привилегии. Никога царят на българите не е бил повече разположен да изслуша най-противоречиви възгледи, които, може би, основно ще се различават от неговите лични идеи. Нека поне в средата на министрите бъдат отстранени подозренията, че той е взел вече своето решение. Всички сме сити на тревоги и разочарования, в нашата душа също намира ехо желанието на народа и на войската за мир. Неговото решение ще бъде на мъдростта на тия, които днес са събрани. Тук е фронтът и народа, възплъщението на копнежите на цяла България. Тя е вече една и неделима, нека се проник-

нем в нейната воля, да идем на среща на тази воля с туй, което ще решим и предприемем.

Монархът говореше бавно, с един акцент, който трябваше да подчертае оригиналността на неговата фраза. Неговите съветници не можеха да бъдат недоволни. Обичайният отсечен израз, в който трябваше да се чувства дистанцията на родения благородник, днес изчезна – прие един тон, който предразполага и изкушава. Неволна пауза. Борбата за мирогледи е всякога индивидуално дело, много малко – на групи, съвсем не е дело на големи маси. Това е в широкия обществен форум, в министерските кабинети, това е и в коронните съвети.

Не е в природата на Теодор Теодоров да прикрива това, което има да каже, нито да дири специално облекло на своите идеи. Те идват бързо, спонтанно, гонят се една друга, понякога се и изпреварват. Той не ги подрежда, нито фризира, затова са те понякога буйни, кипящи водопади, а друг път разхвърлени факти и цитати, които доизграждат основната мисъл.

Теодоров е възбуден не само от тържествената обстановка, при която говори и която хармонира с малко чорбаджийската му суетност. Той не следва само дебата, който започва, но и голямата задача, която иска да постигне с ръста на своята държавническа мисъл. В съзнанието му неволно възкръсват мъчителните моменти – очаквани с такъв тревожен трепет – когато, изправен пред руския император, той му докладва лично за голямата слава на братското славянско оръжие. Внукът на царя Освободителя беше извънредно благосклонен. На Русия и на него, а кой друг, според Теодоров, е Русия, ако не самия император – поднася той данта от признателност на младата държава, че нейните деца днес са на мястото, където бяха освободителите братушки преди тридесет и пет години.

И като корона на своята важна мисия, с която беше удостоен този избранник на кабинета, той предава на всемогъщия цар на всички руси саморъчното писмо на царя на всички българи. От тази блажена атмосфера на официална сърдечност и на панрусско опиянение той бива отвеян веднага. – „А защо ви е Родосто?“ запита веднага изумелият император. – „Но защо ви е Родосто?“ повтаря също подозрителния Сазонов. – „Че защо ни е, наистина, Родосто?“ механически сам себе си запитва Теодоров, като гледа тази фатална книга, която сам донесе. Той, фактически водач на партията и на правителството – мнението на когото се диреше винаги по следите му из Европа – се чувстваше извънредно изложен, страшно унижен, че е направен проводник на тази царска грандомания.

Теодоров трябваше да отговаря, да защитава това чудато искане, неподкрепяно никога от него, напуснато отдавна от кабинета. Не е тогавашният министър на финансите, който не можеше да намери аргументи, колкото в случая да се чувстваше без опора. Новата, закръглена Сан-Стефанска България, мечтата на незабравимия дядо на императора, трябваше да бъде възможно по-близо до своята създателка – матушка Русия, та в големия час да помогне тя по-лесно на голямата славянска държава. Този час идва и ни-

кой не може да спре това, което е предопределено от историята и от горе. Засиленият износ на обширната Тракия, която ние в близко време ще направим една от най-цветущите области в света, се нуждае от пряк, естествен път, разбира се, няма да бъде затворен за приятелите и благодетелите на България. Но Теодоров сам чувства, че е принуден да гълта тия мотиви по на половина, че най-убеденият русофил е нарочно избран от Фердинанд да забие лично стрела в сърцето на руските държавни идеали.

Теодоров също не беше от тия, които не признаваха интимно, че съдбоносната грешка при Чаталджа е могла да бъде предотвратена при по-голяма бдителност, при по-голям кураж срещу вдетиняването на големите хора. Преговорите с Турция за примирие също закъсняха, поради бягството на царя, а в самия кабинет имаше лудетини да се атакува Чаталджа, които навреме трябваше да бъдат хванати за яката.

Консерватор по разбиране и по природа, който произнасяше думата социалист, само като насмешка, с улегнала концепция, която нямаше нищо общо с подвижната му позвижна природа, той считаше, че е създал достатъчно тревоги на Европа, много безпорядък на Балканите, като се е съгласил да обявим войната – за да има нужда да го обръщаме сега в хаос. Той чу от всички не само желанието, но – и заповедта за мир. Той обича да се подчинява на тия, които са силни. Той не желае този мир само поради по-голямата отговорност. Делото на България е до толкова прочно... – дума, при която Фердинанд впива още по-изпитателен поглед в тази развихрена хала – да, да, толкоз по-прочно, колкото е по-широко сложено върху симпатиите на Европа. И, преди всичко, на симпатиите на нашия освободител. Ние трябва да признаем, че днес тия съчувствия не са тъй големи, както в началото, при нашите победи. Нека свършим по-скоро войната, – жетва пада.

Теодоров говори въодушевено със сподавен гърлен тембър, извърнал очи към картата на Балкана. Той излага всички борби, които преживяхме, златните придобивки, плодовете на които се чувстват вече и в неговите казначейства, рисува затрудненията, които има още да се изминат и прекъсва речта си за малко, без да спре и неговата мисъл. Подобно на локомотив, който се готви да тласне наново влака в движение, той цял потрепера. – Погледнете тук, господа, извиква той въодушевен внезапно, кой от вас е вярвал, че всичко това ще бъде в нашите ръце. И сан-фасон, за пред един монарх, със жестикулация, която му е свойствена в подобни случаи, той разперва ръце, слага едната на спорната зона, а другата – на Енос и едва обхваща това голямо пространство. Няма държава, закръглена с един замах, няма народ, който да се е обединил с едно усилие. Тази постоянна смяна на границите, това „прибиране на земите“, което трае обикновено столетие, отбелязват продължителните борби за обединението, големите интереси, които са необходими на всеки един народ. Виждам пред себе си една широка България и съм благодарен на войника и на Бога! Аз не намирам, че нещо ѝ липсва, за да бъде тя политически могъща и стопански щастлива. Нека спрем до тука! Това, което ни още трябва, е тол-

кова малко, е тъй нищожно, че аз даже не го забелязвам. – Европа ни казва да не бъдем крайни; Русия – да бъдем по-скромни! Да чуем гласа ѝ! Ако сложим конец на нашето дело по един мирен начин, поколенията ни ще ни благославят. Дайте и тем работа, оставете, Ваше Величество, и на наследника идеали! Вие свършихте най-важното, основахте най-голямата балканска държава, за която можехме да мечтаем.

Теодоров е за арбитража, като единствено средство за излизането от тази криза, сериозността на която никой не трябва да пренебрегва. Той вярва, че Русия ще се признае в наша полза, убеден е в справедливостта на нейния император, говорил е с него, познава и по-видните министри. Да не мислим повече за война. България загуби доста млади сили. Войната може да ни донесе още нещо, но може и да ни отнеме всичко. Никой не може да предвиди изхода ѝ, какъвто и да бъде досегашния блясък на нашето оръжие.

Това са били навярно на този водач в кабинета, речта на когото имаше една непълнота, на която ще се спре, именно, министър председателя. Тази непълнота ще използва и главнокомандващият.

Никой от нас не може да бъде заподозрян, че иска проливането на кръви, всеки се смущава от затрудненията, които при една нова война могат да настъпят. Създадено е едно положение – кой и как – това е дело на историята. В днешния ден, обаче, трябва да излезем от него; отлаганията не са възможни. Има договор за разпределението на земите, които съюзникът не признава. Как ще му се наложи да го изпълни? Повече нещо никой не желае от Сърбия, нещо по-друго и от Русия никой не иска. Въпросът е: какво трябва да вършим като лица, на които България е поверила защитата на националното ѝ дело? Ако авторитетът на Русия е по-малък, отколкото предполагаме, за да наложи договора или ако се убедим, че нейните желания са по-други от тия, които сме изказвали откровенно и енергично пред всички, ще стоим ли спокойни? Въпросът е тежък, може би съдбоносен, но неотстраним.

Министър-председателят говори бавно, спокойно, с къси периоди, като че иска да изстуди възможно по-скоро атмосферата, която неговият колега остави.

Излишно е да повтарям, че формално ние сме напълно прави. Морално – тоже; земите са наши, войната ние водихме. Големите държави имат съображения, безспорно, да защитават сръбските домогвания, но над тях стоят нашите съображения, които са извънредно вески и по-тежки от които аз не познавам. За Сърбия и за другите наши съседи всяка териториална отстъпка, която бихме направили е малка. Те не ще бъдат никога благодарни. Погледнете Румъния – току що взема Силистра, а сега хвърли око и на Добрич. Може ли да се пристъпи към нова подялба на земите между съюзниците, за да се получи равенството, което те желаят, исканото от тях равновесие? Очевидно не. България и по-рано беше по-голямата, съдбата ѝ определя хегемонията. Никой не я създава по изкуствен начин; сочи я самата история.

При гримасите на всички балкански държави пред този наш щастлив жребий, при очевидната им готовност да ни раздърпат от всички краища, ние ще бъдем принудени сами да защитим правата си, които договорът ни дава. И тук ние наново сме изправени пред въпроса, който единствено днес може да ни занимава: ще прибегнем ли до крайни средства? – Министър-председателят замълчава наново, като че се боеше да изговори това, което е направлявало редактирането на неговите ноти и даването на толкова директиви. Крайните средства не се решават; към тях се прибягва, когато се наложат било от волята на други или от политическата констелация, която днес се мени толкова бързо. Никой не може да вземе формално решение, което се разбира от само себе си, ако, паче чаяние, нашият глас за вразумяване, нашите искания да се зачитат тържествено поети задължения, не бъдат послушани. Аз имам впечатлението, че Сърбия ще отстъпи, че нашият боен, енергичен тон ще стресне и руската дипломация, инертността на която аз отдавна добре познавам.

Относно Гърция, там съм наясно още отначало: с нея ще ликвидираме сами бърже, когато спорът със Сърбия бъде приключен. Този спор е, който господства днес над всички наши интереси, нему трябва да отдадем всичкото си внимание. Това е единствената политика, която може да осигури нашите права, които са признати от всички. Ако се усвои компромиса, никой не може да каже докъде ще стигнем. Тази политика аз съм защитавал през всичките фази на балканската криза, с две думи – туй поддържам и днес пред Н. Величество Господаря. Но аз бих желал да чуя и представителя на нашата въоръжена сила. Доколкото зная, войнството е решило за себе си въпроса. Със свойствената нему упоритост, то не ще неискреността на сърбина и на гърка. Войнството е силата, с която аз трябва да се считам. Ако ние, държавниците, не успеем с всичките средства на убеждението и с всичкото изкуство на политиката, надеждите на България остават пак там, където бяха още преди започването на войната. Аз не предлагам никакво решение, няма да остава точката на и-то. Ще отбележа само, че при нужда не се стряскам от войната само защото тя носи бедствия, които всички ужасяват. Само поради угроза от войната аз не бих отстъпил от нашето единствено, тъй здраво становище, отстоявано до сега с голямо мъжество от всички. И затова аз считам, че и на последната нота на Сърбия, която е стократно по-нахална от първите, защото Сърбия се е вече съединила с всички, които искат да ни ограбят, отговорът е вече даден отдавна: не!

Министър-председателят замълча наново, като че е смутен от мисълта, която изказа. – Някои казват, че аз съм категорично за войната, други, – че аз съм неин най-красноречив защитник. В едно от заседанията на колегите, наистина, аз им казах: мъчно бихте посочили как можем я избегна. Когато се разгледат нашите отношения със Сърбия, тяхната история и особено тяхното непосредствено настояще; съчувствието, което Сърбия днес има между двете групировки – едната, за да ни хвърли една срещу други и разстрои междусъюзническите отношения, – другата, за да засили Сърбия и да я из-

ползва в бъдеще; след всички сведения, които идват за нажежената атмосфера в Белград и за уплахата на сръбските министри от общественото мнение, няма нужда да бъдеш войнствен, за да си зададеш въпроса: кога и как ще избухне войната? Между нас, казах още аз, има някои, които я проповядват. Аз не съм от тях. Аз мисля само, че тя не може да се избегне. И сега питам: ако се отхвърли от Сърбия или от Русия арбитражът, както ние го разбираме, ще трябва ли да се прибегне до крайното средство? – Отговарям откровено: да! Не е нужно да произнасяме често тази ужасна дума война, да заразява тя неизлечимо нашето съзнание, да стане като ежедневно средство на практическата политика. Няма защо да се изтъква постоянно, че войната трябва да сложи трагичен завършек на едни невъзможни балкански отношения! Може никога да не говорим за нея, още по-малко да я желаем. При все това да не можем да я избегнем с никое разумно, политическо средство. Тъй, считаме ние, можеше да говори президентът.

Министър-председателят потъва наново в креслото, погледът му се спира неволно на изкуствено съсредоточеното лице на монарха и едно особено чувство на ненавист го обладава. Той нямаше абсолютно никаква причина да подпомага политиката на този „господин“, към когото питае неизказано вътрешно презрение. Той си спомва – без да знае сам защо, именно, сега – тежките, незаслужени рани, които му нанесе на душата; позорната телеграма, която изпрати до министър-председателя след сключеното примирие; скандалът, който му устрои в присъствието на князете и всички трикове на тази необузdana природа, която гори от страстта да наранява безпричинно. Фердинанд никому не ще прости за тази политическа ориентировка на България, която одобри с един изкуствен възторг, но към погромяването на която тласка неумолимо всички.

Министър-председателят не може да се откъсне от своите размишления. Как стигна той сам, наистина, до тази опасна крайност, която може да доведе до най-ужасните решения? Политикът на всички компромиси, които Русия считаше за полезни; той, който жертва преди десет години един президентски пост, заради ръкополагането на Фирмиляна; който в началото на войната съветваше интервенцията на Русия и Европа, за да не останем на милостта на Турция при една нейна победа; който не разбираше границата Родосто, която Гешов му изпрати в Лондон, след като го беше уж послушал да я изостави; който намираше формули за едно споразумение с Румъния, още когато никой от кабинета не отстъпяше нищо; – държавникът на един здрав, полезен опортюнизъм за какъвто се познава, да дигне веднага, неочаквано и за себеси, своя глас до едни тъй резки гамии, които започват и него да застрашават! Е ли това една естествена еволюция на чувството и духа поради тежкото бреме, което съдбата му стовари – да брани с всичката тежест на властта, с всичката сила на езика, целия, краен идеал на това племе или тук косвено влияе и оня мефисто, който сега презира, който отстрани неговия предшественик Гешов, само защото го считаше за по-умерен! Да, да. Ще бъде много жалко, ако е та-

ка, каза сам на себе си министър-председателят и погледна наново монарха, като че ли диреше от него обяснение.

Двата стълба на кабинетите отразиха два метода. Колкото и да се допират те помежду си, колкото и да се изтъкваше тяхната еднаквост, очевидно, те бяха двата полюса на една политика. Единият не казваше що трябва да се отстъпи на Сърбия, ако се тръгне по тази посока, но остави да се разбира; другият не направи апология на войната, но очевидно беше, че трябва да се хвърли меч в капоните на спора. Конкретно никой не посочи никакво решение. И в моментите на подобно затруднение, всеки един, който би излюзъл от тия абстракции с една по-определена, делова идея, ще извлече дебата от затруднението, в което изпадна и, без да иска, може би, ще наложи своето решение.

При едно такова състояние на разискванията се дига помощникът на главнокомандващия. Може би той не трябва да говори, защото всичко, което можеше да се каже, каза се от господата. Той не е политик, не му е познато изкуството да се манипулира с това средство, не му е известно и политическото положение в Европа или на Балканите. Той е осведомяван редовно, наистина, от министър-председателя – благодари му и тук извънредно, но той не е компетентен тази страна на въпроса да засяга. Той иска само две думи да каже – да повтори това, което е много пъти вече докладвал: войската иска по-скоро да свърши това, което има да върши. Тя е готова, вярва в една победа, може и да я наложи, но не желае по-дълго време да се разкисва по фронта. От всички страни чувам ежедневно: дайте веднага решението! Войската е селска челяд – иска по-скоро да се завърне у дома си. А и всеки изминал ден е нов капитал за враговете. Те и без това отдавна са вече готови. Генералът говори нервно, рязко, като че диктува диспозитив по бойните полета. Гласът му се приспособява със салона, не иска да възбужда, не е сигнал за тревога. Но от него лъха миризмата на барут, думата е тежка, като оловена маса. Господата направиха много полезни разсъждения. Ако съм ги добре разбрал, единият е против войната, другият – за войната. Един иска на всяка цена да се отиде в Петербург, другият поставя редица условия. Той държи повече сметка за войската. За или против арбитраж, за или против войната, – това не е достатъчно. Ние трябва да имаме основанието да приемем едното от двете или да го отхвърлим. В този момент ние не можем да кажем нито че сме на всяка цена за арбитража, нито че сме за войната. Ние трябва да видим преди всичко, какво ще ни донесе арбитражът. Ние сме подписали един договор и трябва да знаем дали противникът ще го погази. Аз предлагам: да кажем на императора, че положението е неудържимо; че в 5-6 дни ние трябва да знаем неговата дума. Аз съм убеден, че той има вече своето мнение; въпросът е отдавна всестранно разчепкан. Ако сме доволни от решението – всички ще се върнем веднага в къщи; ако не – ще си вземем своето решение. Ако арбитражът не се произнесе в срока – също сме свободни да си решим какво ще правим.

Министър-президентът ме е запитвал по-рано, можем ли да овладеем Велес и за колко дена? Понеже стратегическото положение не беше изгодно, аз отговорих, че това не е възможно. Но аз не можех да допусна едно настъпление още и за това, защото не сме казали на арбитъра да побърза и да каже своята дума. Война или арбитраж? Аванпостовите на двете войски са само на по пет крачки. Войната в латентно състояние съществува още от когато прехвърлихме войските и ги поставихме една срещу друга. Ние се дебнем най-отчаяно, ние се сражаваме. Кабинетът знае това, аз съм съобщавал най-редовно. Какво е напр. Ангиста? Локална война. Какво е нашето постоянно пълзение на югозапад, за което съм окуражаван от министър председателя или тяхното – на североизток? – Непрекъснатата, мълчалива война. Г-н Гешов ми заповяда и ми каза изрично: не воювам за Солун. Г-н Данев ме пита също така изрично: можем ли взе Солун?

Нека политиката реши задоволително въпроса – ще ѝ благодарим всички. Но ако тя не може или ако не желае, ще се сдавим непременно с вразите. Кажете, има ли друго средство? Ако императорът не се произнесе в срока – аз разбирам, че ще си вземем това, което е наше; знаем че сърбинът и гръкът нищо не ще ни дадат доброволно. Срокът, който аз предлагам не е само да се упражнява натиск – той трябва да има своята санкция: седем дни са изходна точка на ново, голямо решение. – Докато те не изтекат, армията ще бъде съвсем спокойна. Това е, обаче, последната концесия, която командването може да направи на политиката. Изтече ли срокът безрезултатно, трябва да се реши поне какво ще правим с армията, която аз не ще оставя да се стои от бездействие. И аз разбирам, че тогава войната е само по себе си предрешена.

Генералът счете разточителството на думи за вредно. Неговата основна, единствена мисъл беше разбрана от всички. Тя се движеше властно, като сляпа, блеснала папира, готова да прободне всекиго, който би излязъл на среща и със своята доблести и със свою кураж. Никой не се запита в мълчанието, което настъпи, е ли това оригинална идея на командира, или то е внушение от председателя на съвета. Възражения не се чуха – като че всички одобриха войната. Всеки бе доволен, че се посочва едно средство и при невъзможността му да намери друга, не пожела да обсъди нито резултатите от него, нито думите на помощник-главнокомандващия. Всеки искаше да махне от себе си, за известно време, кошмара, който го гнетеше в последните седмици.

Телеграма до императора трябваше да се напише ведната. И този жребий се падна отново на Теодор Теодоров. Той, именно, трябваше да му каже, че кабинетът на България и нейната армия му дават само седем дена, за да издаде своето решение, след което монархът, неговият помощник, а, може би, и всичките министри решават да пристъпят към единственото останало средство.

С това се притвори една от най-интересните сцени на балканската драма.

д. Мирът

Предложението на великия везир. Фердинанд не позволява да се преговаря. Правителството се подчинява. Атаката на Чатаджа Окуражаването на Турция. Преговорите. Под няколко огъня. Мир или война? Съветът на великите държави. Предупрежденията на армейските началници. Колебанието на Гешов. Фердинанд заповядва скъсването на преговорите. Сазонов не чака решението на правителството. Безцелни изтребления. Наново Родосто. Развличане преговорите. Шикани и предизвикателства. Нови озлобления. Безполезна атака. Трети ... двадесети път Родосто. Вървете си! Цариград.

След големите и продължителни сражения на втората и най-важна отбранителна линия, завършени блестящо за българското оръжие, молбата за мир от страната на Турция се очакваше ежедневно. Люлебургаската победа носеше на България желаното обединение. Никой не можеше да допусне, че подир двата военни погрома, турската политика ще може да възлага някои нови и особени надежди на турското командване. Съобщенията за намеса на великите държави, молбите на Турция за посредничество, което носеше за съюзниците хубав мир, се получаваша от разни страни. Нито силите от Централния съюз имаха желание и интерес да се отегчават още повече положението на покровителстваната от тях държава, нито Съглашението искаше продължаването на войната, което бе свързано с неочаквани и многобройни опасности. Нашата дипломатическа служба също донасяше за тия настроения на Европа за мир.

На 23 октомври правителството получава следния съвет от Берлин: много посланици ни казват да бъдем благоразумни. Като първа държава на Балканите на нас се падало да побързаме и да сключим мир.

На 24 октомври нашият пълномощен министър в Париж телеграфира в София, че му е съобщено официално, че турският посланик заявил на Поанкаре: „Натоварен съм от правителството си да моля френското правителство за европейско посредничество с цел да се спре войната и да се определят условията на мира.“

На 27 октомври същата легация съобщава, че тия сведения наново се потвърждават. Турското правителство иска направо да се преговаря с балканските държави.

За щастие на България и на правителството, предложението на Турция за примирие и мир не последва веднага след сраженията. Противоречивите мнения в младотурския кабинет, който още не желаше да тегли последиците от своето голямо сомнение преди започването на войната и сравнително добре организираното отстъпление на турските части от Бунархисарската линия дълго време са подхранвали надеждите в Турция за една трета среща с българската армия пред цариградските укрепления. Това забавяне на Турция и на нейните покровители да предложат мира, даваше възможност

на съюзническите правителства да разменят не само общи, принципални мисли по условията на бъдещия мир, но да бъдат изработени тия условия в най-големи подробности. Това крайно ценно забавяне на предложението за мир позволяваше също отстраняването на време всички пречки и изживяването на всички недоразумения, които незабелязано се бяха появили между съюзниците. Почването на преговори от съюзническа страна можеше да стане веднага. Никой не можеше да допусне, че даже след двете катастрофални поражения за Турция, които сигнализираха изхода на войната, не са установили поне общите идеи за мира между четирите обединени държави, не е постигнато необходимото съгласие. Още преди да се дигне оръжието, за да се нанесе първия удар на противника, политиката трябва да знае какво преследва. Ней още повече се налага да установи предварително своята задача, когато не се ръководи само от едно лице, но е резултат на няколко воли и отделни държавни интереси. Ние допускаме, че тази подготвеност и това безгрижие на управлението – при всичките благоприятни сведения от бойното поле, които му позволяваха да се обсъди въпроса за мир по-спокойно и да го реши по-сполучливо, се обяснява с желанието на правителството да изчака пълната капитулация на Турция след прилагането плана на Фердинанд, за да диктува мира след атакуването на Чаталджа. След една последна, окончателна победа, условията за мир се пишат много лесно. Ние ще се срещнем още един път с подобно изчакване на кабинета, който ръководеше войната – при друг съдбоносен момент от нашата трагедия.

На 29 октомври великият везир моли България за примирие и мир. На 30 през нощта правителството се занимава с това предложение. То не употребява своето време да обсъжда условията за мир, които трябваше да бъдат отдавна готови, но които се оказва в бъдеще ще изготвя. То чака нареждания. Правителството не отговаря веднага на Турция, не се отзовава с необходимата готовност да се започнат веднага преговорите, за да се постави ден по-рано край на войната; то замълчава. Какво е правил през това време кабинетът Гешов, защо не е протелеграфирал още на другия ден имената на своите делегати? Защото не значението на всяка пропусната минута е привличало вниманието на правителството, но волята и настроението на царя.

Три ценни дни 30, 31 октомври и 1 ноември – които историята всякога ще засяга – правителството чака разрешение от Фердинанд, за да започне да работи. Той мълчи. В неговата глава отдавна зреят други планове, съвсем противоположни на поставянето край на кръвопролитията. Той изчезва от София, – става неуловим, невидим; който ще иска да говори с него, трябва да чака докато благоволи сам да се обади. Правителството стои парализирано, не започва нищо, не знае що да предприеме. Вместо да посочи веднага на цяла България, на целия свят – особено на всички вироглави фактори в страната, че друга сила, която да разрешава политическите въпроси в България, няма, то чака покорно наставление. Неговото запитване до Фердинанд е направено в една форма, която го улеснява да прояви всичките безразсъдства на неограничен, разглезен властител. На въпроса:

„ще позволи ли Негово Величество на правителството да съобщи то предложението на Турция на съюзниците и одобрява ли той, по начало, това предложение за мир“, Фердинанд е отговорил след три дена: 1) че е „неприятно изненадан и дълбоко опечален от постъпката на великия везир“ да иска мир; 2) че, като вожд на победоносните и неустрашими български войски, от „името и честта на нашето отечество, той е принуден да забрани на правителството да съобщи предложението на великия везир на нашите съюзници“; 3) докато той не говори с командирите на войската, „не трябва да се правят никакви постъпки“; 4) никой не може „да се противопостави на желанието на една 300 000 армия“!

Правителството в своето прекалено и в случая съвсем неоправдано и гибелно за страната раболепие губи три благословени дена, за да получи горните редове, за никого необясними. То можеше да почне размяна на мисли със съюзниците, да ги застави да кажат бърже своите условия и да назначат своите делегати, но то мълчи и чака. В нозете на довчера загубеното в историята племе пада падишахът на османското царство и проси мир. Само велика Русия е постигала подобни успехи, само нейната войска красят подобни звезди – за нанесени победи. От това именно Фердинанд е дълбоко опечален. Армиите на доскоро мощната турска раса – от които цяла Европа се страхуваше преди две седмици, че ще погрозят съюзниците – бяха смазани, попилени, сметени към гърлата на двете морета и учуденият свят наблюдаваше как всеки момент, по примера на древна Византия – старият везир ще напусне двореца и ще наведе глава. От това именно Фердинанд е безкрайно огорчен!

Целият свят приказваше за мир! Кой може да спре Турция и Русия – чрез която се връчи молбата на султана – или любопитния европейски печат да потръбят по всички страни, че е направено такова предложение? Не, Фердинанд не позволява да се говори за него.

Когато нашата армия след необикновеното изтощение в четиридневни сражения, заприлича на сянка от усилен маршрут и косена от холера, очакваше малко спокойствие за възстановяването на своите сили; когато тя долавяше с разума и със своя инстинкт, че всяка нова операция ще бъде крайно вредна за страната, Фердинанд я издига като застрашителен факел срещу кабинета, който можел да ѝ попречи да влезе в Цариград.

След като разбра, че и командващите нашите войски намират пресътно и безумно да се отхвърля едно предложение за мир, той отговаря. Но Фердинанд дава на правителството един ограничен мандат за работа, понеже иска да се запази свободата да извърши едно фатално безумие. Той телеграфира на 1 ноември: 1) може да се разменят мисли със съюзниците по предложението, но да не се взимат никакви ангажименти; 2) на везира ще се съобщи, че водим разговори с нашите съюзници; 3) Турция трябва да ни съобщи какви са нейните условия за преговорите, които предлага. – А това значи: Турция ще почака споразумението между балканските съюзници; ние ще почакаме нейните условия. Тя след това ще

почака да ги обсъдим и ще ѝ съобщим впоследствие: можем ли да преговаряме с нея за примирие и мир. Засега обаче военните действия ще продължат; ние не приемаме прекратяването им.

В коя война от победения, който е капитулирал, е изисквано предварително той да представи условия за преговори, не това ли е именно привилегия на победителя – да каже и наложи своята дума – не ще засягаме. Наместо да е била използвана всяка секунда за предоставяне на главните наши искания за спирането на военните действия и да се открият веднага разискванията за мир, правителството продължи да проявява своята необяснима благосклонност към пакостните замисли на Фердинанд. Така то му даде възможност да подготви едно от най-големите условия за нашата катастрофа. То не само че не взема енергично и изцяло в ръката си делото на мира – да съобщи на Турция, че почва преговорите; че по-нататъшните жертви са излишни; да застане като страшна сила пред Чаталджа – то с едно необяснимо подчинение изпълнява дадените царски нареждания.

Като не е дало никакъв признак на протест срещу заповедите на царя и ограниченията, които той му поставя в най-важните и най-решителни часове от дейността на едно управление, кабинетът Гешов продължава със своето държание да улеснява плана на Фердинанд. На 1 ноември вечерта (№ 1981) то му отговаря: „*Съобразно заповедта на Ваше Величество, телеграфирах текста на депешата на Кямил паша в Белград, Атина и Цетина. Утре ще дам чрез Неклюдов на Кямил паша *привременен отговор, който ми заповяда**“.

То се е задоволило само с ролята на препроводителна служба, като в два реда съобщава за две заповеди на царя: една, която вече е изпълнена и друга, която то очаква от него. В телеграмата, отправена до съюзниците, се съобщава фактът, но не се настоява да известят веднага своите условия, за да може отговорът на Турция да се предаде моментално. На великия везир е било телеграфирано, че се разминават мисли със съюзниците върху предложението и резултатът ще му се съобщи, колкото се може по-скоро. Препечатани са думите на Фердинанд. С това, че не е приготвило по-рано главните условия за мир и че се подчини на заповедта на Фердинанд да се даде на Турция един уклончив отговор за преговори, правителството улесни замисъла на безотговорния фактор да разбие главата на България в чаталджанските укрепления. На 1 ноември то прави едни съществени изменения в условията на главното командване, които трябва да се предложат на Турция. То иска: предаването на Одрин с целия гарнизон; предаването на чаталджанските укрепления; никакво движение на войските, за да не засиля турската армия срещу нас и т.н. Праща ги същия ден на Фердинанд за одобрение. Той се наново умълчава – не отговаря. Условията на Сърбия са получени и министър-председателят наново запитва царят съгласен ли е с условията на кабинета? Ново мълчание. Правителството продължава да чака. И тази сервилност на неговата политика беше добре платена: поднесе му се катастрофата при Чаталджа.

1. Четвърти ноември

След големите победи на Бунархисарската линия, по-голямата част от турската армия успя да се оттегли на Чаталджа. След Люлебургас повече от 200 километра бяха изминати от нашата армия към изток, без да се срещне противник.

Това, което се забелязваше веднага и от обикновения войник, беше, че преследването на отстъпващите турски армии не ставаше нито с достатъчни сили, нито с нужните съоръжения; ограничените военни кадри на България се погълнаха от блокираната одринска крепост, от гарнизоните в Македония и от новия фронт, който се формираше по части. Когато наближи по късата линия между двете морета, нашата армия се оказа много разредена.

Ние не ще се решим да засегнем грешките на командването, които позволиха на турската армия да се организира за нова съпротива. Нашата кавалерия, която отрази след четири години, настъплението на големи неприятелски маси в Добруджа, не се яви в 1912 година, за да доразгроми отстъпващия деорганизиран неприятел. Не беше още намерен големият началник. Спираме се само на факта, че пред оръжието на България се изпречи укрепеният пояс на Чаталджа. Трябваше ли да се нападне той? Готови ли бяхме ние за тази задача? Може да се отговори веднага: за една операция толкова сериозна и с такова решаващо значение за бъдещето, ние не бяхме готови. Нам липсваше почти всичко: достатъчна и свежа войска, артилерия и муниции. Продоволствието и санитарните материали бяха също много оскъдни. Но това, което много повреди на атаката, беше недостатъчната проученост на обекта, който трябваше да се овладява.

На 3 ноември подир обяд войските пристигат на позицията – след осемдневен усилен, изнурителен път. Няколко часа непрекъснато, до след полунощ, се приготвяват окопи за всяка евентуалност, а в 4 и половина часа сутринта се заповядва превземането на укрепленията. Местност, пътища и бродове неизвестни и на самите командири, войниците затъват или се давят в Карасу, а мнозина намериха смъртта си върху своите собствени ножове при пресичането на реката.

Нареждането за атаката дава Фердинанд. Тя се извършва по негово желание. Той иска да има в ръката си това единствено прикритие на Цариград. Намаляването на войската, изчерпването силите на настъпващите колони при една неорганизирана прехрана и при крайно лошите съобщения не бяха причини за снизхождението на Фердинанд. Големите, написани вече, епопеи бяха малко за неговото огромно честолюбие. Веднага след получаване на предложението от Турция за мир, Фердинанд телеграфира на главната квартира, че „от една седмица ние имаме във войната само отрицателни резултати“.

Нашите части още не бяха се успокоили от напрежението на току-що преживените огнени урагани, но трябваше да се движат усилено, за да минат голямото пространство между димящата още бойна линия и новите позиции. Противникът отстъпваше извънредно бързо, понеже не искаше да пре-

живее нова катастрофа. Съприкосновение между двете неприятелски армии не можеше да има, за да се завърже ново сражение. Прехвърлянето към Изток на тия огромни въоръжени маси при най-първобитни съобщителни средства, беше един голям подвиг, който бележи само една рядка издръжливост. При Одрин се изчакаха сръбски войски, за да се освободят нашите части, предназначени за новата цариградска операция. Всичко това забавяше последната, но за царя на българите – и това не са съображения.

Фердинанд не се задоволява само да направи укор на щаба на армията си, че не е могъл да намери противника да го бие, за да отбележи „положителни“ резултати. Той заповядва направо „да се нападнат час по-скоро турците при Чаталджа“. За него не е най-важно дали това дело е организирано технически и дали може да се организира така бързо с разполагаемите сили. Той иска да бъде извършена непременно атаката, поради което се явява на 1 ноември в Лозенград, в главната квартира, откъдето телеграфира на правителството да не преговаря още с Турция за мир и да не съобщава на съюзниците нейното предложение. Това запретиелно нареждане е дадено от името на българската армия и поради това може да се допусне, че Фердинанд е вземал одобрителното мнение на нейните върховни командири; че се е отстоял военен съвет, при който командващите генерали са се изказали свободно или са се приспособили към каприза на Фердинанд. Фердинанд е пожелал да говори само със своя помощник и с началник-щаба на главната квартира. В този съвет, устроен от него набързо, е бил доведен да присъства и неговия секретар Добрович, за да се произнесе и той по въпроса: трябва ли да се атакува веднага Чаталджа?

Щабът на армията се е произнесъл, че да се извърши веднага нападението е невъзможно, понеже: 1) санитарното състояние на войската е лошо; 2) духът, поради лошата прехрана и болестите, е много отпаднал; 3) III-та армия още не е съсредоточена – намира се в движение; 4) липсва тежка артилерия; 5) няма още сведения за неприятелските позиции. Понеже Фердинанд, при все това, не е останал убеден от тези тежки аргументи, решил да натисне бутона на войната, като налага един компромис: да замине на позицията една група от офицери: помощник началник-щаба, началникът на артилерията, която начело с генерал Савов да проучи на самото място положението и да донесе в главната квартира, за да се вземе решение. В избраната група, която е трябвало да събере необходимите сведения за това важно с тъй тежки последици решение, не влизат – по различни причини – командири, които са изтъкнали още в Лозенград безуспешността и вредата на подобна операция.

На 2 ноември военната комисия, натоварена да изучи условията за атаката, заминава за Чаталджа, а на 3 ноември се получава в щаба на армията една заповед, подписана от генерал Савов за превземането на чаталджанските позиции. Помощник-главнокомандващият не само че не изпълнява решението на военния съвет в главната квартира – да се доклавда предварително проучването, за да се вземат от щаба решения, но си

и присвоява правата на началник-щаба, който единствено дава нареждания за военни операции.

Още преди заминаването на генерал Савов за бойната линия решението между него и Фердинанд за нападението на укрепленията е било взето. Трябвало е да се бърза, не е могло да се изчака групирането на всички бойни сили за една стремителна атака, понеже Фердинанд чувстваше, че неговата възбрана да се не говори на съюзниците по предложението за мир, не може да има никакво практическо значение.

Изложени на едно обширно плато, без всякакви прикрития, под кръстосания огън на германското командване, на 4 и 5 ноември нашите войскови части дадоха хиляди жертви, без да могат много да напреднат. Последва отстъпление и войската ни, която беше пламнала от болести вече десет дни, се настани във влажни епидемични гнезда край линията на първото преживяно от началото на войната поражение. Това е чаталджанската атака, както тя ни се хвърли в окото, като на обикновен боец, още в момента, когато я преживяхме. Ние не можахме да обхванем широката стратегическа обстановка, големия план на командването, също и политическата задача на управата, която тя искаше да разрешава чрез нея, нито разбрахме как се излиза пред модерна немска крепост с черни, стари оръдия, някои от които плюеха снарядите в нашите бойни редици. Ние съдехме и негодувахме тогава само по непосредствени впечатления. Това бе една операция съвсем случайна, подета без всякакъв възторг и без никаква ръководна идея. Желание да се победи врага безпорно съществуваше, но командваща воля да се постигне това – никъде не се забелязваше. Огънят беше изобщо вял, разхвърлян по целия фронт, тъй разпилян, че даже противникът не можа да почувства, че се възнамерява някъде сериозен, съсредоточен удар.

Вярвал ли е командирът, че с тия средства, при тази психология на всички, той би могъл да овладее височините? Ако той е живял с подобно убеждение, нямаше да остави повечето наставници без ясно определени, без подробни директиви и нямаше да бъде тъй скоро повлиян от първите наши неуспехи. Атаката беше наложена на помощник-главнокомандващия, който нито има време, нито пожела да я обсъди като една неизбежна сериозна операция. Няма и куража да се противопостави срещу нея. Политическият и личен каприз, който я продиктува, налагаше или да се извърши тя веднага, което и стана – докато не беше прието от нас предложението за мира – или да се отхвърли. Всички доводи говореха да се изостави това, но въпреки това тя се заповяда. Това разделение в душата на командващия създаде един бой без всякакво движение: частите си останаха почти там, където залегнаха отначалото, като отлични мишени по ясно очертаните, жълтеникави окопи.

Помощник-главнокомандващият ръководеше лично това сериозно сражение. Би могло да се предполага, че пулсът на един върховен командир ще магнетизира душите, ще създаде едно вихрено настъпление. Такаъв подем ние не видяхме. Може би настъпателният възторг на армията беше вече загаснал, а навярно и обективните препятствия бяха непреодо-

лими: от най-старите времена тук именно спират всичките честолюбиви командири.

Когато помощник-командващият видя безцелно натрупаните жертви, той побърза да си отпътува обратно. Изоставени боеви началници трябваше сами да се справят с положението на една армия, дълбоко обезверена и тежко заболяла. Висшите служби в командването трябваше да обяснят поражението. Те нарекоха поредната глупост пред Чаталджа усилена рекогносцировка, направена, за да се проучи едно бъдещо настъпление. Най-първо, никой не повярва, че едно такова настъпление ще бъде наивно предприето; след това и обикновеният войник знае, че една рекогносцировка не се извършва с няколко армии.

Официалните документи установяват: 1. Преди да се пристъпи към преговорите за примирие с Турция, царят като главнокомандващ, е заповядал на главната квартира да се атакува непременно Чаталджа¹⁾; 2. Правителството не е казало на главната квартира, че съществуват политически съображения за спиране на операцията преди една подобна атака. След молбата на Кямил паша за прекратяването на военните действия, царят се противопоставя на преговорите с Турция, защото иска с едно ново сражение да си разтвори вратите на Цариград. Той не е бил посъветван сериозно нито от правителството, нито от помощник-главнокомандващия да се започнат бързо преговорите и да не се хвърляме на риска чрез една неорганизирана и безцелна военна операция.

При всичко че е свойствено на едно командване да се увеличи и то е наклонено всякога да казва: стратегията налага да се добие неприятеля – щабът на нашата главна квартира се противопостави на атакуването на Чаталджа. Фердинанд се наложи, като използва своя помощник. Правителството мълча, под предлог че не може да се намесва във военните операции, като че се касае за едно обикновено нападение, без един политически акт от най-голямо значение. Когато атаката не успя, всички се помъчиха да дирят другаде отговорност: царят – в Савов, че той е искал съзнателно да го изложи; Савов – в Радко Димитриев, понеже той се бил още в началото обезкуражил и спрял атаката преждевременно²⁾; а кабинетът Гешов – в цялото командване, понеже проиграло своята задача. Като последно явление на тази лекомислена мелодрама, съставена с кръвта на войника и със съдбата на народа, се явява мнимият царствен болник, легнал, стенищ, театрално загрижен, който искал да мине за толкова съкрушен, че е произнасял само две думи: „Какъв позор, какъв позор!“

Ние не се считаме подготвени да разглеждаме всестранно безмислеността на едно дело, което можа да се яви само защото грандоманията и авантюризмът се идеално съчетаха. Историята показва, че увлеченията

¹⁾ Протокол на изпитателната парламентарна комисия №32, стр. 273-75. Показания на генерал Савов.

²⁾ Протоколи п. и. к. стр. 273-75. Също стр. 260, показания на бившия началник-щаб – генерал Фичев.

във войните са много чести и колкото победата е по-пълна, толкова грешките и заблужденията са понякога по-големи. Много рядко се среща онава самообладание, което не тръгва след ефекта на преходната гръмлива слава и което не минава онази линия, която позволява най-доброто изпълване на една победа. Ние нямахме основание да искаме от Фердинанд дисциплина в неговите желания. Но до едно неотговорно командване, начело с царя и помощник, като генерал Савов, стоеше и една управа с всичките тежки грежи на една война и с благословеното предложение за мир в ръцете. Тази власт знаеше в какво състояние изпрати нашия войник на фронта, тя имаше вече сведения за неговото крайно изтощение; тя имаше предупрежденията да спре пред Чаталджа; тя трябваше да има поне предчувствието за големите усложнения, които може да донесе едно поражение. Правителството не е имало нужда да се справя с различните фази на източната драма, с катастрофите на различните амбиции в нея. То е било посъветвано много рано и от държавата, под покровителството и с помощта на която ние започнахме войната, че с нашето настъпление към Цариград, ние само затрудняваме нашето дело. Последниците се почувстваха веднага. Но какво можеше да ни донесе превземането на чаталджанските укрепления? Повече земя? – Очевидно не. По-бързо сключване на мира? – Турция можеше да упорства повече, поради големите компликации с европейски характер, които бихме създали с влизането си в Цариград. Други някои резултати? Войската ни щеше да се разрези с още няколко десетки хиляди човека, понеже трябваше да прегазим цялата холерна област от Чорлу, Сан-Стефано-Хадемкьой и новите турски позиции.

2. При Буюк чекмедже

Атаката на чаталджанската линия беше заповядана при следното политическо положение: Сърбия бе вече завладяла голяма част от европейското обществено мнение в полза на отстъпките, които ние трябвало да ѝ направим във от договора; Гърция ни беше направила своя проект за териториално разграничение, който нашето правителство отхвърли и нарече чудовищен; Румъния ни беше представила своята „сметка“ и настояваше по-скорошното нейно осребряване; Турция правеше вече пози пред Европа, че е спасила армиите си и ни очаква спокойна и с възвърнат кураж пред своята столица. След атаката и съюзници и противници повдигнаха още повече своите недоволни от нас глави.

На 5 ноември, навярно рано сутринта, царят телеграфира на правителството да се *отговори* на великия везир, че България приема предложението му. Когато узнава за размера на нашето поражение, правителството се също явява готово с условията за мир! Сега то вече не обръща внимание на затрудненията, които Гърция искаше да му създава, нито си постави въпроса: има ли само инициативата да преговаря за мир; съюзници и държавен глава бяха оставени по-надире. То нямаше вече причини да търси повече да отлага преговорите; напротив, трябваше да бърза с тях извънредно много.

Царят на българите, смирил за момент своята гордост или останал без всякаква гордост, не прави също никакви затруднения, не се противи на нищо. Той приема всичко; той не се чувства засегнат даже когато правителството отхвърля неговите съвети. Кабинетът Гешов е смел, когато не трябва, Фердинанд е отстъпчив, когато трябва да се наложи.

Правителството иска от Турция, между другото, да предаде Одрин с гарнизона, също и чаталдженските укрепления. То повтаря старите условия, които след неуспеха на 5 ноември се явяват, ако не дързост, поне една голяма безтактност. Фердинанд ги одобрява веднага. След известно размишление, повлиян от своето погромено душевно състояние, той моли правителството да смекчи някои от условията за мир с Турция, да пощади нейното честолябие, да не се затруднят преговорите. Правителството обаче не се съгласява и Фердинанд не се чувства засегнат от това непокорство на кабинета, нито коригира тази негова голяма грешка. Правителството беше отекчило условията на главното командване – нещо безпримерно в историята на войните. Винаги в подобни случаи политиката е бивала по-умерена от командването.

Още преди предаването условията на България руският посланик в Цариград Гирс съобщава в София, че след един продължителен разговор с великия везир, който бил молен да бъде внимателен и да не създава затруднения при преговорите, които предстоят, везирът отговаря: „В последните два дена положението на турската армия се подобри“. Посланикът завършва своето съобщение: „Чаталджанската атака е повдигнала настроението на турците. Трябва да съжаляваме, че преговорите за мир не се завършиха преди нея“. (7.XI стр. 268).

Една голяма разлика между това съобщение и сведенията, които правителството имаше на 2 ноември: „Френския посланик Бомпар, който е натоварен от Високата порта да направи един опит за посредничество, казва, че Турция е готова на всички отстъпки, стига само да избегне влизането на съюзните войски в Цариград“.

Кабинетът Гешов, отговорността на който за загубването на нашата блестяща позиция преди атката се посочи, намира след съобщението на Гирс като единствено средство за излизане от тежкото положение – войната. Това е новата атака, – продължаването на войната. На Турция трябва да се даде ултиматум със срок 24 часа, а след това „Ваше Височество ще имате право, ако благородсъдите, да подновите военните действия“. По това време състоянието на нашата армия може да се характеризира с една сричка: мор. – Председателят на камарата телеграфира от Чаталджа: „Имаме 20 000 войници болни, главно от холера, с която нямаме средства да се борим. В някои полкове са излезли от строя 75 % от офицерите. Жалка гледка представляват войниците на първата линия“. Никой на фронта не се интересуваше от мнението на правителството: ще преговаря ли, или то ще воюва? Армията отдавна представляваше огромен лазарет и мреше. Тя беше с разложени дружини, всеки войник с разложен организъм. В то-

зи холерен пояс беше оставена млада, подрастваща България без достатъчно медикаменти и с още по-малко грижи. Свиреп, безмилостен мор.

Фердинанд благодари за това галантно правителствено решение да поднови веднага военните действия. Той още не беше възстановил своето душевно равновесие от преживяното поражение, схвана веднага безумието и невъзможността на едно ново настъпление и поради това посъветва умереност. „С всички средства трябва да се доберем до преговори за мир, каза той, макар и с явен изглед преговорите да не дадат резултати. „*Ние ще протакаме преговорите, колкото е нужно*“. Д-р Данев обаче също намира войната като едно средство за преодоляване на положението, в което сами се поставихме. Трябвало да се извести на света, че съюзните армии, след като „ликвидираха с европейска Турция, сега вече се направляват за Цариград“.

На полунежеланието на Турция да почне преговорите, отговаря желанието на гърците да се явят на мирната конференция. Те искат най-първо да им кажем: какво ще им дадем от завоюваната европейска Турция? За да предотврати разширяването на войната, силите заповядват и на двете воюващи страни да започнат преговорите. Турция забелязва веднага, че недоразуменията между съюзниците се вече демонстративно проявяват, а Гърция отбелязва с открита ненавист, че и този път е изнудена от България. Тя беше заставена да се яви на конференцията, при всичко че на основание на чл. 4 от военната конвенция тя искаше извършването на делбата преди подписването на мира.

Първият въпрос, който турските делегати задават на нашите (№ 4682, от 13.XI), е: „Имате ли пълномощно за сключване на мир?“ Отговор: „Имаме само за примирие“. Защо нашите делегати не са снабдени с пълномощно за мир? – Защото мисълта за едно ново нападение на укрепената линия и голямото желание да се отиде в Цариград не беше напуснала Фердинанд. За него започнатите преговори – както се вижда от неговите телеграми до правителството – са само средство за отлагане, за организирането на разстроените армии, върху които още тегне задължението да вземат града. Той спря тук, защото армията физически изчезна; спря и поради паниката, обладала неговия дух непосредствено след катастрофата. Но понеже настроението у една неустановена психика са основно противоположни, той беше бързо и наново победен от старата мечта.

Снабдяването на нашите делегати с пълномощие за мир предполагаше една ясна и реалистична политическа цел: Македония или Тракия? Ако този въпрос беше още тогава разрешен основно с държавническа широта и смелост, правителството щеше да бъде отстъпчиво било към Турция, било към съюзниците. Ако войната имаше наистина за обект Македония, на Турция нямаше защо да се създават големи териториални мъчнотии и мирът би бил подписан в сравнително кратко време: Турция сама виждаше, че няма сили да предприеме настъпление и разчиташе, на времето на нашето по-голямо изтощение и на пълния скандал между балкан-

ските противници, който според нея, беше неминуем. Ако политиката намираше, че обектът на войната е предимно тракийската равнина, където България може да се плоди няколко века – без да я напълни, тя щеше да бъде по-отстъпчива спрямо съюзниците и с единодушна и непоколебима воля да наложи веднага разумен мир. – Мир или примирие, това не беше въпрос на пълномощия, то зависеше изключително от мирогледа на управлението, който трябваше да се издига над инстинкта на едно дете: да крещи за целия кош ябълки, които стоят пред неговите очи.

Преговорите започват на 14 ноември и на 15 турските делегати заявяват, че нашите условия са много тежки; турското командване не може да приеме нито едно от по-важните искания; една крепост, която се държи и която няма скоро да падне – не може да бъде предадена; една позиция, която е отблъснала противника, не може да се отстъпи; едно примирие само десет дни не е сериозно дело. Войските на двете воюващи страни трябва да си останат по местата, а примирието да трае, докато се сключи мирът! Турция би искала да сключи веднага мир, но изглежда, че съюзниците не са готови за това. Може да се каже, че още същия ден главните възражения на турските делегати са били намерени за уместни. Турция излезе с впечатлението, че България слага извънредно тежки условия, но дълго време не ги защитава, навярно, защото положението на войските и е такова, че не може да издържи по-дълга борба. Големите крачки назад, които правителството направи, изоставянето на своите ултимативни искания, се дължи на положението на фронта: „Ние почваме, казва председателят на нашата делегация, (№ 4660) преговорите при неблагоприятна обстановка, която влияе на духовете“. Освен това Гърция продължава да пречи на приключването на преговорите. Нейните делегати заявяват непрекъснато, че, според поетите задължения, България трябва да свърши по-рано с техния въпрос, който от два месеца е повдигнат.

„Това гръцко противодействие уронва престижа ни пред турците, които виждат как една кекава Гърция ни води за носа ... С тия хитроумци мъчно ще стигнем до добър край... Обещавам на Панас, че ще се споразумеем, но чакам само да сключим примирието, за да му заява откровено, че без Солун споразумение помежду ни е невъзможно“. (Тел. д-р Данев стр. 278; диплом. документи т. I).

За да се излезе от „този скандал, който ни прави смешни пред целия свят“ (тел. д-р Данев 18.XI), нашата делегация възнамерява да прави сондажи с турските делегати дали те не могат да сключат примирие само с България. От гръцките демонстрации на недоволство Турция се окончателно убеди, че големите пукнатини на балканския блок са непопълними.

Примирието не даде това, което искаше българското правителство: пълната капитулация на Турция. Но след нашите поражения на 4 и 5 ноември, то нито имаше основание да я иска, нито можеше да я наложи. Условиата, които се поставиха на Турция, бяха резултат на едно неизлечимо самомнение, което съпътстваше през цялата война дейността на правителството и на главно командване. Тия условия до такава степен не отговаряха

на новосъздадената стратегическа обстановка, щото и Фердинанд, който само преди един ден искаше да ги диктува в Цариград, посъветва правителството да ги измени. Че те бяха отхвърлени от Турция и нашите делегати не счетоха за нужно да ги защитават, това се очакваше още в начало.

Но когато се желае цяла Тракия и почти цяла Македония – това не можеше да се наложи за три дни във вагона при Буюк-чекмедже. – Издействаното примирие беше отдавна желана дан от небето. То ни спаси, то ни възкреси, то повърна войниците на родината, синовете – на техните бащи. Без него млада България щеше да се продъни в холерните ями. Какви бяха по-големите задачи на нашата политика, каква бе голямата цел на нашето командване – това ни предстои в бъдеще да видим. Непосредствената длъжност на България, която не можеше да се отлага нито час, ни момент, беше да възвърне тя отново живота на своите чада. Примирието даде отмора, лекарство, храна. То подсигури войника с облекло, частите – с оръжие. А Одрин продължаваше да гладува, Цариград – да трепери. Да бъде благословен този ден!

И когато цяла България на колене благодареше на Бога, фронтът ехтеше от възхищение, пред държавниците се откриваха хоризонти и нашата делегация пожела да се представи на носителя на короната, за да сподели общата радост, да бъде одобрена от него и снабдена с напътствие за голямата борба, която предстоеше в Лондон – царят се оказва отново неразположен и недоволен, – напразно дири той рамки, за да обхванат позора на някои от условията на сключеното при Чаталджа примирие.

3. В Лондон

Условията на нашето правителство за примирието запазиха своя дух и в условията за мир. На Турция се оставяше само полуострова Галиполи и Протоците. Всичката земя от Родосто до крайната чука на Албания, според нашето предложение за мир, трябваше да се отстъпи на съюзниците. Тия условия предизвикват изумление във всички европейски държави, създава тежко впечатление във всички среди. (Телеграма вх. № № 4669, 4723). Тях не можеше да представи на една конференция някога и голямата руска империя. Исканията на нашето правителство не са сметени от никого за сериозни, те се схванаха като ориенталски начин за политическа търговия. Условията, които засягат тъй дръзко най-важните руски интереси, не могат да се вземат като основа за преговори.

Двете групировки от сили – едната, която крепеше Турция и другата, която беше с Русия, се съгласиха веднага да обърнат вниманието ни върху предложената от нас фантастична граница. Турция не счете даже за нужно да направи едно контрапредложение. Поради нашия проект тя получи косвената защита на всички велики държави. При това Турция има една история с особна логика, изпълнена с най-неочаквани парадокси. Много пъти земите на тази държава са разпределяни на книга изцяло от могъщите владетели на времето или безпомощна и треперяща Турция е

била свирана в теснините на Цариград. Бързо и неочаквано обаче тя се е появявала наново – цяла или почти цяла на сцената на Европа, за да привлече повторно всичкото нейно внимание и да безпокои света. Ето защо турските делегати протакат преговорите и правят териториалните отстъпки по части: не дават най-първо никаква земя, след това дават само Македония; по-после и една малка част от Тракия, но без островите. Едва след двадесет дни Турция се съгласява да отстъпи на съюзниците провинциите на запад от Одринския вилает без Одрин и Албания, за които се искаше автономия. На 24 декември съюзните делегати, изпаднали в пълно разочарование, решават да преустановят работата на конференцията.

Какво се прави? Война или сериозни отстъпки от първоначалните наши условия? Още на 6 декември (№ 2317) председателят на делегацията получава едно характерно нареждане от министър председателя: „Енергично да се иска линията Мидия-Родосто, *даже да се докарат преговорите до скъсване.*“ – Очевидно е, че с такива директиви не се започва сериозно. Обаче, и тия наставления не са окончателни. Защото те не били още одобрени от държавния глава. Къде е той – не се знае. „Но навярно скоро ще пристигне. И като пристигне, ще съобщим допълнително“. Всичко приема още от начало една водевилна форма, но като се съобщава на делегацията да не се бои от скъсването на преговорите, ясно е, че не ни остава, освен да воюваме повторно.

Правителството значи беше взело предварително своето решение: война!

На самите бойни линии, където са водени и приключени преговорите за примирие, всички военоначалници и политици са били с непоколебимото убеждение, че мирът трябва да се сключи веднага. След подписването на примирието, на връщане, казва бившият началник-щаба през войната, обсъждахме дълго положението на войната и политиката с д-р Данев и генерал Савов и дойдохме до непременното заключение, че след това, което видяхме на Чаталджа, продължението на войната ще бъде престъпно. Д-р Данев заяви решително, че той ще настоява в Лондон за по-скорошен мир.

На 14 декември – *само няколко дни* след предаването условията за мира – министър-председателят телеграфира на делегацията, че, според оценката на помощник-главнокомандващия, *армията ни след 4-5 дни може наново да воюва*, поради това *няма защо да се боим от прекъсване на преговорите за мир в Лондон*. Наново война! Но ще разреши ли по този начин правителството четирите въпроса: сръбския, гръцкия, румънския и турския? Даже и да наложи своята воля на победения, ще избегне ли то тройната компенсация, която му се искаше срещу Одрин и срещу земите до Енос? Всичко се градеше не на една система, която налагаше една ликвидация с жертви на запад или на Изток, но само върху две слепи сили: войната и съдбата.

От 14 до 24 декември, денят на преустановяване на преговорите, министър-председателят Гешов съобщава няколко пъти на нашата делегация, че тя може да скъса преговорите и да се подновят военните дейст-

вия. Тия заплашвания не са създавали у турските делегати никакво смущение и понеже имаха сведения за състоянието на фронта, те продължаваха да казват, че не дават Одрин. Същото заявява и турският главнокомандващ при срещата си с генерал Савов на 25 декември, която не даде практически резултати, но възбужда подозрението на нашите съюзници, които започнаха да твърдят, че мимо конференцията в Лондон, ние водим отделни преговори с Турция със сепаратични намерения. Понеже липсва куража да се сключи мир с Турция, като се направи по-голяма концесия, изпада се в най-неизгодно положение, – между мира и войната. Делегацията прекарва още един месец в Лондон, но почти никой не вярва, че при нашата териториална база, преговорите ще дадат резултати.

През това тежко време, което подяжда силно престижа на България, София няма никаква инициатива. Ако д-р Данев намери, че трябва да се скъсат преговорите, отговаря му се – утвърдително. Ако той измени своето мнение, понеже не знае още дали генерал Савов „ще се види разположен да атакува“ и не знае също дали една нова война „не ще изостри румъно-българския спор“ – отговаря му се също – добре. Кабинетът Гешов се задоволява главно да препраща до делегацията телеграмите на главната квартира, която иска подновяването на действията, както и телеграмите на делегацията до командването – която счита, че не трябва още да се къса. Своя директива той не дава: той се люлееше безволно между двата града: Лозенград и Лондон. Амплитудите, които описваше това безнадеждно махало, зависеха главно от тона, с който бяха изказвани противоположните съображения.

При това положение настъпи скоро време монархът да се яви наново. В края на победоносната година той каза на министерския съвет (№ 2477) „да не гледа плахо на разни страни, но да върви смело напред, защото Румъния може да плаши правителството, но него – не“. Министър Гешов добива директиви, следователно и настроение за дейност. Той съобщава веднага на делегацията, че „предвид на тия думи на царя“ и на други съображения, които се измислят с надежда да се развали магията, в която сме попаднали, „ние ни можем да чакаме повече“. В същото време Британия ни предупреждава да не предприемаме рисковани крачки: само нашата делегация били искала скъсване на преговорите. От много места тя е била също съветвана да бъдем по-снизходителни към Турция, да се споразумеем с нея особено предвид поведението на съюзниците и на Румъния.

Великите сили предупредиха с колективна нота делегатите на двете воюващи страни за сериозните последствия от подновяването на войната. Те считат, че промяната на кабинета в Турция не изменя гледището на силите, ясно изразено в съвместната нота. (Оранжева книга; № 72). Това показва, че Европа, която е загрижена само за мира, не се тревожи от вътрешните събития в Турция и е решила да я принуди да отстъпи.

На 15 януари нашият пълномощен министър в Петербург съобщава: „Сазонов не одобрява поставянето срок в колективната постъпка на съюзническите делегати до турските делегати. Той има сведения от цариград-

ския посланик Гирс, че членовете на новия младотурски кабинет не щели да идат в разрез с предшествениците си в отговора на колективната нота. Те искали съвети от представителите на великите сили“. Не трябва следователно да се прекъсват преговорите. Нека се изчакат събитията по-спокойно; решенията зреят; и без това военни действия са невъзможни.

Същия ден от Петербург ни се съобщава наново, че Сазонов никак не одобрява скъсването на преговорите, преди да се добие отговорът на колективната нота. Отговорът се чака в най-скоро време. Прибързването от наша страна ще влоши положението ни пред великите сили. Същото предупреждение идва от Рим и Берлин.

На 15 януари Сазонов се обръща и към Неклюдов: „Моля ви настойчиво да посъветвате правителството, при което сте акредитирани, да не прекъсна преговорите до получаване отговора от Портата“. Подобни съвети се отправят направо и към делегацията в Лондон. Опасности грозят България от много страни! „Всички подобни предупреждения, съобщава д-р Данев в София, аз отблъсквам с бележката, че румънският въпрос е напр. дребен инцидент“ (№ 5454).

Никога задачите, които стояха за разрешаване пред нашата политика, не се разглеждаха целокупно, никога различните затруднения, които ни създаде войната, не се обхванаха в тяхната общност, поне за един момент. Всеки въпрос е бил изолиран съзнателно от всички други, подценяван е до възможните размери като днешното му отлагане се е считало утрешно решение. Сър Грей наново моли да се не прибързва или ако, се скъсат преговорите, делегацията да остане известно време в Лондон. Идеята да война беше една от най-опасните: като не улесняваше, създаваната неотстъпчивост, преговорите за мир, тя отчуждаваше все повече симпатиите на Европа от нас, която не желаше по-големи усложнения. Главната квартира става все по-нетърпелива и, вместо да добие истинско осветление за общо политическо поление, да се обхване от по-други политически методи за разрешаването на този възел от въпроси, непрестанно тласка към войната. На какво се е разчитало при това пълно пренебрегване замислите на съседите спрямо нас, та се е съветвало бързото скъсване на преговорите с Турция – не е ясно. От всичко, което следва и от публикуваните документи се заключава както турците, тъй също и сърби и гърци, още повече – румънците, са считали най-полезно за техните домогвания, именно подновяването на военните операции.

„Сега напред, а после ще мислим за исканията на Румъния, също и за тия на гърци и на сърби“. Така заповядва царят на българите в предвечерието на новата година. А когато той заповядва – замълчават всички политически съображения.

Още от 20 декември нашата делегация в Лондон съобщава, че има вероятност, щото великите сили да направят една съвместна постъпка пред Турция, за да се ускори сключването на мира при по-големи териториални отстъпки за съюзниците. След няколко дни от Лондон известяват за

постигнати резултати. Една подобна европейска намеса в турско-съюзническият спор може би щеше да донесе едно разрешение особено когато положението на турската армия не и осигуряваше никакви военни и политически успехи. Навярно тази е една от причините за внезапното появяване на нашия главнокомандващ с неговата заповед за ново настъпление. Той още не беше се отказал от надеждата – да развие своята багреница в столицата на някогашните Диадохи. Политическото средство, компромисът, жертването на част от нашите претенции не съвпадаха с неговия възглед, който гравитираше само във възможностите, които открива войната; войната пред Каракол-нокта или пред Султан-тепе – за него е безразлично; възможна е и една война на няколко фронта.

Два дни след нареждането на царя да се скъсат преговорите с Турция, румънският министър Филипеску посещава Цариград и прави едни заплашителни изявления срещу България. Нашият делегат в Лондон наново съобщава, че всички го съветват щото България да се разбере поне с една от двете държави, – Турция или Румъния и той моли министър-председателя за наставления, понеже го е срам вече да се крие от румънските делегати.

Тревогата от предстоящата война, която възбуждаше душите на всички, безпокойството, създадено в кабинета от заповедта на царя да се прегази наново Чаталджа, застави правителството да подири опора и по-широко оправдание за една политика, която му се внушаваше от други. Куражът да ликвидира в една или друга форма, все още недостигаще и затова се прибягна наново до чужди съвети. На 2 януари се свиква коронен съвет, в който участват и командващите генерали. Някои от военоначалниците мислят, че ползите от подновяването на военните действия далеч не могат да се компенсират с възможните пакости и усложнения, които могат да произлязат. Според началник-щоба на действащата армия, мнозина от генералите се изказват в смисъл, че при споровете ни с всички съседни, войната трябва по-скоро да се свърши.

Но това е положителната страна от съвещанията в Караач. Командващите са били поставени и в едно голямо заблуждение. Докладът на министър-председателя относно румъно-българските отношения е почидал върху една голяма илюзия или по-точно върху една изкуствено подхранвана вяра. Целите на Румъния не са били напълно очертани. Важността на решението, вземано в съвета, не се състои в това, като се реши отстъпването на земя, но – че създаде в командирите на войската ни убеждението, че тилът на България е гарантиран. За болшинството от командващите едно такова впечатление е бил нов и голям аргумент в полза на едно възможно подновяване на военните действия с Турция. По един въпрос обаче строевите генерали са били единодушни и всичките заявяват на министър-председателя: *„до идущата пролет ние не можем да предприемем никакви настъпателни операции. Ние ще бъдем само принудени да извадим войските си на позициите и да ги изложим по този начин на студ и влага“*.

От втори януари нашата делегация непрестанно обсъжда въпроса за продължаването или за скъсването на преговорите. Десет дена непрекъснато се разменят телеграми между делегацията и м-ра на външните работи, в които се засяга само тази тема; скъсването може да стане всеки ден и всеки час. На 2 януари председателят на делегацията съобщава (№ 25) в София: „Всички съюзници ще заявим скъсването на преговорите за мира след подаването нота на силите в Цариград. Уведомете генерал Савов да бъде готов“.

Следните телеграми показват, че кореспонденцията между София и Лондон през разглеждания период засяга главно този въпрос. Гешов до д-р Данев, 24.XII. № 2451: „Съгласен съм да скъсате“; Д-р Данев до Гешов, 25.XII №5392: „Великите сили съветват да не скъсваме“; Гешов до Данев; 28.XII № 2477: „Царят и Савов настояват да подновим военните действия“; Данев до Гешов 5465: „Силите съветват да не скъсваме“; 3.I № 16 – също 10.I Данев до Гешов: „Поради събитията в Цариград уместно е да скъсваме“; 12.I Данев до Гешов: „Нека почакаме отговора на Турция до силите“; 12.I № 168: „Изглежда, че трябва да скъсваме“. Този въпрос впрочем е занимавал и по-рано непрекъснато двете първи лица от управлението. На 19.XII Данев телеграфира на Гешов (№ 5299): „Възможно е скъсването да повлияе донякъде за по-скорошното сключване на мира“ Същият ден обаче (№ 5308) той изказва своето опасение от това решение: „Румънците ще увеличат исканията си, а съюзниците ще искат изменение на договора“. На следващия ден Гешов успокоява Данев (№ 2431): „Духът и здравето на войските отлични. Армията с нетърпение очаква новите военни действия. Новите турски войски са тълпи“. И Данев, окуражен, телеграфира на министър Гешов: (№ 5363) „Предстояще е скъсването“ и т. н.

Министър-председателят дава на делегацията ежедневно най-разнообразни сведения, но нито веднъж не прави поне една далечна алюзия за едно от най-важните и компетентни мнения, което обуславяше продължаването на преговорите. Една такава решаваща преценка на генералитета за невъзможността да се воюва – не може да се забрави, особено, когато тя е била в такава органическа връзка с решението, което е предстояло да се вземе в Лондон. Този факт, замълчаването, би могло да се обясни само по един начин, че министър-председателят не е имал волята да се противопостави на заповедта на царя – да се започне отново войната – чрез противното мнение, изказано от тия, които щяха да водят тази война. Министър Гешов е знаел, че това би предизвикало злобата на царя, достатъчно голяма, за да залее и един министър-председател. Той е мълчал. На 13 януари, когато преговорите – след десетки отлагания, бяха вече фактически скъсани и слуховете за това обезпокояват всички – началник-щабът на главната квартира се принуждава да се яви лично и да заяви на министър-председателя, че това не бива да става, понеже войниците безцелно ще мрат на открита позиция. Едва тогава министър Гешов се решава да предаде на нашата делегация мнението на генерал Фичев заедно с мнението на всички генерали, изказано единодушно преди десет дена. Защо го съобщава? „Да го знаете в навечерието на скъсването на преговорите, може би“ (№ 83). Делегацията нарича това сведение „пълна изненада“, като

протестира, че не ѝ е съобщено по-рано. Сега то идва вече много късно. Нещо повече: председателят на делегацията телеграфира на министър-председателя (15.I № 196): „Ако знаех мнението на генералите, щях да действам иначе, даже и при изменилото се положение в Цариград“.

Това, което последва веднага, потвърждава, че единствено страхът и нерешителността са принудили министър-председателят да мълчи толкова дълго време. Току-що узнал за съобщените в Лондон мнения на генералите и на началник-щаба на главната квартира, царят праща своя началник на кабинета да съобщи на министър председателя, че е „дълбоко възмутен от недостойното и предателско изявление на генерал Фичев, което вие имахте слабостта да съобщите на Данев. Предвиждам, че честта на нашата страна е тежко и безвъзвратно компроментирана. Искам завръщането на делегацията от Лондон“.

Ето кой и как е налагал най-важните решения през войната! Ето как правителството се е подчинявало с пълно мълчание! Най-посветените по състоянието на нашата войска командири са на мнение, че война през зимата е абсолютно невъзможна, – което се оказва и в действителност; правителството се колебае да скъса преговорите, понеже вижда, че преговорите с Румъния не дават никакви надеждни резултати и отношенията ни със съюзниците постоянно се изострят. То не се решава, още повече не вярва, че една нова война ще помогне да се разрешат тия въпроси. Над цялото величествено дело стои рискът от разгрома. Неотговорните лица с фрази и празни пози веднага решават големия въпрос и заповядват да се воюва. „Скъсайте преговорите, делегацията да се върне“ – това значи, че на правителството е забранено да мисли, не може само нищо да решава, то трябва безмълвно да изпълнява. И наистина, с № 92 от 15 януари, министър Гешов е заставен да даде на делегатите в Лондон своето нареждане: „Скъсването се налага“.

Преди това съобщение обаче главнокомандващият иска от своя помощник да подчертае пред целия свят, че следва само шефа си, че и той се отнася със същото презрение към отговорните власти на България. Още нашата делегация не беше дала писмото на турската, Савов обявява на армията и на народа, че ние се намираме отново във война с вековния неприятел. Заповедта към войската е написана два дни по-рано от съобщението за прекъсването на преговорите в Лондон. По такъв начин се посочи на правителството, че не то, но съвсем други сили дават големите решения на въпросите, които повдига войната; разчиства се пътят за нови и още по-безотговорни решения на тия сили. След запрещението да се преговаря с великия везир, атаката на Чаталджа и налагането по посочения начин по-скорошната война с Турция, – бъдещето своеволие на тия фактори трябваше да бъде несравнено по-голямо.

Така, без да се разчисти предварително поне един от споровете с балканските съседи – както ни съветва Европа – ние се заловихме отново за оръжие, решение, което тя не одобряваше. Последната седмица в Лондон е

употребена не за борба с турските делегати, на които оставихме Европа да повлияе, а в междусъюзнически спорове. Сръбско-черногорският мемоар до посланиците относно границите на Албания, напр., бил „нагазил съвсем безцеремонно в наша област“, та става нужда и нашите делегати да пишат мемоар, за да посочат „българо-албанската граница от Корча до Шар планина“ (№ 105 от 9 януари); спор с гръцката делегация, която само настоявала да се уреди границата между България и Гърция, а още нямала инструкции относно известни въпроси по преговорите ни с Турция; с румънската делегация, която искала да ни забие ножа именно сега, когато ние отстояваме интересите на целите Балкани в борбите ни с Турция; със сръбската делегация, която пред нашите очи пропагандира провалянето на договора и т. н.

На 18 януари Сазонов телеграфира на Неклюдов: „София не слуша нашите съвети. Ние не ще можем обаче да я спасяваме от всички бедни, които идват от това, че не сме слушани. Тя не обърна внимание и на нашите настойчиви предупреждения да не взема инициативата за разрива с Турция. Новата война с Турция не ще донесе на България никакви изгоди, но само жертви“.

Можеше ли да се постигне мир в Лондон? Ако ние настоявахме на граница, като Мидия-Сарос, това не беше възможно. Нашият пълномощен министър в Лондон беше предупредил правителството на време (№ 5475). Ако бяхме по-скромни, ние можеше да свършим с достойнство и с добри резултати. На това мнение се оказва в последствие и най-непримиримият от тия, които минаваха за крайно непримирими. На въпроса, зададен от парламентарната изпитателна комисия: „Беше ли склонна Турция да сключи с нас мир?“, бившият помощник-главнокомандващ генерал М. Савов отговаря: „Не зная докъде можеше да отиде Турция в своите отстъпки, ако не предявявахме големи претенции, аз мисля, че можехме да имаме една граница до Марица-Кара Агач-Лозенград със Сан-Стефанска България (Стр. 56, том II).

Да, но скромността и умереността не бяха качества на нашия държавник по онова време.

* * *

Няма по-деликатна служба от тази на една делегация, натоварена да води преговори за мир, но няма и по-отговорна длъжност от тази, която отечеството някому възлага. Тя се равни с главното командване, което вече е изиграло своята тежка роля; в много случаи и тя стои по-горе от него. Грешките, които една войскова част може да направи, не са всякога фатални, – могат да се поправят веднага от същата част или от близка ней; грешките на една делегация са почти винаги непоправими. Делегацията трябва да бъде съставена не само от подготвени хора, дарени с пълно самообладание на духа, но – тя трябва да бъде издигната до положението на най-висшата служба в дните, през които е сложен в нейните ръце върховният инте-

рес на страната. Ней трябва да бъдат дадени на време всичките сведения и директиви, с най-голяма добросъвестност и точност. Действията и в известен смисъл трябва да бъдат напълно автономни. А политиката трябва да бъде напълно суверенна. Ние няма да привеждаме примери – многобройни в историята – когато канцлерите са прегъвали под волята си могъщи императори, защото единият се движи по указанията на разума, а другият – по увлечението от славата и големия подвиг на войската; не ще привеждаме и сарказми на отговорни министри, които, след като са били силно укорявани, че спират командването да не доунищожава победената държава, изпращат своите чизми на разпалените патриоти с думите: „Вървете вие напред, аз ще остана тука“. Защото докато съм тук, аз знам какво ще каже Европа, знам, че аз съм сигурен с нейния неутралитет.

Ние ще приведем един пример от друг характер. На 8 януари 1913 година председателят на делегацията запитва нашата главна квартира: „Какви са нейните сведения за положението на Одрин, може ли да се смята, че неговото падане е предстоящо по един или по друг начин“. Помощник-главнокомандващият, който не е бил никога добре настроен към лицата, които вярват, че могат с по-сложни политически комбинации да разрешат поставените от войната въпроси – отговаря с един тон, който дава повод за една забавна полемика между него и председателя на нашата делегация.

Генерал Савов съобщава: „Кога ще падне крепостта Одрин – най-положително знае нейният комендант, защото само той е в положение да знае точно за колко дни ще има храна гарнизонът“. На това председателят на делегацията отговаря: „Нам, разбира се, е отдавна известно, че Шукри паша има най-точни сведения по въпроса, но желяхме да знаем вие какво можете да ни кажете по него“.

Този тънък хумор, издигащ се до язвителна ирония, която съвсем не се е налагала нито от сериозното време, когато е имало да се разрешава въпроса: да се прекъсват ли преговорите с Турция, или не – нито от авторитетното мнение, което делегацията е очаквала от главното командване, съвсем не прикрива заблудението, което последното – сигурно неволно – е създавало понякога в нашата делегация. Какво искаше тя от него? Да и каже ясно и установено: какво налага интересът на войската на делегацията. Това беше от първостепенно значение за решенията и при онази фаза на преговорите. Главното командване отговаря с две последователни телеграми (2161 и 2162) както следва: а) първата информация: „Мой дълг е да посоча само, че протакането на преговорите вече от десет дни насам, от точка зрение чисто военна, става не само вредно за нас, но – даже и опасно, предвид на постоянното усиление на турската армия във всяко отношение“; б) – втората информация: „Според мене, преустановяването на преговорите – сир. скъсване на преговорите – ще се отрази губелно върху нашата способност за бъдещите операции и ще ни постави в положение повече да чувстваме нуждата от сърбите и гърците.“

Как е могло в два дни главната квартира да даде на нашата делегация две противоречиви напътствия, какво е преследвала тя чрез това; случай-

но или съзнателно е извършено то, не може да се определи, обаче очевидно е, че подобни сведения не само че не са сериозни, но повече са заблуждавали. В първия случай (ако не скъса преговорите) делегацията трябва да има предвид, че турските войски се непрекъснато засилват, а във втория (ако ги скъса) – ще трябва да паднем в зависимост от помощта на сърби и на гърци. В подобни информации ние не съзираме съзнателен зъл умисъл, но само едно пренебрежение, с което се е отнасяло главното командване към политическите стратегии във войната.

4. Война за чужди интереси

Силите, които се чувстваха изморени от посредничествата, които им наложи войната, не бяха доволни от скъсването на преговорите в Лондон. Държавите на Централния съюз се безпокояха, че новата война може да влоши още повече положението на Турция, а Русия се страхуваше, че споровете между балканските държави ще разраснат до пълното унищожение на балканския съюз. Великите държави допускаха, че при известна примирителност на България сключването на мира между нея и Турция можеше да се постигне и затова съветваха умереност и въздържание, докогато се види резултатът от посредничеството на Европа.

При една нова война Турция разчиташе главно на пълното изолиране на България, очертано много ясно в Лондон. Преговорите, които се водеха между официалните делегати, посочиха на Турция, че България си е създала няколко големи рани, че линията Родосто-Одрин-Солун – тя ще може да извоюва само с оръжието си срещу всички.

Въпреки големия патос в новите прокламации на главното командване, с които се откри новата война с Турция, никакви сериозни операции не можеха да се предприемат. Неприятелят стоеше спокойно в своите зимни скривалища, а жестоките снежни бури не позволиха на армията ни едно ново настъпление. Пролетта мина и въпреки голямата стратегия, която изплуваше в нашия официозен печат и в различните официални изявления, установи се, че войната се изрази само в отблъскването на настъплението на пресните турски маси.

На 7 февруари (№ 325) министър-председателят телеграфира на главната квартира: министерския съвет моли да се обсъди въпросаът вместо Одрин да се направи опит да се превземат булаирските укрепления. На това пом.-главнокомандващият отговаря на 17 и 18 февруари (Вх. № 813 и № 2980) Силен сняг с виелица. Много добитък измря. Тежка, грозна, стихийна зима. Сигур най-малко 20 градуса. Възможно е армията да изпадне в положението през ноември. Не са възможни никакви операции.

Втората война не се води нито за Турция, нито заради България. Тя беше щастлив лоз, паднал в ръцете на нашите съюзници и на всички, които искаха да ни орежат. Българското командване, което казваше, че България не може без Одрин, пожела да посочи как се превзема голяма крепост; българското правителство, което твърдеше, че не може без цяла Тракия,

ни демонстрира как се губи и Македония. На Чаталджа паднаха нови хиляди, на Булаир десетки хиляди. Понеже войната се обърна в позиционна, с незначителни люления към едната или другата страна и девет държави видяха най-после, че тя е страшна глупост, която ползва други държави. Те бяха узрели за мир. Още на 19 януари, два дни след скъсване на преговорите, посланикът на Русия в Париж казва на нашия финансов министър (телеграма № 61), че Берлин приготвя проект за отстъпването на Одрин на България и Русия ще бъде съгласна с това предложение. Нашият министър отговаря, че само с Одрин не се свършват въпросите, които ние ще подигнем, че ще се говори за по-далечни териториални граници и за военно обезщетение. На следния ден (тел. № 132 на министъра на външните работи) Русия съобщава проекта на нашето правителство, но то отговаря, че нашето искане ще бъде познатата вече на Сазонов граница. Коя е тя? Ние представихме на Русия няколко проектограници, първите от които бяха отхвърлени от всички велики сили начело с тройната Антанта. Нашето правителство искаше да наложи сега именно линията Мидия-Родосто. Русия счете това подновено наше искане за несериозно; замълча и дълго време не направи опити, за да вразуми България.

Безцелното унищожение на човешки живот при Чаталджа и Булаир продължава, косата на войната поваля нови хиляди свежи наши сили. Турция прави чрез разни велики държави опити за мир (№ 118, 7. II телеграма от Берлин), но нашето правителство стои гордо на своята усамотена формула, че освен Родосто, Турция трябва да плати нещо и за своята упоритост в Лондон. На 12 февруари (тел. № 738 от Петербург) Турция отстъпи вече целия Одрин с граница Св. Стефан, край Юскуб, Лозенград, по Марица до устието ѝ. Руският император намира, че това е една хубава основа, на която трябва да се почнат преговорите, обаче, нашето правителство даже не отговаря. То е отново под прякото въздействие на главното командване, което му отговаря на въпроса, поставен от Русия, едва след две седмици (№ 2938), следующето: „Само с Енос България не може да владее порта Дедеагач“.

На 20 февруари великите сили съобщават, че искат да посредничат.

Един ден по-рано нашият пълномощен министър в Лондон счита за нужно отново да ни предупреди: 1) великите сили са решили още *преди два месеца и половина единодушно да не допуснат България до Мраморно море*; 2) *това решение няма в никой случай да се измени*; 3) по този въпрос можем да се скараме с цяла Европа на живот и смърт; 4) *„вземете цяла Тракия и Македония, но не се докосвайте до Мраморно море“*; 5) обезщетение няма да получим, защото този въпрос е европейски. Правителството трябваше да знае това основно положение в източната политика още преди започването на войната. Решенията на Европа – доколкото трябва да се ограда някой голям, исторически подчертан интерес, са неотменими. При политическото разпределение на света, което беше настъпило, при двата бойни фронта, които бяха вече създадени, никой нямаше да рискува да раздвижи тия военни лагери заради желанията на една малка балканска държава. Искането на Ру-

сия да не се докосва областта на протоците, се защитава с особена енергия от нейните съюзници, които само преди няколко месеца бяха заявили официално на Турция, че се отказват от своята вековна политика да не се допуска руската военна флота в теснините и че Турция е напълно свободна да измени този режим и да влезе в отделно споразумение с империята.

По един съвсем друг път, поради друга сфера на интереси, политиката на Централния съюз се покри в този момент с възгледа на Съглашението, че областта на Мраморно море не трябва да бъде засегнато от воюващите славянски държави. Германия искаше да направи – което и постигна в голямата война – от това море, една от цитаделите на своя фронт Берлин-Цариград. Ние не познаваме политическа идея по-елементарна, държавни интереси по-ясно очертани, което ни посочват и всичките перипетии на източния въпрос. Това положение, исторически създадено, не можеше да бъде пренебрегнато, особено, от политиците водачи, на които Русия се довери чрез балканския съюз и на които допусна да водят войната срещу Турция. Мъчно е да се посочи по-голям парадокс от този, който изтъкна балканската война: представителите на русофилското течение в България – в часа, когато трябваше да покажат, че идеологията им е жива, творческа политика, изоставиха своята концепция.

Те нямаше да вземат Родосто, не можеха да го получат. Областа не беше турска, тя беше междуевропейска. Над нея не виснеха само исканията на вчера освободената държава; там витаеха най-първо сенките на милиони руси. Турция не трябваше да защитава Мраморното море, то беше осигурено от други. Изцяло грохнала, „не Турция ще постави условия“, но великите държави. Те ще се разпореждат с нея. (Телеграма от Париж № 810 от 16.II). С какво защитаваше интересите на България новото предложение на нашето правителство: Мидия – Родосто, към Сароския залив, Крит и островите от Егейско море, направено в отговор на посредничеството на великите сили?

Тия наши искания са оставени наново без внимание. Още на 27 февруари – Англия ни казва открито, чрез Сър Грей, че „ако България продължава войната, тя не ще спечели повече от това, което сега би спечелила“ (№ 89), а на 6 март сме предупредени посредством френския посланик в Атина (№ 251), че окончателното решение на великите държави е: 1. Мидия – Енос; 2. За островите и Албания ще решат силите; 3. Никакво обезщетение. На следния ден то ни се съобщава (№ 100) и от Лондон. Пълномощният министър, който можеше да наблюдава най-добре от тази островна държава положението, което постепенно си създава българското правителство, счита вече за необходимо и много полезно да обърне вниманието на своя шеф и министър-председател, че трябва най-после да съзре къде е: „От два месеца нашият престиж е намален; също и симпатиите на официалните кръгове и обществото, които имаше нашата държава. В Европа най-много са против България, като ръководителка на съюза и като най-голямата държава“. Тази политическа диагноза очертаваше ослепително последиците от досегашната наша политика.

За великите държави положението на бойния театър беше изгубило всяко значение. След нашия неуспех при Чаталджа беше ясно за всички, че двете страни са стигнали до уравновесяването на своите сили, до еднакво изтощение и всяка нова военна операция не ще измени общото положение. Границата Мидия-Енос силите ни осигуриха още в средата на месец февруари.

Ако у нас имаше по-тънко чувство на отговорност за всяка излишна жертва, която създава безползното продължаване на една война, ако не възкръсваха наново заровените на Чаталджа мечти да заседнем при вълшебните води на Мраморно море, ако центърът на нашата политика не бяха странните импулси на безотговорни, ако нашата отговорна служба не летише след халюцинации, – преговорите за мир можеха да започнат още от началото на февруари – можеха да се не прекъсват – когато Русия направи първия опит за намеса. Те нямаше да се започнат от март, до когато се водеха редица ненужни сражения с ноти и гранати, които сражения въвн от бедствието, които причиниха, окуражиха още повече балканските претенденти.

Българското оръжие имаше много слава, то не се нуждаеше от нова; то желяше поне малко от нея да остане и за българската политика. Вместо да прояви върховни усилия, за да изкористи веднага вътрешното положение на Турция, за която имаше от по-рано сведения, че е „изпаднала в пълна анархия“ (тел. № 780; 14. II от Париж), вместо да се използва и най-тънката алузия за мир на силно разположените да работят за мир, вместо да послуша командването, още през февруари му казва, че бързият мир е абсолютно необходим за армията, защото положението в Македония и Западна Тракия се постоянно влошава, защото и времето внася значително разстройство във физическото и морално състояние на войската (№ 3000 и 3095) – нашата политика започна наново да флиртува с Цариград и да възлага единствената си надежда на материалната сила.

Одрин ни беше предложен отдавна заедно с грамадни пространства зад Одрин; щяхме да ги имаме, щом ни ги даваше Европа! Трябваше да се заловим веднага в това предложение, да отстраним сами смело, бърже всички пречки които водят към него. Трябваше да покажем, че от нещастията при Чаталджа е извлечена поука! Нашето правителство обаче става отново драперия за чужди честолюбия, повтаря старите лутаници, започва отначало, иска по няколко пъти разни разрешения от главнокомандващия, не се съгласява за прекратяването на военните действия докато осигури атакуването на Одрин. Правителството беше сложило всичките упования на въоръжената сила, като замести изцяло политическия метод с непрекъснати сражения. Одрин издигна наново името на нашата бойна сила. Но не разреши въпроса. И как можеше да помогне тази нова епопея, когато правителството продължаваше да кисне в една безнадеждна претенция, затънало в старата фантазмагория!

На 13 март министър-председателят телеграфира на д-р Данев в Петербург да настоява отново за Родосто. Сазонов отговаря, че му е неловко

да защитава тази граница, когато вече силите са предложили друга линия. Какво е направил след това нашият председател на Народното събрание? Подирил е в себе си мотиви, за да убеди министър председателя, че съображенията на руския канцлер са от решаващо значение; че всяка наша упоритост забавя мира, хвърля в опасност нашите западни интереси; че един държавник не може да отива непрекъснато срещу единодушно изразената воля на Европа; че при новия голям подвиг на армията никой няма право да проиграва политически нейното велико дело?

Нима бъдещият министър-председател – политически по-ориентиран в момента, най-подготвеният да прозре центъра на нашите интереси, не е отхвърлил решително съсухрената формула на Гешов, над когото непрестанно биеше волята – заповед на Фердинанд? Нищо подобно. Като съобщава за възторга на руския народ от падането на Одрин, овациите, които му са направени, как депутати в руската дума, при изблик на въодушевление, са го носили на ръце и пр., той донася на президента и своя отговор, отправен към Сазонов: *„Ние не отстъпваме нито една педя от тази граница... Родосто. Ако силите и Турция не я приемат в точност, започването на преговорите е недопустимо“*.

На 17 март Русия отново ни заявява: 1) искания от България излез на Мраморно море Русия няма да допусне; 2) заявяваме това в Лондон и Париж; 3) по този въпрос ще бъдем непреклонни; 4) България не трябва да излага своите отношения с Русия на сериозен риск. Но нашият министър-председател се задоволява само да препрати този ултиматум на секретаря на царя, без да направи своята решителна подкрепа на това единствено здраво становище, от гледна точка на тогавашното международно положение. – На 23 март силите отново искат спиране на военните действия, а на 27 март (телеграма № 136 от Лондон) конференцията на силите приема: 1) линията Мидия – Енос като база; 2) финансовите въпроси ще се разгледат в Париж; 3) островите ще се предадат на Европа. И нашият пълномоощен министър дава своя здрав съвет: *„Съюзниците трябва да се съгласят; нямаме интерес да се караме с Европа; никога тя не е била по-благосклонна към християните на Изток; всички ни съветват за мир. Не трябва да се излагаме за другите“*. Царят на българите обаче е наново недоволен. Засегната е дълбоко неговата гордост, отнета е най-скъпоценната перла от неговата корона. Какъв смисъл имаше грубото прекъсване на преговорите преди два месеца в Лондон, излизането след това пред армията с лъжата, че *„Турция не отстъпва педя земя и затова трябва повторно да воюва“*, защо трябваше отново да се тъче по трите страшни станове на смърта: при Булаир, Чаталджа, Одрин; от кого ще получим опрощение, че хвърлихме безцелно нашите синове в най-свирепите бури, които ги вкочаниха и обърнаха хиляди на живи трупове? Той развлече новото посредничество на Европа, продължи войната, сложихме пред атакуваната и превзета крепост нови хиляди други надежди на България и все пак... миражният град завинаги изчезва.

И Фердинанд почва да дири виновния за крушението на неговия вълшебен план – трябва да го намери непременно! Не е той, разбира се, който призова смъртта преди пет месеца при Каракол-нокта – Чаталджа; който си постави невъзможни задачи; не е монархът на България, който има големия кураж да воюва с двете групировки, – със съветите на цяла Европа. Това е тя, която сгази идеала му, какъвто досега не бе расъл в неговото въображение; това е Русия, което той трябва добре да си отбележи; това е и правителството, разбира се, обърнало се в неин подчинен раб. Но ако в този момент – по стар маниер – той не може да го захвърли веднага, в състояние е поне силно да се наругае. И както по-рано, той изпрати за началник-щаба на главната квартира необузданата, оскърбителна телеграма, така той се обръща се направо към министър-председателя с един език, който може само да се долавя от отговора на министър Гешов (№ 820), но – поради изчезването на документа от архивите, тази стилна и държавническа скъпоценност се губи за историята.

5. Предизвикателства на съюзниците.

Току уговорен дележът на Македония между двата съседа – и Сърбия се почувства ограбена. Тя не затаи това свое чувство в себе си, беше достатъчно откровена, за да го прояви открито на първо време пред България. Причините, по които Сърбия беше недоволна, са различни. Това, което ѝ се даде чрез споразумението, изглеждаше съвсем малко в сравнение с великосръбските възжеления, а изгледите, че то може да бъде увеличено със сръбските земи на запад, тогава не бяха големи. Сърбия не можеше да допусне българите да се закръглят напълно, изцяло, а тя да чака друга политическа обстановка. Още тогава сръбските политици са виждали, че проширението на Сърбия към Албания и Австрия е изключено, когато уголемяването на България към юго-Изток няма да срещне сериозни затруднения. Може би и уплахата, която се създаде след подписването на договора, с който се предизвикваше един голям съсед и по-силният му съюзник, който е всякога в положение да напакости на Сърбия, застави много от нейните държавници да заявят открито още преди започването на войната: „Ако ще се поеме риска за война с Турция или за борба с Австро-Унгария, той трябва да бъде по-добре възнаграден“. Освен това на голямото разширение на България към Турция, Сърбия не е могла да гледа спокойно; чезне равновесието на Балканите.

Още след смъртта на министъра на външните работи Милованович, един от големите защитници и създатели на балканския съюз, започват се съвсем свободно агитации срещу договора. И понеже отначало това не можеше да се върши публично чрез печата, правено е още по-авторитетно, посредством официалните сръбски власти. Новият министър на външните работи не счита вредно за съюзното дело, като заявява през юни 1912 година на нашия пълномощен министър, че Сърбия е излъгана от наша страна. Правата на Сърбия не са много осигурени с договора, а възможността за проширението ѝ е много малка, сигурната земя, която ще полу-

чи, е незначителна, поради което няма човек в Сърбия, който би се съгласил този договор да влезе в сила. „Той трябва или да се счита недействителен, или трябва най-малко да претърпи известни изменения“. Министърът на външните работи Йованович повдига въпроса сам, преднамерено, слага го в една рязка, недипломатична форма, с настоятелното искане да се съобщи това на българското правителство. Недоволството на сръбските официални власти от съюзния договор излиза от тяхната среда с намерение да се предизвика веднага една допълнителна размяна на мисли, да се направят известни поправки.

Доколко протестът на министъра, направен срещу България, че тя е измамил своята съюзница, е бил искрен и доколко той е една изкусно подготвяна позиция на сръбските искания, които ще се сложат веднага след започването на войната, не е от голямо значение. Важното е, че подобно на Гърция, която се намеси във войната с изявлението, че е недоволна от България, понеже не ѝ каза за какво пространство земя ще воюва, Сърбия също заяви предварително, че не е доволна от нас, понеже срещу нейната бъдеща помощ ѝ е дадено много малко територия. Извънредно важното изявление, направено от най-авторитетното, най-отговорното лице от сръбската управа пред нашия пълномощен министър в Белград, е било съобщено веднага на нашето правителство¹⁾, обаче, изглежда, че тактика, която усвои през войната; да замълчават пред неприятните искания или съобщения, като счита, навярно, че по този начин ще ги ликвидира. Ако не е било уместно да се възразява, не са вземани пред вид сериозните последици от исканията, които в най-близко време сръбското правителство ще ни представи.

Още не излязло пред обществото изявлението на сръбското правителство, че сключения договор не е изгоден за интересите на държавата и че той трябва съществено да бъде поправен, тази мисъл се вече живо проагитира от сръбските официални власти. Напътствието, което даде отговорният министър, се следва от всички органи в чужбина с голямо трудолюбие. Също преди обявяването на войната, на 19 септември, нашият генерален консул в Солун изпраща препис от писмото на сръбския министър на външните работи да сръбския генерален консул в Солун, в което се прави едно ново разпределение на земите на Македония, като се поставят в сръбската зона много земи, които според договора се припадат на България. Напътствията, дадени на този сръбски дипломат напълно отговарят на идеите на министъра, развити пред нашия министър в Белград. Това е било тоже едно от многото указания за правителството, че нашият съюзник много отрано е започнал да подкопава съюзното дело, да обосновава пред европейските държави алчността на България.

От такт или от съображения да не се спъва идеята му – по-скоро да се започне войната – нашето правителство не е предприело навреме нищо

¹⁾ А. Тошев (бивш пълномощен министър), Балканската война, т. I, 1929, стр. 50.

против тия агитации; то обявява войната, като е знаело, че единствената държава, с която беше влязла в договорни отношения, се оказва нелоялен, съмнителен съюзник. За Сърбия беше единствено важна непосредствената печалба – земята, която ще получи. Че балканския съюз ѝ откри простор за голямо бъдеще, като махва границата между нея и Черна гора, като спира албанизирането на стара Сърбия, повдига самочувствието на сърбизма и прави Белград притегателен център на всички сръбски народности, на това тя не обръща внимание.

Посочените опити да се атакува договорът, бяха политически разузнавания за по далечни цели. Те се вършеха със знанието на правителството или от самото правителство, обаче тази пропаганда имаше повече теоритическо значение. Тя не се отличаваше много от книгите на сръбските историци или от официалните издания на сръбското министерство. Можеше да се допусне тогава, че понеже съюзът още не е послужил като политическо средство за разрешаването на македонския въпрос, ще бъде подложен на една нова преработка при взаимното съгласие на двете страни. Подобни изявления на една неискрена политика, която все пак изненадва и поставя в крайно неприятно положение другия съюзник, се можеха да се дирят, за да не се всяват недоразумения между съюзниците и охлаждания в отношенията още отначало. Първата дипломатическа акция на сръбското правителство след обявяването на войната, обаче разкриваше истинските намерения на този съюзник, размера на неговите териториални домогвания и лицемерието, с което е прегърнато съюзното, братско дело.

На 15 септември, още не завладян нито един квадратен метър от Македония, самият министър-председател Пашич вече излиза начело на сръбската агитация против България. С една окръжна заповед до сръбските легации (№ 5669) той нарежда да се започне веднага енергична работа пред решаващите европейски среди, за да се включат в границите на Стара Сърбия още: Прилеп, Кичево и Охрид с техните околности. Това е още преди да се почувства Сърбия ощетена чрез създаването на Албания, преди да се разшири България в Тракия, преди даже да е проявена солидарността чрез политическата и военна сила на балканския съюз.

Всичкото внимание на България, на армия и правителство, беше съсредоточено към смазването на големия удар, който турските армии ни подготвиха на самата граница; страхът от една опустошена България безпокоеше всички нейни власти, само Сърбия се чувства напълно спокойна, за да почне разстройството за неотдавна подписания съюзен договор. Защо Сърбия не повдигна въпроса формално, много по-рано, преди започването на войната? От сключването на договора до мобилизацията имаше доста време, за да се изживее предварително, при нормални условия един опасен спор, толкова пакостен през една мойна. Така се постави едно лошо начало. Под съюзническите отношения се сложи първата мина. Нашето правителство беше предупредено още от началото и поради това става наново необяснимо неговото голямо увлечение за разширяването ни по източната посока.

Не само по този начин се появи неискреността на нашия съюзник. Тя прие други форми. Те ни представят също всички етапи, пред които мина агонията на балканския съюз. При ужасни атмосферни и други условия България воюва три месеци през втората война с Турция: тя отблъсна с много големи жертви атаките на турските маси при Булаир; взема – също така с много големи жертви Одрин; води непрекъснати сражения, – топи се при Чаталджа било за да отразява турското настъпление, било да задържа турските маси, за да не преминат те на Булаир, където правеха отчаяни условия да скъсат фронта. Силите на нашите части бяха извънредно изтощени и те очакваха всяка минута мир. На 20 февруари великите държави-посредници предлагат преустановяването на военните действия и бързото сключване на мира, който беше необходим на всички.

Нашето правителство поиска още на следния ден условията на съюзниците. По разни причини обаче те не ги изпращат. До 15 март Гърция не е готова, а на нееднократните напомвания на нашето правителство да отговорят: съгласни ли са за прекратяването на военните действия – което настояваше постоянно Европа – съюзниците не отговарят. На 20 март нашата лондонска делегация предупреждава (№ 116), че условията на съюзниците още не са получени, че това нервира Европа, че то вреди главно на България. Нашите съюзници продължават да повдигат най-различни въпроси: за границите на Албания, за островите, за военно обезщетение, за Скутари, и т.н. До 1 април съюзниците още не отговарят нищо относно прекратяването на военните действия, въпреки протестите на Европа и нашите нееднократни напомвания. България, която единствено воюваше, се принуждава да сключи сама примирие с Турция, понеже се отчая да получи някога съгласие за това от съюзниците. Белград се изолира и нашият министър-председател съобщава на пълномощния ни министър (№ 887), че от три дни той не може да влезе във връзка с него.

След като проверяват силите си, позициите си, запасите си от военни материали и намират също, че през изтеклите шест месеца добре са си отпочинали, Сърбия с нота от 23 април и Гърция с нота от 27 същи протестират, че България е сключила примирие, спряла военните действия, преди те да са дали съгласие. Два месеца след като Европа направи предложение за мир, нашите съюзници не можаха да се съгласят да се спре поне огънят на турско-българската бойна линия. Освен това Сърбия съобщава, че тя не е дала съгласието си да се пристъпи към преговори за мир в Лондон. Същият протест се получава и от Гърция, която повдига и други териториални въпроси. Тия възражения се правят главно, за да се затруднят преговорите за мир и нашата армия да се изтощава още в Чаталджанската пустиня. Лондон постоянно предупреждава, че този източен маниер прави на Европа много лошо впечатление; че трябва да се изоставят разните формалности и измислици.

Като знаеха колко различни интереси засяга този договор за мир, който трябваше да привежда в хармония исканията на пет воюващи държави

и на още редица големи народи, които напрегнато следяха разрешаването на сложната задача; като се знаеше, че повдигането на един въпрос поставя в движение още редица други, настъпи желанието у всички, приготвения договор да се одобри без дебати. Подробностите щяха да се разгледат по-късно. Това е съветвало и руското правителство, на което нашето се е съгласило (телеграма № 1279 от 29.IV).

За да подпише прелиминарния мир обаче, Гърция иска да си осигури между другото и свободното преминаване през Проливите, а Сърбия иска гаранция за железница и свободно пристанище на Адриатика (28.IV, № 359, телеграма от Белград). На 1 май сръбското правителство настоява за това с особена нота до нашето правителство. Милиони люде са паднали около проливите, за да защитават или да премахнат еди установен от векове режим и той оставаше неизменен. Гърция иска обаче да се дадат ней изключителни гаранции. По наш пример по-рано, насърчаван и от съюзниците, за развличане на преговорите. Сърбия иска сега и излаз на Адриатическо море, желание отхвърлено от силите отдавна.

На 1 май (№ 192) лондонската легация съобщава, че делегатите на съюзниците отказват да се произнесат по проекта за мир, изготвен от Сър Грей, под предлог че нямали наставления. Нашият пълномощен министър ги подозира в желание да бавят мира и е готов сам да подпише проекта за мир. Този проект им беше известен много по-рано, те даже го използваха да протестираат срещу България, която искала да сключва сепаративен мир с Турция и само за да могат да приковат нашите войски още известно време на чаталджанските укрепления, съюзниците трябвало обстойно да го изучават. Нашите настоявания пред тях не помагат.

На 3 май (№ 1356) нашият министър-председател моли великите държави да настоят пред съюзниците ни да подпишат по-скоро договора за мир. Досегашните прояви на вражда, на закани между съюзниците, които се следяха с голяма загриженост от силите на Съглашението, с голяма радост – от други държави, трябваше да се проявят, като че ли, от Лондон – пред целия свят, за да разберат всички противници на България, че тя е съвсем сама, изложена на произвола. Какво магат да помогнат великите държави срещу неискрени съседи, които са решили да изнудят България? Нима в продължение на десет месеца тия велики сили не постоянстваха да дават съвети, на повечето от които не се обърна внимание? Това не дава и днес резултат, поради което на 4 май председателят на нашата делегация телеграфира (№ 101), че ако съюзниците откажат да подпишат договора за мир, България ще бъде принудена сама да го подпише.

Съюзът, който беше разложен вече доста много, получаваше, по този начин едно официално погребение. Това хвърля в смущение Съглашението, особено Русия, която считаше, че има още какво да се спасява. България може да се изложи по този начин на опасността да воюва с всички. Той предупреждава най-енергично, съветва съюзниците да не позволяват подобен скандал, особено пред очите на враговете на съюзното дело. Бла-

горазумието и този път надвива. Беше ясно обаче, че Сърбия и Гърция ще използват всички средства, за да спечелят време и затруднят прехвърлянето на българската армия на запад.

За неподписването на договора гърците изтъкват също, че не могат да оставят островите в ръцете на Европа, не приемат и установената вече от Европа албанска граница. Това което ние по-рано правехме с Родосто, сърбите – с Адриатика, Гърция си позволява да върши сега по други краища на Европа. Гърция се обявява против волята на всички. Нейният съюзник Сърбия се солидаризира напълно с нея. Това време прекарано в спорове, Сърбия използва за своята агитация пред правителствата на великите сили по сръбско-българския спор. „Изглежда, че имат частичен успех пред Англия и Франция“, съобщава др– Данев с телеграмата си от 4 май. Ако има успех във Франция и Англия, след като успехът и в Русия беше вече няколко месеца открито изтъкван, това трябваше да се вземе в сериозно внимание от всички наши среди, натоварени с разрешаването на въпроса.

Пълномощният ни министър в Лондон телеграфира на 6 май (№ 203), че държавният подсекретар Николсон му съобщил, че сърбите и гърците правили мъчниии за подписването на договора. Какво да се предприеме? Изглежда, че няма сила, която може да наложе приключването на тия трудни преговори. Великите държави се задоволяват само да отбележат положението, но не могат да дават съвети за излизането от него. Невъзможно е да се преодолеят лесно шиканиите на хора, които са загубили коректност и честолубие. На 7 май (№ 107) телеграфират от Лондон, че Грей не съветва частичното подписване на мира, понеже така би се разтурил балканския съюз, – което би било един страшен скандал. Нашата делегация му отговаря, че скандалът съществува в отделния, сключен вече, съюз между Сърбия и Гърция против България. Въпреки откритото поведение на бойкот, което са заели сръбските и гръцки делегати – които не ще отстъпят пред никакъв авторитет и пред никакви аргументи, Сър Грей се мъчи да усвои гледището на Сазонов, че формите ще могат да спасят поне една част от съдържанието.

Това, което съществува от съюза, не е онази светла комбинация, с хубави идеали, която повали старата империя, вложи завинаги в историята имената на младите славянски народи, като борци за едно човешко дело; изтръгна възторга от сърцата на масите. Личи само една гола стръв, като че при подялба на плячка, от която иска и готованката от север. Съюзът се обръща все повече на казан, в който кипи старата ненавист, трупана между политически незрели, буйни съседи и всичката нова злоба, която създадоха току що преживените събития. Гърци и сърби заявиха, че те няма да наложат нито едно от своите искания на Европа, но тяхната опозиция – независимо от моралния блам на съюзното дело – имаше две задачи: 1. Да няма мир и спокойствие за българската армия, да стои тя стотици километри далеч от оспорваните земи и 2. Румъния и Турция да се убе-

дят окончателно – че при една нова война – България се намира изцяло на тяхното благоволение.

При това психологическо положение съюзническите делегации в Лондон действаха отделно, както при повдигането на общите въпроси, тъй и при защитаването на исканията, които интересуват всяка отделна държава. Отделно – значи на една страна само България, на другата – останалите трима съюзници, – съюзници и според сключената помежду им комбинация. Различията и недоразуменията между съюзниците, които се забелязваха още при чаталджанските преговори за примирието, засилени при първите лондонски преговори, се обърнаха днес в цяла пропаст, която не позволяваше не само съвместна съюзническа акция, но и нормални лични отношения. Няколкото дни, които оставаха да се прекарат в Лондон, ще послужат да се разкъсат още повече съюзническите връзки, да се докаже на света, че съзнанието за общността в интересите на балканските народи е съвсем помрачено. Ние присъствахме на един жалък театър, в който се представяше мъчителната смърт на балканския съюз.

На 8 май д-р Данев телеграфира от Лондон (№ 111), че съюзнишките делегати се събрали да разменят мисли по мирния договор, но се занимавали главно да се обвиняват едни други. Сръбските делегати напр. казвали, че България е взела решения, без да предупреди за тях съюзниците. Последните почват да обвиняват нашето правителство, че то е сключило всъщност сепаративен мир с Турция, без да е защитило интересите на Сърбия и Гърция. Това беше един повод да се увеличат недоразуменията, да се разшири съюзническият спор, понеже България не беше разменила нито дума с Турция както направо, тъй и чрез силите – посредници. Цялото наше внимание е било насочено за осигуряването на една по-добра граница на изток, което не ѝ се отдаде, понеже силите много по-рано я бяха теглили в съзнанието си и в своите решения. На 8 май, т.е. близо четири месеца, от както силите и специално Русия – почват да ни предлагат мир – Грей съобщава на пълномощния ни министър в Лондон, че Сърбия намира куража да иска нанисането на седем изменения в проектодоговора за мир. Един месец вече Европа предлага на балканските съюзници това, което е обсъдено, решено като неотменим компромис на тъй сложни интереси. На младите балкански народи, които до вчера бяха гледани от европейските държави с пренебрежение, им се отстъпва цяла Европейска Турция. И това небивало щастие в историята Сърбия и Гърция искат да проиграят, понеже малко повече земя може да се припадне на България.

На 9 май (№ 503) пълномощният министър в Атина съобщава, че Гърция иска да повдигне въпроса: как ще се подновят дипломатическите отношения между съюзниците и Турция? Толкова нищожен и същевременно толкова предизвикателен! За него трябва делегациите да стоят в Лондон и българските войски на Чаталджа. С нота от 11 май (№ 146) сръбското правителство се мъчи да докаже, че България не е могла сама да сключва последното примирие с Турция на Чаталджа. Този спор се счита-

ше отдавна изживян, а даже и да не е привършен, той няма да допринесе нищо за припечелването на нови земи и блага от конференцията в Лондон. Ако България не беше сключила примирие и не беше започнала преговори, тя можеше да разлага още една година своите сили в Тракия, пламнала от нови епидемии, без да добие нищо повече за себе си или за съюзното оръжие.

Сър Едуард Грей, който можеше да обхване международното положение с един поглед, беше заявил още преди четири месеца на България, че тя безцелно пролива кръвта си и разсипва слабите икономии на своя народ, понеже нищо друго няма да добие от това, което тогава се очертаваше. Ако сръбската политика намира за нужно, в средата на май, да убеждава българското командване, че то е трябвало да почака съгласието на Сърбия и на Гърция – за да прекрати сражението, това показва само чувствата им към държавата, която с жертвите и напреженията си ги направи големи.

След превземането на Одрин, което отбеляза не само един нов устрем, нова експанзия на българското племе, но и съвсем нови методи във военното командване, настъпило е, навярно, едно смущение в средата на новите съюзници, един упадък в тяхната самоувереност. При едно свое обяснение на междусъюзническата война в парламента, Венизелос съобщава, че когато е искал да узнае вероятността на успеха на гръцко-сръбското оръжие в една война с България, армейските командири са му дали скромния процент само 60 %. Навярно за това не е трябвало да се прекратява войната между Турция и България. Нека българските войскови маси се прехвърлят на изток един ден по-късно, за да се дообучат и новите гръцко-сръбски кадри!

Българското командване следи с възраставаща загриженост отсрочването сключването на мира и непрестанно обръща вниманието на правителството за опасностите. То му донася отново на 10 май (№ 4363) , че „всяко протакане може да направи положението безизходно: по-скоро мир с Турция, за да можем да съсредоточим войските си!“

Поведението на нашите съюзници в Лондон, непрекъснатите изявления на сръбски и гръцки държавници, че трудностите ще започнат именно след мира; нотите, които бяха разменени за ревизия на договорите, по арбитражите; – предизвикателствата и взаимните обвинения, създаваха у нашето главно командване непоколебимо убеждение, че мирът в Лондон не значи мир за България, не ни насочва към демобилизация, но – той е встъпление за нови напрежения на българските войски. Тяхното прехвърляне на съвсем противоположен фронт, стоящ стотици км. на запад, при слабите, несвършени превозни средства, съставляваше една особена грижа на главното командване, но и една трудна задача, която трябваше обаче да бъде по-скоро решена. Главното командване не се съмняваше нито за един момент, че могат да настъпят такива промени в съзнанието и в решенията на балканските държавници, които да направят излишна новата концентрация.

Безпомощното положение на нашата политика я принуди също да мисли прелиминарният или даже окончателният мир в Лондон не значи

мир и за нашата уморена войска. Това се вижда и от телеграмата на министър председателя, който, като съветваше главнокомандващия – докато траят преговорите в Лондон да отстранява всякакви гранични инциденти – на 3 май – му съобщава (№ 1357): „Протакането, което правят сърбите и гърците в Лондон, се дължи очевидно на причини, свързани със страха им от освобождаването на нашите войски от Чаталджа и Булаир“. На политически език това значи: изглежда, че нашите средства за разрешаването на задачата не ще достигнат; като че ли те се оказват вече съвсем изчерпани. Ето защо главното командване трябва да се готви за един нов фронт, на който може би лежи дългът да се справи окончателно с въпроса. Всичко е казано много условно, извънредно предпазливо: на същинската мисъл може да се забележи даже двойно було, обаче ясно е едно: нервността и на политиката, и на командването от системните шикани на съюзниците в Лондон, произхождаше не от техните смешни въпроси, които поставяха и ги излагаха, но – поради затрудненията, които сърби и гърци слагаха пред едно бързо прехвърляне нашите войски на запад.

На 11 май Турция заявява, че желае да подпише готовия отдавна договор за мир. Тя искаше да остави край на тежката война, която реши нейното владичество в Европа. Тя се прекланяше пред своя жесток жребий, безполезно е да се създава повече затруднения на България. Ние също сме готови да подпишем договора, благодарни, че той ни дава земи, за които и най-крайните патриоти не допушаха, че ще добием в една война. Делегатите на съюзниците, обаче, не се явяват, те още нямат наставления да подпишат. Напротив, техните указания са да повдигат нови въпроси, като подържат и старите, погребани вече от посланическата конференция. Те не се смущават, нито от енергичния език на Британия, нито от единудушното решение на европейските сили – договорът да се подпише веднага, както е съставен. Те са решени да оставят на последна проба търпението на България, да спечелят още няколко дни за своята пълна военна подготовка. Но защо ще го крият? На България не може да се позволи да бъде толкова голяма, – ето всъщност въпроса, за решението на който те трябва да се борят наново. „Равновесието на Балканите, като средство срещу хегемонията на България.“ – ето принципът, според който трябваше да се ликвидира Балканската война¹⁾.

Сър Грей счете новите опити на сръбската и гръцката делегация за гавра – не само с неговото лично достойнство и волята на Британия, но и с авторитета на всички велики държави. Дълго време държавите от двете групировки присъстваха не само на една опасна ликвидация, която можеше да породии нови и големи конфликти в тяхната собствена среда, но и на едни предизвикателства от малки държави, които се оказваха неблагодарни от себе си и от съдбата. Не беше изминало много време, от когато великите

¹⁾ А. Белич. Срби и Бугари у Балканском савезу и у међусобном рату. Београд 1913, стр. 169.

сили не позволяваха да се откърти нито един камък от голямата турска сграда и днес те, с неочаквано примирие, я жертвуват наполовина. Целият Балкански полуостров минава във владение на скорородените държави, те стават господари на едни от най-цветущите, ценни земи в Европа. И при все това, непрестанно се изтъкват най-странни искания, появяват се най-чудати апетити, които не само унижават бъдещите стопани на тия земи, но бодат с груби игли и честолубието на големите сили. В момент на подобно чувство на голямо възмущение, сър Грей забрави английското джентълменство, което – трябва да признаем – се прояви нашироко през всичките моменти от развитието на балканската драма. И за това навярно той беше принуден да извика на нашите съюзници най-последно: „Ако желаете, подпишете договора веднага. Ако не – напуснете Лондон!“ С вашата безочливост, искаше той да каже, вие не само ограбвате времето на европейската дипломация, но и пълните атмосферата с опасно безпокойство. Никога едни мирни преговори не са свършвали толкова водевилно, никога не се е плащало тъй неблагоприятно за широко оказани услуги.

Сър Грей наложи своята воля само доколкото трябваше да премахне тия неприятни гости от столицата на Британия, доколкото трябваше да постави край на редица безрасъдни и срамни шикани. Но той не можа да премахне от техните сърца нито недоволството, с което те трябваше да подпишат договора, нито новото озлобление, с което те завършваха своята мисия в Лондон. Драматичният край на мъчителните преговори беше предизвикан не толкова от инстинкта на България, който и подсказваше, че трябва да се свърши възможно по-скоро; не и от изчерпването благасклонността на великите държави, която не можеше да бъде безкрайна, но от системата предизвикателства, които нашите съюзници искаха да прехвърлят и в столицата на островното кралство. С лапидарния израз, несвойствен на един английски държавник, съюзниците бяха вразумени. Но за голямо съжаление, това трая само докато прехвърлят канала. На Балканите те се завърнаха с още по-неприязнени чувства към България.

6. Тайнствените минарета.

Към тях беспирно летяха неговите мечти и никой разум не можеше да ги обуздае. До последния момент те създаваха у него една непрекъсната тревога, която правеше невъзможни трезвите държавнически решения. Нека методите на големите историци обясняват създаването на държави и пропадането на култури с причини, които не са във връзка с личната воля и със субективните настроения на отделните лица! Нашата национална трагедия показва, че тя дойде и от неукротимата страст да се овладее мистичният свят, за който се разнасят толкова легенди.

Не само Фердинанд извърши много безрасъдства, за да постигне това, което на старите български владетели и на Русия не се отдаде. И правителството искаше да има Цариград, независимо с какви цели и за колко време.

Настъплението към Чаталджа продължаваше с всички ефект, който създава една мощна войскова маса, изнесла от началото на военните действия само победи. Лозенград – най-модерната крепост на Изток, – срина-та; Одрин обкръжен само в продължение на две седмици и всички негови опити да разкъса пръстена пропадали; могъщата бойна линия, в средата на европейска Турция, разломена в дълги, изумителни боеве. Там бяха в предните линии и готвачът, и генералът. Европейските държави сами падат в удивление пред тази непреодолима страшна сила от обикновени селяни, събрани от височините на Балкана и от полетата около него. Малцина можеха да повярват, че този вихър няма да смете и чаталджанските укрепления. Куражът е повдигнат, самоувереността, след главолонните успехи, е пораснала до небето.

Заинтересованите държави не могат да останат спокойни. Друг път ще разгатват те тази нова тайна, сега трябва да се вгледат в целите на своите народи. И те почват сами да внушават на Турция мисълта за посредничеството, искат да узнаят по-далечните намерения на възгорделия се победител. Те питат вече неговите представители в чужбина: „Къде ще спрете, не искате ли да бъдете улеснени с една намеса на големите държави. Безкрайно не може да се върви и винаги да се печели“. Тия представители са на извънредно голямо внимание, те могат да заемат даже по два-три часа от времето на канцлерите на най-големите империи. Но след като отдадат кесаревото на кесаря и славата – на войската, те считат за нужно да кажат своята енергична дума на държавника. Това прави и Сазонов към нашето управление.

На 21 октомври, току след извършените сражения при Люлебургас, (№ 4318) след многото и хубави съвети, които е дал на нашия пълномощен министър по бъдещите действия на съюзниците, той му е казал подчертано: „По никой начин не отивайте в Цариград, защото ще си заплетете много работата“. Иска да каже: и нам ще бъде това неприятно. То не само не е обектът на вашата политика и стратегия, но даже и да успеете – ще ви се създаде много вреди и безпокойствия. Още на другия ден нашият министър на външните работи (№ 1899) поставя следните въпроси на руските управници: 1) каква е гаранцията, че, ако ние не отидем в Цариград, ще можем да заключим мир; 2) но, ако заключим мира, ще бъде ли той тъй благоприятен, както ако го продиктуваме от Цариград? 3) ние нямаме намерение да искаме за себе си Цариград. Но едно временно окупиране би улеснило благоприятния изход на войната. Сазонов реагира на тия въпроси, смисълът на които е ясен, със следните думи: „Аз наново ви повтарям това, което вече ви казах: не отивайте в Цариград! Преди да мислите за този град, помислете да уредите отношенията със съюзниците си и с Румъния, която става доста опасна за вас“. Повече по въпроса Русия не говори. Нейното внимание е погълнато от посредничеството, за което я моли Турция, от споразумението, което трябваше да се постигне между великите държави по тази молба за посредничество, също – и за смекчаването на първите и енергични ноти на Ру-

мъния, която бързаше да престриже България преди последния и пълен триумф на българското оръжие. На 23 октомври и други сили считат за нужно да направят своите предупреждения: „Считам за нужно да ви съобщя, че влизането на вашите войски в Цариград, ще предизвика големи компликации с Русия. Действайте предпазливо“. (№ 606).

Въпросите, които нашето правителство постави на Русия, показват, че то наистина свързваше мира с едно по-далечно настъпление на войските. Овладеяването на Цариград е занимавало непрекъснато и управлението. Съображения: 1) Русия беше и против започването на войната, но след нейните хубави резултати – ентузиазмът на руския народ и задоволството на нейната управа са еднакви на нашите; Русия и сега ще се примири със свършените факти; 2) короната на славните победители е само Цариград; един път се пише история; 3) главното командване счита, че мирът ще се продиктува бързо само в Цариград; цяла Турция ще бъде сломена, Одрин ще капитулира без нападение; 4) Цариград се иска от царя. Последното съображение се изтъкваше рядко, едва чуто, най-подир, след всички други, но то беше, може би най-решаващо. По такъв начин суетата се съчета със стратегията и измести напълно политиката.

Съдбата на Цариград е занимавала и съюзниците. Гръцкото правителство, освободено напълно от грижите по воденето на войната, се предава на едни красиви мечтания, с които заразява сантименталните глави и на нашата управа. Вместо да представи на България една по-приемлива гръцко-българска граница, за да се пристъпи към преговори и да се отстранят бъдещите междусъюзнически недоразумения, то инспирира нашето правителство да гледа не тютюнците и коприната на Драмско – но още по на Изток, да дири главата на бога Озирис. „Едновременно ще представим проект за неутралитета на проливите с уреждането международното управление за Цариград и една ивица територия от европейска и азиатска страна на проливите“, съобщава то на 18 октомври (№ 911) на нашето правителство.

Държавата, която само преди няколко години беше погромена от турската армия и свряна в няколко малки ъгли, сега ще разреши най-сложната световна задача, която е изненадвала гениите на всички епохи. Тя ще неутрализира Проливите, навярно, за своята могъща военна флота, ако, разбира се, по пряко наследство, което претендира от древна Византия, не ще поиска да играе и ръководната роля в това международно управление. Гръцкият министър на външните работи беше един добър политически стратег, поне ако се съди от спора между България и Гърция; той отнемаше изкусно с две ръце това, което Венизелос решаваше да обещае на България. Поради това неговата политическа фантазмагория за бъдещо управление на Цариград, ще е била приготвена навярно само за нашите визионери. На България може да се обещае една част влияние даже и върху малоазиатския бряг, но на Гърция трябва да се даде възможност да се закрепят здраво в окупираните тракийски съкровища.

Нашето правителство, приело да преговаря на тази основа с Гърция, не намира предложението нито несериозно, нито интригантско, особено след като то е предупредило Русия, че България иска само временното завладяване на Цариград. Това се вижда от следния доклад на нашия пълномощен министър в Атина до министър-председателя: „Относно Дарданелите Кормилас напълно споделя вашите сгледове – да видим резултата на преговорите за примирие, но мисли, че ние трябва да искаме някои условия, понеже съюзните войски са готови да продължат нападенията“ (№ 966 от 3.XI). Анализът на дипломатическите документи показва, че Гърция понякога не се е обръщала по цели седмици към българското правителство, въпреки спора за бъдещата граница, който изпълваше цялата дейност на тази държава през първата балканска война. В този момент обаче, когато трябваше да се реши въпросът да се атакува ли Чаталджа, или не – разумът да бъде ли подчинен на една авантюра, гръцкото правителство е било особено внимателно и ни е развивало блестящите изгледи от завладяването на Цариград. Войските ни, казва ни се в това окуражително гръцко съобщение от 3 ноември, ден преди атаката – са всякога готови да настъпят.

Да, те бяха наистина в непрестанно усилено движение. Седмици поред те гледаха с разширени зеници към Изток. Тяхната задача бе да изненадат някоя сутрин слънцето, когато се дига от морето и след това да загинат. Това бяха особени странстващи сенки, свикнали да спят, без да спират, сплетени една в друга за да си заемат взаимно сили. Да, съюзните войски са готови да настъпят. От любопитство, страх от закона или от дълбоката вяра в мъдростта на върховните водачи, отдавна резигнацията ги тласкаше със своя непрестанен ритъм, смазани от изтощение, разредени от холера, ден и нощ, нощ и ден. Безспорно, че те ще атакуват, покорни, безрасъдни и примерни, като обречени жертви. Но в тия колони към долината на смъртта ние не съзряхме представител от другите държави на четворния съюз, нито един потомък на Елада, вдъхновен от върховния героизъм на г. Кормилас.

Ние наблюдавахме как омайните песни за Цариград на тази сирена, препращани до министър Гешов, се обърнаха за миг в адски трясък на фугасни гранати, как наново косата на смъртта наново звънтя няколко де-нонощия. И не да изтъкваме потайния замисъл на тия чести и насърчителни ноти на Гърция, бележим ние този зловещ марш към Голгота, но да установим политиката от двете правителства да бъде изгонена Турция от Европа. На 5 ноември – дните на сраженията, – гръцкият министър наново телеграфира (№ 975); „Понеже сме съгласни върху необходимостта да изгоним Турция от Европа, ще искаме това условие, а сетне бихме могли да се установим върху дележа“.

Разговорите, водени между правителствата за изгонването на Турция от Европа, се използват в бъдеще от нашето правителство като едно политическо средство в борбата му срещу Гърция, обаче нито с много надежди, нито по много красив начин. Вместо да се заинтересува и премахне навре-

ме същинската причина за гръцкото недоволство от България – което може да му създаде в бъдеще най-големите затруднения, министър Гешов (№ 217, от 20 ноември) съобщава в Петербург неща, които не само ни излагат но и нищо не могат да ни помогнат. Коя е причината, по която Гърция разстройва съюзническото единство пред Турция и пред цяла Европа? Причината е, че България не се съгласява да превземе Цариград.

„Уплашени, че ако влезем в Цариград, тяхното направено нам предложение да устроим от Цариград и Дарданелите една автономна област, не ще може да се осъществи, те сега се мъчат да осуетят примирието и мира, за да ни накарт да приемем тяхното ново предложение да форсираме Дарданелите и да влезем в Цариград, за да диктуваме от там мира“.

Най-първо това е една интрига, която може да се използва като политическо средство, но в моменти и при условия, които биха създали впечатление на истина. Пречките, които ни правеше Гърция, идваха по съвсем други нейни мотиви. Но независимо от това защо нашето главно командване и правителството допусна атакуването на Чаталджа, ако наистина са били отхвърлени исканията на Гърция да изгоним съвместно Турция из Европа? Ако Гърция действително е поставяла това условие като неизбежно за подписването на мира, ние трябваше да убедим по-рано Русия – чрез спирането на нашите войски пред укрепената линия – а не след като демонстрирахме пред света невъзможността да я овладеем. Начинът, по който е дадена тази информация на Русия и нейният край съдържат една алузия, че ние, наистина можем отново да се дигнем и да влезем в Цариград, – нещо, което никой не можеше да повярва. Цялата интрига беше несериозна. След всичко, което направихме, Русия не се съмняваше, че ако ние сме в положение да диктуваме мира от Цариград, нямаше да се спрем пред неговите стени. Тя не ни вярва и през март, когато Сазонов казва (№ 313) на нашия пълномощен министър: „Вие вземате мерки да пробиете Чаталджа, за което горчиво ще се каете, но ще бъде късно“.

Два месеца след нещастния опит да овладеем Цариград, ние бяхме забравили тази Мека на Балканския полуостров. Не че в себе си правителството и Фердинанд не я обвиваха с облака на своите копнежи; не че тя изчезна като положителна сила в техните политически кроежи. Но, потънали в големи грижи да спасяват Силистра, сложили в нашите борби със съюзници и неутрални – всички свои надежди на руската помощ, правителство и командване не споменават за крайния идеал на своите домогвания. Цариград излиза наново в съзнанието на нашите управници към средата на януари, при скъсването преговорите с турските делегати. На 14 януари – председателят на нашата делегация в Лондон, д-р Данев, телеграфа на министър-председателя (№ 185): „Не намира ли той за нужно и полезно – преди завръщането му в София, да мине през Петербург, за да говори със Сазонов и императора“... какво?

Да направят те всичко, каквото една могъща сила може да стори – въпреки започването на военните действия – за сключването на мира? –

Да го подготви той и да убеди Русия, че едно наше възможно настъпление ще бъде само неизбежна демонстрация? Да улесни – с възможните компромиси – също разбиране със съюзниците, което би облекчило борбата ни с Турция и с Румъния? Да провери настроението на Русия и, косвено, на всички нейни съюзници спрямо България, при новата политическа ситуация? Не, не. Всички подобни въпроси са дребни грижи за мисълта на нашите държавници. „С Русия трябва да се говори, съветва д-р Днев, по въпроса за нашите бъдещи искания във връзка съдбата на Цариград“.

Че Цариград трябва поне сега да се превземе – това за нашите държавници не подлежи вече на никакво съмнение. Тази операция престава да бъде преходен навей у Фердинанд, тя е сериозно политическо убеждение. Това пише официозът на българското правителство, това говорят открито хората на управлението. Цариград ще бъде овладян със страшния апарат на главното командване. То е вече решено. Трябва само политически да се подготви. Председателят на нашата делегация в Лондон, който не успя или няма възможност да отстрани непосредствената опасност от Румъния и Турция, е на разположение на правителството да мотивира: защо ние искаме и цариградската област, каква част от нея желаем и за колко време? Унесени от най-големите мирови задачи, ние не чухме как сръбски и гръцки държавници правеха тогава шумни изявления, че Македония е безвъзвратно загубена за България.

За да се види колосалният размер на тази мечта на Фердинанд и на българското управление, достатъчни са само няколко, набързо направени, исторически справки по борбите около този град, на политическите спорове и недоразумения и на многобройните войни за него.

Само през 19 век Русия погребва заради цариградската област 700 000 човека. И когато Средиземно море беше открито за всички, движението на Русия към него бе поставено под най-внимателния контрол на Европа. Отношенията в големите държави към този обект на руските домогвания са били основно противоположни през различните епохи. Очертаването, развитието на Източния въпрос ни показва, че са били създавани многобройни коалиции за поразяването на всички опити на Русия да го овладее. В началото се е считало затвърдяването на Русия на Дарданелите като най-страшната опасност за европейското равновесие. Източният въпрос се схващаше главно като парализирането на тия руски усилия. С еднаква упоритост са се проявявали и са били наказвани тия стремежи. Преговорите за разделянето на Турция са се спъвали в Цариград.

Каква е била същинската цел на войната на Екатерина, показва издигнатото през 1787 г. укрепление в новозавладения Севастопол с надпис: „Път за Цариград, по заповед на императрицата“. Военните действия на Русия до началото на 19 столетие са имали за цел да отворят най-първо по един руски прозорец на Черно и на Балтийско морета. Но понеже тия морета са затворени, надписът на Севастополното укрепление е показвал, че задачата е безкрайно по-голяма: разкриването изцяло, с всичка шир, на Мраморно и Средиземно морета.

На 2 февруари 1808 г. Наполеон пише на Александър I да готви войските си, за да бъде на 1 май с. г. в Азия. Същевременно той изпраща много нови ми-

сии, за да проучат условията в Македония, Албания, Румелия за една голяма война. Но предварително се завеждат преговори за Цариград¹⁾.

Александър I. – Географията иска аз да притежавам Цариград, понеже иначе аз няма да имам ключа за собствената си къща.

Посланикът на Наполеон I. – Но Цариград е същевременно ключ за Корфу, Тулон и за цялата търговия, за всички градове на света.

Александър I. – Търговията може да се гарантира. Но ако Цариград мине в ръцете на друга държава, Русия ще бъде поставена по-зле от сега.

Борбата, която се е водила между дипломатите на двете държави за този град е била една от най-упоритите. Русия обещава всичко на Франция: флота, армия, помощ към Индия и пр. стига да ѝ се даде Цариград. Тя е отхвърлила и френското предложение за образуване една неутрална християнска държава от Цариград и околности. В зависимост от задачите, които са му предстоели да решава, Наполеон е бил повече или по-малко отстъпчив в преговорите си с Русия. Срещу Силезия той е давал на Александър I Молдова и Влахия, а за да добие възможност да унищожи окончателно Прусия, Наполеон е предложил на Русия за момент даже Цариград.

Мненията по бъдещето на Цариград са се различавали основно. Но всякога те са излизали от положението, което трябва да заеме Русия спрямо него. Считало се е, напр., че Русия и Европейска Турция нямат право на отделно съществуване, че единственото разрешение на въпроса за Цариград е създаването на всеславянска федерация начело с Русия, столицата на която да бъде Цариград²⁾. В началото на своето обединение Германия не се интересуваше много от Изток, поради което Бисмарк не мислеше, че завладяването на Цариград от Русия е опасно. „На мястото на Австрия, аз бих допуснал много спокойно Русия в Цариград, като си осигурия предварително една хубава част от Турция“³⁾. Тази идея крие в себе си същевременно и един голям германски интерес: с овладяването на този град от Русия, тя щеше да влезе в по-остър конфликт с държавите около Средиземно море и Англия, Франция и Италия биха дирили непременно приятелството на Германия.

Някои английски политици намираха, че единствената здрава политика се състои в неотстъпването на Цариград на Русия. По късно тия непримирими становища почват да изчезват. „Англия се интересува от Цариград доколкото той е път към Индия. Но няма руски държавник, който ще предприеме поход към Индия. Ако Русия говори понякога, че ще завладява Индия – това е само поради нервността, че не разполага със свободен морски път“. Цариград не е нито една стъпка по-близо до Индия от областите, които Русия вече владее: Туркестан и Каспийската област. Следователно, Англия трябва да помогне на Русия в нейните интереси по море, да улесни уместните ѝ домогвания спрямо Турция, за да се създадат нормални англо-руски отношения⁴⁾.

„Голяма част от 19-я век, казва Леонард Волф, върху нашата външна политика влияеше страхът от завладяване Теснините от Русия. Този страх беше преувеличен, но той създаде една погрешна политика, за която ние плащаме скъпо в тази война“⁵⁾. Французите нямаха особено широки възгледи по въпроса и с изкуствени съображения подкрепяха гледището че Русия трябва да бъде далеч от

¹⁾ Napoleon et Alexandre I, ect т. I, стр. 181, 200.

²⁾ Россия и Европа. Н. Я. Данилевскаго. 1871, С. Петербург, стр. 386 и 483.

³⁾ Otto V. Bismarck. Gedanken und Erinnerungen. стр. 266)

⁴⁾ The Eastern question by Sir George Compbell. London 1876. стр. 164. The Eastern question by Malcolm 1877. стр. 307, 311 и пр.

⁵⁾ The Futur of Constantinople by Leonard S. Woolf 1917 г. стр. 103.

Цариград. В своя предговор към книгата „Босфора“¹⁾, Габриел Аното изтъква, че Русия намерила едно добро решение на Дарданелския въпрос: свободното преминаване на всички държави през Теснините. Обаче скоро друго усложнение на Изток наложило връщането към старото положение: Австрия започнала да строи нови военни единици, Германия се явила вече в Средиземно море, равновесието наново се нарушило, поради което Англия, Франция и Италия се обявили срещу руското предложение.

Всичко това оставяше само поучителна история. Тя показва голямата и безспирна изобретателност на най-видни писатели и политици за разрешаването на един въпрос, който ние тъй безцелно преплетохме в нашата национална задача. Нашето правителство засегна въпроса за Цариград в момента, когато той интересуваше Русия много по-живо, отколкото в миналото, не само защото връзката между стопанска Русия и целия свят в наше време беше станала несравнено по-тясна, но защото в новите проблеми Цариград стана една дребна съставна част и Русия разрешаваше вековния въпрос автоматически всесветската Съглашенска комбинация.

Преди балканската война Англия и Франция дават съгласието пред Турция да пропусне военната флота на Русия през Дарданелите. В 1916 година тия държави бяха вече отстъпили Цариград на Русия.

Ето, с разрешението на този въпрос, именно, искаше да се ангажира българската политика след нейния неуспех при мирните преговори в Лондон.

2. 16 Юни

Австрийската дипломация наблюдава. Тя обещава помощ на България в междусъюзническите разпри. Русия не постъпвала справедливо. Няма опасност от Румъния. Пропадането на балканския съюз. И Бертолд казва: България е виновна. Психологическа основа. Война, война! Политика и командване. Безволие и дързост. Подготовка на престъплението. Няколко цели. Фердинанд командва. Обща радост на съседите.

И все пак! Всичките грешки на управника, най-голямата неподготовеност на дипломата, най-крайната претенция на патриота нямаше да причинят катастрофата, ако не бе престъплението на 16 юни. Съдбоносен ден; един азарт с родните интереси. Той не дойде внезапно, откъснат от целия процес вражди и закани, дребни, непрекъснати конфликти и разпалени апетити. Но него наложи едно злодеяние над народните интереси.

¹⁾ Serge Gorianov. Le Bosphor et les Dardanelles. Paris 1910. Гл. също: Expose de la question d'Orient par Paul Hanry, Paris 1915, стр. 60.

а. Външни причини

Балканският съюз не беше изненада за Австро-Унгария. При всичките взаимни ожесточени борби на балканските народи за Македония, България и Сърбия правеха от години сериозни опити за сближение и, въпреки страхът на Сърбия от заплашителния език на Австро-Унгария – който провали и съглашението от 1904 година, – преговорите между сърби и българи не пропаднаха безследно. Опасността за някои балкански народи от страна на Турция, общият интерес, който четирите балкански държави имаха от разчистването на Европа от Турция, ги тласкаха към едно съвместно дело. Австро-Унгария имаше възможност да следи отблизо тези проекти на балканските държави и да ги проваля ред години. За Централния съюз обаче една голяма и неприятна изненада е, че той не можа да попречи на съюзяването на балканските народи, на войната, която те обявиха и на поражението на Турция, която създаваше толкова надежди у германския кайзер.

Ако между Турция и между Централния съюз се изпречи една преграда от четири съюзени балкански държави, пропадат всичките негови надежди за разширението му към единствено свободната земя на Изток. Ако Сърбия граничи с Русия чрез една голяма и приятелска държава, Австро-Унгария ще намери своя път на югоИзток затрънен. Ние не можем проследи потайните лабиринти, през които се хвърляха мини срещу първия съюз на балканските държави. Личните връзки, ласките и щеславието допринесоха извънредно много за разстройството на тази нова комбинация.

Още преди избухването на Балканската война австро-унгарският министър на външните работи заяви с особено енергичен тон, че на империята е добре известно всичко, което се подготвя от балканските държави и което ще настъпи по тяхна инициатива на полуострова. Австро-Унгария не познава изненада, за която тя да не бъде готова. Дипломатическите документи, публикувани в последствие, установяват, че централните държави не са изгубили нито в един момент своето самообладание и те започнаха прилагането на своя план за разслабването и разрушаването на съюза още в началото на войната.

Във връзка с отношението на нашето правителство към албанския въпрос ние отбелязахме голямо значение, което има създаването на Албания за междусъюзническите отношения. Трудно е да се определи кое е било от по-голямо решаващо значение за австрийската дипломация: отделното политическо съществуване на тази област или психологическото значение на това австрийско дело – за сръбско-българските съюзнически отношения. Албания беше може би само повод да се нанесе непосредствен удар на съюзническото дело. При тогавашното голямо влияние на австро-унгарската империя над балканските народи, засилено от Германия, опасността от разпокъсването на албанските земи между Сърбия и Гърция не беше особено голяма за двойната монархия. Една самостоятелна

Албания можеше да дава често поводи за недоразуменията между Австрия и Италия. И ако при все това за Албания беше поставена в движение цялата сложна машинерия на двете групировки, причината е, че се диреше един непосредствен реванш за дързостта на балканските държави, – преследваха се много по-близки политически цели.

Въпросът за Албания беше приключен, оставаше този за излизането на Сърбия на Адриатическото море. През месец ноември 1912 година – когато спорът между съюзниците се изразяваше още в една мека, въздържана форма – австро-унгарският канцлер прави следното съобщение: „Осман Низам ме моли да поискам от румънския крал да упражни един натиск върху България. Но аз, напротив искам Румъния да упражни натиск в Цариград за по-скорошното сключване на мир. Ако България се споразумее с Румъния и ако тя упражни влияние върху Сърбия да се откаже от Адриатика, България може да разчита на Румъния при разрешението на балканските въпроси“¹⁾. Il paraît au comte Berchtold dans l'intérêt de la Bulgarie, que la cessation des hostilités ne se fasse pas en vertu d'un accord définitif, mais bien au contraire sur la base d'un arrangement sujet à une révision.

В кой случай и защо България ще се нуждае от австрийската помощ? Отговаря се: България нанася победи, понася жертви, обаче Сърбия и Гърция завземат земите. Българският народ ще подири непременно своята правда и тогава именно, той може да бъде подкрепен решително от Австрия; било направо било чрез Румъния, той би получил ценна помощ.

От този първи опит на австро-унгарската дипломатия да влияе на нашето правителство по въпросите, които слага войната, следват няколко заключения: 1) за да не загуби или да не огорчи съюзниците си, Австрия ще поддържа исканията на Румъния от България; 2) Австрия иска да съгласува румънските интереси в Добруджа, австрийските – на Адриатика с българските в Македония; 3) нека България помисли и реши дали не ще бъде в неин интерес да напусне още сега съюза, който създаде, понеже ще бъде изнудена от останалите негови членове, които несправедливо са вече завзели много нейни земи. Справедливото разпределение на земите, завоювани от Турция, не ще ни осигурят нито сърби, нито гърци, нито даже великите сили, които стоят зад тях, т. е. Съглашението, но това ще направи Румъния и нейните съюзници – Централният съюз. Че австро-унгарският канцлер съветва България за една нова насока на политиката, е ясно и от исканията, които предявява. Той не ни съветва само да отстъпим земя на Румъния, което е едно междусъседско дело, но Бертолд иска от нас – като спечелим поддръжката на Румъния и на Австрия – да се противопоставим на сръбския излаз на морето. Ние трябваше да изоставим един народ в неговото най-упорито искане, да насърчим изобщо политиката за задушаването на славянската раса. Последствията за графа са ясни. Понеже

¹⁾ из шифрованата телеграма на министър-председателя Гешов до царя, 14 ноември 1912 г., № 2113.

Сърбия ще загуби това, на която тя разчита при сключването на договора за дележа на Македония, ще счете, че го губи и по наша вина. С още по-голямо основание тя ще обърне тогава своето внимание към Македония, от което спорът между нас и Сърбия ще се разрази с особена сила.

Австро-унгарският канцлер ни убеждава, че при разпределението на завоюваните земи той ще бъде всякога на наша страна; но той ще бъде наш покровител само от момента, когато се обявим против балканския съюз. Предложението на граф Бертхолд няма непосредствени, практически резултати: ние подкрепихме енергично сръбските искания, а с Румъния не се споразумяхме. Австрия прокара и без наша помощ гледището си по Адриатика и така успя да вторачи още по-силно погледа на Сърбия срещу нашите земи, като наблюдаваше спокойно по-нататъшното развитие на междусъюзническите отношения.

На 14 февруари 1913 година министър председателят телеграфира (№ 401) на петербургския ни представител, че германският министър на външните работи казал на пълномощния ни министър в Берлин, че право е Силистра да си остане на България. „Кажете, нарежда министър-председателят, това на Сазанова, за да поддържа и той това докрай“. Анализът на дипломатическите документи по румъно-българският спор показва, че Германия беше една от държавите, които настояваха най-много често да бъдат задоволявани исканията на Румъния, като ни обръщаше вниманието на сериозните последствия при един наш отказ. Към тия предупреждения ние се отнесохме по същия начин, по който приехме подобните съвети и от страна на Съглашението. И когато към средата на февруари се праща едно единствено съобщение с обратен смисъл, че ние искаме разбиране с Румъния – за да се провали руското предложение за споразумение, казва ни се, че Централният съюз е против жертвата, която Русия ще присъди и правителството ни се основа именно на това изкушение. Но когато съюзницата на съюза, Румъния, ни заплашваше постоянно и искаше не само Силистра, но и много по-големи пространства, с каква логика трябва да си служим, за да приемем, че думите на германския министър са казани честно и сърдечно? Целта обаче е постигната: нашето правителство става още по-упорито в отказите си на Румъния, то си служи в това упорство и с доводите на дипломатите от Централния съюз. Пропастта между Румъния и България не се попълва, обаче недоразуменията между Русия и България се засилват.

На 18 март (вх. № 1421) д-р Данев телеграфира от Петербург, че посланиците от тройния съюз виждали, че България ще бъде крайно ощетен. Ако големи държавни съображения са наложили на Централния съюз и той да иска вече от нас да дадем земи на Румъния, съюзът се бил загрижил за наша компенсация: ето Солун и областта на югоизток, която е българска и географски и стопански. Централният съюз с широка ръка ни отстъпва тия земи, но... Русия не ги давала. Ето един нов опит, за да се възбуди нашият политик срещу държавата, която счита за покровителка.

На 22 март (№ 749) министър-председателят телеграфира в Петербург, че австро-унгарският пълномощен министър му прочел едно съобщение от граф Бертолд, че Австрия работела да се удовлетвори България срещу отстъпките на Румъния и поради това протоколът на Петербург не трябвало да влиза в сила, докато не станат известни тия компенсации. Какви ще бъдат тия компенсации и кой ще трябва да отстъпи, не се казва, обаче ясно е, че Австрия дава да се разбере, че ще иска да ни се даде спорната зона. М-р председателят веднага заповядва да се работи в този смисъл пред Сазонов и да не се решава румънският въпрос преди сключването на мира и преди да се узнае кой какво ще получи от завладяната област. Австро-Унгария беше извънредно щедра, когато ни обещавахе земи, които се намират в чужди ръце и искаше да използва изключителния психологичен момент, когато страната ни се вълнуваше от поведението на Румъния. Австрия искаше да ни убеди, че предпочита България пред Румъния, като иска даже да се отложи даването на български земи на Румъния, докато България не получи цяла Македония. Всъщност това бе един нов опит да се настрои България още повече срещу Русия, която непрестанно ни съветваше да свършим по-скоро с компенсиранието на Румъния.

В този деликатен момент от българо-румънския спор Бертолд се явява с единствената задача да засили упорството на България, която трябва да постави на руската дипломатия въпроса: а какво ще ни се даде срещу Силистра? Ето даже Австрия ни обещава Солун и хинтерланда.

През последната половина на март и втората на април австро-германската политика спрямо България имаше една конкретно поставена задача: да убеди нашето правителство, че тя не носи никаква отговорност за това, което Русия е решила, че отстъпването на Силистра от страна на България е една чисто руска идея. И по такъв начин България трябваше да повярва в историческата и психологическа несъобразност, че Русия е, която я изоставя в един от най-сериозните моменти на нейното съществуване, когато Централният съюз стои отявлено към нашите интереси: Силистра не трябва да се отстъпи, а, ако тя бъде жертвана, не трябва да се предава, докато не се компенсира България.

На 13 април виенският пълномощен министър телеграфира (№ 170), че барон Макио му съобщил, че всички благоприятни изгледи да се даде Солун на България не са пропаднали. Но България трябва да направи с Румъния една спогодба приятелска и силна. Характерът на тази спогодба е изтъкван много често от австрийската дипломатия и той сочи пътя към Централния съюз.

Тия внушения идват и от друга страна. На 26 април нашият български пълномощен министър в Белград му казал: „Румънският крал повече от всякога ще слуша съветите на Виена, а тия съвети не могат да преследват друга цел, освен тясното сближение между Турция, Румъния и България. Това сближение, което отговаря на австрийските интереси, ще се погледне с добро око от Австрия и от съюзниците ѝ“. (Телеграма № 349).

Спогодбата с Румъния не се сключва и затова на 16 май (телеграма № 227 от виенската легация) барон Макио прави своя последен опит: по съветите на Австрия и на Германия, Румъния, казва ни той, предпочита да върви с България, но двете държави трябва да се споразумеят. Австрия би поддържала решително България не само за Кавала, но – и за Солун. От решението на България зависи възтържествуването на българското дело в Македония и Австро-Унгарското подпомагане на България срещу Сърбия.

Никога Австрия не е правила едно предложение по-определено и с поясно поставена задача. Новосключеният сръбско-гръцки съюз срещу България показва, че тя не може да очаква защита от Съглашението. Настъпил е последният час – балканският блок вече не съществува – и нека България се пази да не бъде смазана под неговите развалини. Нейното спасение зависи вече от съвсем други велики държави, не от Съглашението. Нека България побърза!

Галантността на Австро-Унгария става особено разточителна, когато ни се предлага Солун. Германският император иска да го даде като една закъсняла зестра на гръцкия крал, обаче Австрия ще измести тия сантиментални съображения с реална политика. Австрия също ще престане да се интересува от този град, какъвто и голям обект да представлява той в нейната източна политика. Тя ще се откаже, тя се отказва от своето старо възжеление, от тази сериозна морска база, от която с единия си фланг би подкрепяла германското проширение към Мала Азия и Персия, а с другия би спънала спущането на Италия – този съмнителен съюзник – към югоизток. Немската политика ще се откаже от Солун заради България, която е в съюз със Сърбия, на която е обещала стотици хиляди щика срещу немското настъпление на Изток.

На 3 юни нашият пълномощен министър в Берлин телеграфира, че германският министър на външните работи му казал: „Ако ще се биете, направете това по-скоро“. Според сведенията на германския министър, румънският крал и правителството му имали миролюбиво настроение, т. е. нямало да нападат България. От своя страна австрийският пълномощен министър му също казал, че не вярва, щото Румъния да отиде със Сърбия. По такъв начин, след като дипломатията на Централния съюз не успя да ни откъсне формално от балканския съюз и да ни привлече на своя страна, тя започва да ни внушава, че ние можем и трябва да воюваме със съюзниците си, без да се безпокоим от Румъния, че при една война ще имаме и моралната закрила на съюза. По-рано ни се изтъкваше голямата опасност от Румъния, за да ни заставят да се споразумеем с нея и да подирим опора в Централния съюз, сега – след като се вече убеди, че балканците са обладани от лудостта сами да разстроят съюзното дело – немската дипломатия си постави за задача да подклажда това братоубийство.

В австро-унгарският печат не един път се развиваше мисълта, че правото в междусъюзническият спор е изключително на българска страна, че България може лесно и без пречки да се справи със съединените сръбско-

гръцки войски. И колкото кризата се разтиляше по-широко на Балкана, толкова по чести ставаха тия внушения. На 8 юни нашият пълномощен министър във Виена телеграфира, че руският посланик Гирс не вярвал, че Русия ще е в положение да примири Сърбия с България, а освен това, според сведенията от официален източник, няколко албански полкове на брой около 50 000 човека – щели да се борят на наша страна при една война със Сърбия. След като загубихме другите опори и не разполагаме с други армии, започна да ни се обещава съмнителната албанска помощ. През месец юни сведенията, които са служили за ориентировка на правителството, са пристигали главно от Виена. Пълномощният ни министър при Австро-Унгария е бил особено деен. Той напр. претендира също да знае от най-добре посветен източник, че руският император щял да отиде за дълго време на лятна почивка и няма да се устрои скоро арбитража.

Подобни съобщения, които засилваха безпокойството на България и тласкаха известни наши среди към опасни действия, се получаваха непрестанно от Виена. Следваше се един крайно интересен план за информация, колкото коварен и великолепно замислен, толкова и съдбоносен за България.

На 15 юни напр. – един ден преди катастрофата – същият пълномощен министър телеграфира (№ 298): „*От най-меродавно място се научавам, че работите съвсем не са такива, каквито се представят. Румъния е дала официално уверение на Австрия, че нито има съглашение със Сърбия и Гърция, нито ще действа съвместно с тях против България, нито мобилизира против България.* Слуховете за предстояща мобилизация, за военни действия на Румъния срещу България били измислени и разпространени от френския пълномощен министър, за да насърчи Сърбия да не отстъпва в спора между нея и България. Тия успокоения ни се правят от страна на австрийската дипломация в момента, когато сама Румъния заяви няколко пъти вече, че при една война между съюзниците, тя няма да остане спокойна и ще навлезе с войските си в България. Само Австрия има противните сведения – т. е., че Румъния ще направи с армиите си, натоварени на шлепове, една лятна екскурзия по Дунава. Ние не се учудваме на лекомислието на нашата дипломатическа служба в Австро-Унгария. Не само от там са давани насоки, пакостни за нашата държава. Нас смущава дързостта, с която са давани системно най-превратни информации.

Австрия си е служила с това изкушение, че Румъния няма да нападне България, разчитайки, че поради близките връзки между Австрия и Румъния, в България ще повярват, че не Съглашението, но Германия и Австрия са най-добре осведомени за истинските румънски намерения. Когато Румъния ни дава чрез Австро-Унгария уверения, че няма да нахлува в България и за тия уверения гарантира даже тежката германска дума, не остава на България освен да пристъпи към разплата със съюзниците си: първо – да свърши това по-скоро, както ни съветваше това германския министър на външните работи и второ – да вземе цяла Македония, заед-

но със Солун, както ни уверяваше австрийския канцлер: „Ако вие дадете Охрид и Струга на Сърбия, ние ще ги включим в Албания“.

Няма да разглеждаме нито доколко тия сведения на австро-унгарската дипломация са били давани с убеждението, че ще им се даде вяра от българското правителство, нито до каква степен те са окуражавали последното за онова решение, което усвои в тия дни към Съглашението и към нашите съюзници. Мъчно е да се изследва психологическото въздействие на подобни сведения, които премахваха опасността от тила на България, върху нашето главно командване, ненависта на което отдавна беше фиксирало своите очи на югозапад, съвсем забравило, че България има граница на север и на изток. – За нас е важен не замисълът на явния швиндел, който се позволява една официална власт, с едно важно политическо решение в Европа и особено на Балканите и чрез който преследваше пълното заблуждение на правителство и командване в България. Австрия беше отхранила графове и барони в изобилие. Голямо трудолюбие, невъобразими дарби проявиха те в своето дело на разрушението на полуострова, докато разрушиха и погребяха напълно своята собствена родина. Когато се проследи кратката, но зловеща роля, която тази галонирана група игра в провалянето на балканския съюз, става ни обяснима и онази гениална игра, с която тя увлече Германия във всесветска война подир една година. Пред Салабашев, нашия пълномощен министър във Виена, са дефилирали ежедневно най-разообразните разклонки на австрийската графска генеалогия, за да му поднесат своята обичайна дан от безкористни услуги на България. Най-първо граф Берхтолд, след него Макио. Днес е делегиран елегатният Цапаи. И той е имал на 17 юни класически цинизъм да му каже: *от страна на Румъния няма никаква опасност и тя по никоя начин няма да нападне България*. Интересите на Австро-Унгария са сходни с тия на България, която трябва да бъде голяма и силна. Австро-Унгария ще се постарее да ни помага с всички средства. Нима Централният съюз, който имаше такава съгледвателна служба, е могъл да бъде в заблуждение по истинските намерения на Румъния? Интересите на Австрия, която не можеше да допусне едно засилване на славянска Сърбия, нито един голям и опасен притегателен център за многобройните славяни в Австро-Унгария – са били в този момент еднакви с тези на България, доколкото тя икаше да си вземе обратно окупираните земи на Македония. Тази идентичност може да се подчертава от един австро-унгарски държавник. Но интересите на България налагаха да се разреши спора – може би, не в най-идеална форма – само чрез съдействието на Съглашението. Това беше ясно още в тия критически дни; то се потвърди при букурещкия договор и особено в голямата война. Австрия не можеше да бъде покровителка, понеже сама се нуждаеше от протектор. Това, впрочем, е било на юни 1913 година един принципален въпрос, който практическата политика не е могла да разрешава така бързо.

Това, което е имало в оня ден огромно значение за България, то е било поведението на Румъния. Австрия ни убеждава наново, че тя няма да

напада България. Уверението, че Румъния няма да ни напада, не е достатъчно; трябвало е да ни се каже също, че това тя не ще направи по никой начин. Защо е била нужна тази голяма измама?

На тази дата сраженията със сърби и гърци са започнати. От страна на Съглашението и от страна на нашите съюзници се получават най-енергични протести. Министър-председателят се колебае. Той не знае кой път да подхване решително. Трябваше да бъде укрепен във вярата, че започнатото дело на разрушението – независимо кой българин го е започнал – ще бъде полезно за България; да му се отнеме страха от една опасност наистина реална и да му се посочи една помощ изцяло фиктивна. Но австрийската дипломация намира, че трябва да бъде подпомогната. Поради това, на 19 юни (№ 495), на берлинския ни пълномощен министър се съобщава от германския държавен подсекретар на вътрешните работи, че той *не вярва в предстоящата румънска мобилизация*. На 18 и 19 юни, когато беше въпрос да се прекратят или не от наша страна окончателно военните действия със Сърбия и Гърция, когато полуостровът гореше наново, Австрия продължава да ни снабдява с благоприятни уверения. Но, когато нашето правителство даде заповед за сприне настъплението на войските и Австрия вижда, че ние още висим – макар и в края на другата групировка ни казва веднага: „Дайте Балчик на Румъния!“

На 24 юни (№ 342) пълномощният ни министър във Виена продължава да ни успокоява: „Румъния ще чака да види резултата от войната ни със съюзниците; турското правителство решило да не предприема нищо срещу България“ и т. н. България, значи, още нищо не губи – нека само балканските съюзници довършат своето грозно изстребително дело!

Едва на 2 юли пълномощният ни министър във Виена изгубва (№ 368) своя вълшебен оптимизъм: граф Бертхолд му говори повече от един час, но по никой въпрос не се изказва ясно и категорично, както друг път. България направила грешка, че не се споразумяла с Румъния, направила друга грешка, че не се разбрала с Турция, трета, че била колеблива и др. подобни. Графът се надява, че Русия, *към която България се е адресирала наново, ще намери сега начин да помогне на България*.

Кога и пред кого България не беше виновна? Пред съюзниците, че дари своето право; пред Съглашението, че не била послушна; пред Румъния, че не ѝ е дала достатъчно земя; пред Турция, че воювала с нея. Войната между балканските държави, толкова желана от австро-унгарската дипломация, е вече в пълен бяс, който е свойствен на разпра между близки хора. Австрия беше обещала да помага, да не изоставя нашата държава, а тя дири сега нашата виновност и нашата отговорност. Тя обвинява. Гневът на Съглашението след избухването на Балканската война беше напълно понятен, но укорите на Австрия незаслужено жестоки.

С едно извънредно спокойствие тя наблюдава страшното положение на България и го облива със злъчен сарказъм. То е двойно заслужено: първо, защото България не обърнала внимание на съветите на Австрия,

второ, защото България отново зове Русия на помощ. Австро-Унгария знаеше, че България е напълно изоставена, че чувството ще определи и отношението на Русия към България; че Русия няма да помогне или не ще може да помогне поради разгромяването на балканския съюз, което ще създаде една особена душевна реакция в народа срещу руската политика. Тя именно ще бъде държана единствено отговорна за тройното наказание, което ще бъде наложено на България от съюзниците, подпомогнати от Румъния и от двете групировки в едно и също време.

Само една седмица след последните уверения на австрийската дипломация, че нашето положение срещу Румъния и Турция не е безнадеждно, канцлерът намира, че тежката участ, която постигна България, е напълно заслужена.

Войната, започната от нас със Сърбия и с Гърция, премахна кошмара, който причиняваше на австрийската политика толкова безпокойства. И ако Австрия изпълняваше само едно от своите многобройни обещания, давани преди тази война на България, тя можеше да стори нещо за облекчение съдбата на нашата родина. Тази съдба нямаше да бъде толкова тежка. Най-малкото Румъния, една от съюзниците на Централния съюз, можеше да спре на линията, която искаше по-рано да заеме. Турция – друга една от съюзниците на Германия – можеше да не разорява българските земи. Границата също можеше да бъде теглена по-снизходително.

След като договорът за балканско разбирателство биде погребан в новата война, австро-унгарските дипломати не се интересуваха повече от своя любимец – както наричаха те по-рано България в изявленията си пред нашите министри. Те го наказаха безсърдечно за неговата антантофилска политика. На България, като създателка на балканския съюз – трябваше да покаже, че последиците от една политика срещу австро-унгарската монархия са извънредно тежки.

Такива бяха ръководните начала на австрийската политика преди и през новоизбухналата балканска криза. През краткия живот на балканския съюз тя не пропусна нито един момент, за да го разхлаби, разложи, корумпира. И тя го унищожи в изумително кратко време. Какъв дял от успеха ѝ се припада на нейните чудни интриги в другите балкански държави – не знам. Какво се дължи на лични, потайни внушения, на изчезнали документи – не може точно да се каже. Но няколко печатани ноти показват, че тя е изиграла блестящо своята роля да руши и да погромява.

Сред пожара граф Бертолд говори дълго с нашия министър във Виена и нищо не могъл да му каже. Какво искаше повече този наш министър от пламъка, в който догаряше и последният остатък от балканската солидарност? Или трябваше графът да го сърадва открито, сърдечно с нашето голямо държавно престъпление?

Той само укори България, че била виновна, хвърли също един камък в двора на българската къща и равнодушно я отмина.

2. Командване и предизвикателства

В главната квартира непрекъснато пристигат съобщения, които очертават управлението на сръбските и гръцките власти спрямо българското население в окупираните области като много лошо. Тия съобщения подчертават, че съюзниците искат да присвоят земите, които считахме за наши и които бяхме уговорили със Сърбия като наши. Притеснителните мерки спрямо българите в тия области, изтласкването на нашите слаби войсковы части на север и на изток се чувстваше крайно унижително от българските военни и граждански власти. Това състояние тревожеше главната квартира, поради влошаването на стратегическото ни положение. Така се обясняват „осигурителните“ мерки на нашето командване, многобройните междусъюзнически инциденти и особеното настроение на нашите командири. Това проличава и в различните телеграми на главната квартира, които, при всичките си противоречия, носят една силно подчертана мисъл: съюзниците са неискрени, те предизвикват и те трябва да бъдат разгромени.

На 21 април (№ 3949) помощник-главнокомандващият съобщава на правителството: „Гърците ще почувстват скоро своето коварство, когато съсредоточим нашите войски. Тогава гърците ще изпразнят спорните области. Ако не се съгласят – ще ги изгоним с оръжие“. Кой са спорните области, когато на командването е известно, че споразумение между Гърция и България за дележ не съществува – главната квартира не посочва: тя само съобщава, че гърците ще бъдат изгонени с оръжие. Подобни телеграми, които не са рядко, не са заставяли правителството да възстане енергично срещу опасната мисъл на главното командване да воюва.

Не е сторено също нищо, за да се премахнат своеволията, които станаха метод в главната квартира: да се воюва без оглед на поставените политически задачи и без да вземе в съображение и международното положение. Главнокомандващият стана още по-дързък и по-самоуверен. Той се намесваше в делата от чиста политика. Пом. главнокомандващият заповядваше по свой почин и настроение, най-странни военни действия, без да могат и компетентните лица да обяснят защо те са започвани.

На 16 ноември царят заповядва да се атакува Одрин. Главната квартира се противопоставя, понеже можеше да се получи втора Чаталджа. При все това, в делата на щаба на армията се намира една преписка между „моя помощник, началника на оперативния отдел, полк. Нерезов – както съобщава началник-щаба на главната квартира – и началник-щаба на II армия полковник Жеков, с които са преговаряли да атакуват крепостта“.

Така се обяснява бомбардировката, извършена като подготовка за атака на Одрин в деня, когато се сключваше примирието. Правителството не иска обяснение и за този каприз: едни преговарят за примирие и мир, други намират, че армията не може да се подвижи от епидеми, а трети се готвят да воюват въпреки мнението на отговорните лица.

Самочувствието стига до пълна безотговорност. Това, което в обикновено време се явява като една грешка, през време на войната е съдбоносно. Пратеникът на министерския съвет в главната квартира е пренебрегван, министерският съвет е бил много често незачитан. Главнокомандващият, чрез свои доверени военни, влизаше в ролята на отговорното правителство и взимаше решения, които не са от тяхната област на управление. Това вмешателство е причина за отсъствието на единство и на определена идея в политиката, разбирано в най-обширен смисъл. То се проявява в една форма, която може да се разгледа, като една от най-големите причини на погрома. Никъде обаче не се вижда следа от негодувание срещу това намесване, което пречупваше волите на министрите за самостоятелни решения и закрепваше абсолютното властелинство на Фердинанда.

Международното положение на нашата държава се влошава непрекъснато, спорът със съюзниците и с Румъния взема по-рязка форма. Това създава за известно време грижа и на главната квартира, която съветва умереност и посочва опасностите от една необмислена военна акция. България не разполага и с достатъчно сили, за да се справи със своите противници. Никой не е казал по-авторитетна и трезва дума по същинското военно положение на България. На 3 май (№ 4166) главната квартира съветва споразумението с Румъния; иначе, ще бъдат блокирани и задушени. Армията ни е много намаляла. Във вътрешността на страната има около 400 000 човека. Но за тях няма кадри, облекло, артилерия. Сръбските сили са превъзходно организирани. Великолепни мисли, които бърже изчезват, защото са случаен проблисък на временни, бюлетинни настроения. Много скоро командването бива отново овладяно от вихъра, който дава нещастния край на войната. Само няколко дни след горните предупреждения, които прави пом.-главнокомандващият, той сам наново телеграфира на министър-председателя (№ 4228): „Съветвам ви да имате кураж и стойкост при водене преговорите със съюзниците, като имате пред вид, че техните армии са такива, които лесно ще разбием и унищожим. Може би най-благоприятния случай за нас да се направи това е сега, когато те сами ни предизвикват“. Това прилича на историческите думи на военния министър на Наполеон III, казани няколко дни преди обявяване на войната на Прусия, класически по своета лекомисленост, ненадминати по своята фаталност: „Пруската армия не съществува, аз я отричам“.

Това противоречие на главното командване, което не е единственото, е необяснимо: в първото съобщение командването предупреждава, че армията ни е недостатъчна, за да се справи с противниците, а във второто същите противници се разгромяват с много малки усилия. Може би главната квартира е считала, че ако Сърбия приеме арбитража, ние ще имаме пълна свобода да нанесем удар на гръцката армия. И за това езикът става все по-рязък, тонът – по-самоуверен. „Гърците много добре знаят, че те могат да бъдат в два дни унищожени, защото над главите им, като чук стои една грамадна българска маса“. Тази телеграма (№ 4396 от 11. V) –

е подадена открито до министър-председателя и е станала навярно известна на гръцкото командване. Катастрофата на турската армия създаде убеждението у главното командване, че няма войска, на която да не нанесем бързо поражение.

Извършиха ли нашите управници всичко, за да подсигурят страната от изненадите на тия крайности; от пустословието на силни, решаващи хора и от прекаления патриотизъм, който не знае мярка, няма чувство за това, което е реално постижимо? Или, след като са направени няколко плахи увещания пред решаващите неотговорни лица да бъдат политици и не са успели, са срещали вече бурята с пълно примирение?

Превита ли е волята в упорита борба да бъдем мъдри държавници – опортюнисти или не е съществувала изобщо воля? Настъпило е приспособлението към силата, на която са считали, че не е разумно да се противоречи? Напразно дирим документи, решения, спомени, аргументирани оправдания, от които да се вижда, че с всички средства е затрънван пътя на лекомислените деяния, че делото не е слагано постепенно върху риска на съюзническата саморазправа.

До последния момент, на управлението си министър Гешов не излезе от своята формула, по която ще стане делбата, чрез която сам си отне възможността за размах, за всякакво движение. Само седмица преди престъплението – 16 юни – Теодор Теодоров сам диктува в министерски съвет на руския пълномощен министър телеграмата до руския император. Това не било ултиматум. Там стояла фразата „покорнейше просим“. От гледна точка на нашите междусъюзнически гръмотевици по това време, може да не му се даде това название: езикът беше по-спокоен, по-изискан. Но гледан чрез общата европейска конюктура и балканска атмосфера: нервност, обиди, сражения в завоюваните земи, шумът в печата, разпуснатия език на някои от балканските дипломати – то беше едно поведение. Санкция в тази телеграма не се посочваше, но поставеният срок я определяше ясно. Ако в продължение на разрешената от коронния съвет седмица арбитърът не можеше или не пожелаеше да присъди или ако присъдеше в дадения срок, но българското правителство или командване не бъде доволно, – ясно бе какво ще последва: не демобилизация, която е отдавна отхвърлена, не лична среща между министър-председателите, която се изостави като безполезна; не вслушване в гласа на Съглашението, който заглъхваше вече в разярения шум на балканските политици, не и случайно просветление за грозното бъдеще на някои балкански държави, ако се разруши това начало на съседско съгласие, но щеше ли да настъпи това, което известната безпокойна, малка, но властна група отдавна счита като единствено решение.

Какво щеше да бъде то, министър председателят Данев го казваше открито, на всички ръководни сили в Европа: военни, дипломати, могъщи монарси.

Едва поел управлението на втори юни, той телеграфира същия ден на *втори юни* в Петербург, за да се предаде, комуто трябва: „Пълното спаз-

ване на договора от страна на Сърбия е единственото средство за избягването на *войната*“; на трети той заявява на Гучков, че ако Сърбия не приеме договора, *войната* е неизбежна; на *четвърти* той повтаря на Бобчев, че Сърбия трябва да приеме безусловно договора иначе – война; на *пети* той предупреждава и Париж, че няма да има среща между балканските министър председатели; или кондоминиум, или, разбира се, *война*; на *шестти* Русия бива отново разтревожена: ако тя не застави Сърбия – като че ли Русия е главната виновница за лакомията на балканските народи – да изпълни договора непокътнат, ние не отговаряме за последствията – *война*; на *б юни* също „царското правителство слага върху Гърция всичката отговорност за печалните последствия... Гърция върши безобразия и дързости. Ще видим!“ На *седми* д-р Данев заявява на Русия, че не иска да отиде в Петербург поради двусмисленото поведение на Сърбия; ако тя не изпълни договора, *войната* е неизбежна; на *осми* ние наричаме руските държавници *безподобно лекомислени*, защото дръзват да съветват компромис, да не развяваме постоянно кървавия спектър на *войната*; на *девети* се дава на самодържеца на всички руси седемдневен срок за арбитража. Министър Данев ще отиде да присъства *само* при прочитане решението и само след това ще се занимае там с обсъждането на другите въпроси; на десети се плаши Петербург, че ще бъде отзован нашият пълномощен министър в Белград, което – при кипналите тогава страсти – значи *война*; на *единадесети* се предупреждава Париж, че на българското правителство предстоят *важни решения*; на *тринадесети* се отговаря, че *войната* може да се предизвика, без да я искаме.

Да продължаваме ли още? На *четирнадесети* се предупреждава Гърция, че с войска ще действаме, за да възстановим реда. Същевременно министър-председателят съобщава на нашия пълномощен министър в Петербург, че той, д-р Данев, сам ще води преговорите в Петербург с Гърция „*в случай че отиде*“; на *петнадесети* главното командване е готово и дава вече нареждане на армиите да вземат своите изходни положения, определя обектите им, които те ще вземат в предстоящата *война*; на *шестнадесети* се започва *войната*; на 17 – *войната* се разразява нашироко. И когато цели армии са раздвижени вече на южния фронт, упорити сражения се водят за овладяване или за отбраната на най-важни, решаващи позиции, министър Данев продължава (№ 1967) да обяснява на Русия откъде идва опасността от една нова балканска *война*.

Това опиянение се създаваше от най-различни среди, като се започне от народни представители, които се приспособяваха с общото настроение – или създаваха настроения и се свърши с висши духовни лица, които подаваха изложения до държавния глава, че техни родни краища – далеч на юг в Македония – трябва да останат в границите на бъдеща България. В неспокойния антураж и на министър-председателя влизаха доста хора, които тласкаха към жестове, крайности, към нещастия. Те не бяха доволни от политическия начин на действие.

Всеки ден тонът се дига с по една октава, нотите се размахват като запалени факли. Войната става вече въпрос, като че ли на темперамент, отколкото на национални съображения, и почва да угрожава като изпуснато, самодвижещо се торпедо.

Война, война, война! Червени, кървави облаци, които могат внезапно да завият и към тихите полета на стара България. Война, защото границата ти е отхвърлена дни далеч зад приказните минарета на Одрин; защото те лъха вече соленият въздух на Орфанския залив и защото широкият благословен Дунав мие гърба ти по цялото протежение.

Кого ще убеди след всичко това този малък съвременен Юпитер, че със светкавиците, които излъчваше по разни посоки, той не е искал да запали ничие огнище? Какво направиха останалите колеги, за да обуздаят отчасти неговите излишни сили, да внесат малко порядък в гнева и в чувствата на дипломата? Едни наблюдаваха спокойно звездите на тихата лятна вечер, а някои от тях измерваха с удобствата на своя портфейл всичките трудности на тогавашното управление.

Може хинтерландът Македония наистина да загиваше без Солун, а хинтерландът Източна Тракия – без Родосто, може нашите искания да са исторически напълно безспорни, а нашето право над оспорваните земи, да свети като огнен стълб до небето. Можем да кажем на всички, че борби ще водим до край с хората и съдбата. Но всичко това трябваше да се изтъкне с думите на дипломата.

Една след друга биват разтваряни клапите на войната. Трябваше да се премахне и последното колебание, което можеше да се породи в помалодушните и което би повлияло на този, от когото зависи да натисне последния бутон за новото кръвопролитие. Имаме ли достатъчно число войници, като данък на държавното престъпление? Без съмнение: дружните са попълнени, полковете са нараснали, числото на бригадите е по-голямо от това в началото на войната. състават е здрав, стегнат, моралът подигнат, никакво колебание, всички стоят сериозни, мрачни, готови да паднат, като хората на Леонида, за една държавна идея. Същите хора, за които вчера е казано, че са крайно ненадеждни, разкиснати, ще се разпилеят като дива тълпа, ако бъдат заставени да стоят спокойни, да правят разходки и упражнения още петнадесет дни на фронта, се представят днес като молнии и хали, в случай че им се позволи да измират на маси и да изстребват съюзническите войници на пет метра отсреща. Тази особена логика на нашето командване, което носеше войната отдавна в своето сърце, което я държеше, като гръмотевица в своята ръка, употреби в последните дни преди престъплението още един аргумент от съвсем друг характер. Не само, че не липсват необходимите бойци от огнената линия, но те са обзети и от един голям възторг, преди една възможна война, от пламъка да се хвърлят на шум веднага в борбата.

Тази абсолютна сигурност, впрочем, не го е обладала винаги. Тя се е изменяла по различни причини, като по-някога се е сменяла с песимистично настроение.

През март командващият съветва да се внимава, защото румъно-съюзническите войски могат да ни блокират и унищожат: на 23 април той съобщава на правителството (№ 3990), че при една война със съюзниците нашият успех може да бъде положителен; на 3 май (№ 4166) – настроението пада: нашата армия е слаба да се отбранява; на 6 май той донася (№ 4228), че ние лесно ще унищожим армиите на нашите съюзници и ще имаме непременно надмощие над тях във всяко отношение. Само след една седмица, на 14 май (№ 4447), той донася, че не е удобно време за война със съюзниците и не може да осигури успеха. Неговият по-раншен голям оптимизъм, който изчезна и се замени с едно трезво чувство, с обективна преценка на положението се възвръща на ново с особена буйност и от началото на юни, започват да следват непрекъснати уверения че всеки момент командващият може да разгроми неприятелските сили.

Много от тия противоречиви сведения са били нагаждани навярно към целта, която той е искал да постигне или да защити пред управлението.

Всеки войник е даден като напълно завършен, съзнателен гражданин, който знае най-подробно споровете между съюзниците, който живее с непоклатимото убеждение, че ние сме във всичко прави; или че е обзет от злоба срещу нашите съюзници, че е неукротим, неудържим в своето желание да им отмъсти за тяхната измяна¹⁾.

На този фактор градеше в последния час командването, за да убеди навярно себе си – понеже то не иска разрешение от правителството да воюва. – Войникът е разстроен и ненадежден, доколкото му заповядвате да изчаква мирното разрешение на големите спорове по един нормален дипломатически начин; доколкото разумът и тактът надделяват в междусъюзническите, в междудържавните отношения. Но той става веднага една непреодолима, желязна стена на фронта, ако му позволите сражението, когато ще се развихрят всички страсти на едно съседско чудовищно изстребление.

Ето защо, донасяйте, командири! Армейски, бригадни, полкови началници, съобщавайте ми ежедневно това, което аз желая да имам под ръка; това, чрез което ще убедя върховния началник на въоръжените сили, че трябва да воювам.

Само тъй се обясняват ония специално нагласени сведения, които се сипнаха ден-два преди държавното престъпление: че всичко в армията е било бодро и като маса от желязо очаква близкия час, за да се стовари върху смаяния противник. Само тъй се разяснява онова голямо противоречие между думи и факти, между това захласване на някои командири в подобни сведения, които са давали преди 16 юни и това, което стои в големите им книги, които написаха те след катастрофата, за да заличат своята отговорност.

Но, за да се извърши едно престъпление, трябва да съществува една власт, която да не е напълно на своя пост или която да се отнася с равноду-

¹⁾ „Жаждата на войските за борба и отмъщение е голяма“. (Телеграма на ген. Савов от 22.V № 787, от 15.VI № 3485 до царя и др.)

шие към подготовката на злото, една власт, на която няма защо да се доказва съучастието в престъплението, щом е допуснала да се извърши то в нейно присъствие. Именно в тия решаващи дни, когато кабинетът се е готвил да прати своите хора в Петербург и всяко военно стълкновение е могло да има гибелен резултат, двойно по-голямо внимание се е налагало на кабинета. Той е трябвало да бъде също съвсем ясен и повелителен спрямо главната квартира. Фердинанд е трябвало да знае, че никога повече от сега, той е длъжен да се движи под такта на единствената решаваща сила в страната – управлението. Правителството не е могло да не знае нареждането на главната квартира, с която се известява на всички войскове части, че на 16 юни – края на седемдневния срок за произнасяне на арбитъра – ще се реши въпроса: мир или война. Освен това, то е получило на 15 юни две телеграми от помощник-главнокомандващия с извънредно важния въпрос: какво да се прави? – На тия телеграми правителството нищо не отговаря. Защо се е мълчало? Защо кабинетът Данев не е посочил веднага своята политика, не е отговорил на главната квартира решително и късо: пълно самообладание, мир?

Ако при започването на военните действия на 16 юни министър председателят телеграфира в чужбина, че причината за една нова балканска война може да бъде незаинтересоваността на Русия, пристрастното поведение на Хартвига, подстрекателствата на Румъния, упоритостта на Гърция и на Сърбия, бил ли е нашият министър-председател до такава степен непосветен в това, което става на фронта и около него – витаещ в съвсем друг, абстрактен мир, откъснат от експлозията, която хвърля във въздуха вече всички придобивки от войната? При такова двусмислено, нерешително държание на отговорната власт, главното командване се е готвило спокойно, открито за 16 юни. То е считало, че ултиматумът даден на нашия арбитър, би се обърнал в политическа пародия, ако останеше без санкции; че е погребал окончателно политическия и военен авторитет на нашата държава. За това много логично беше от наша страна, когато правителството иска да отзове своя пълномощен министър от Сърбия, която предстои да стане неприятелска държава; много последователен е бил също официозният вестник „Мир“, когато в края на осмодневния срок съобщава на народа (13 юни бр. 3911), че *утре ние ще имаме – или арбитраж и „указ за демобилизация, или война“*. Главнокомандващият е правил своите последни разпореждания за предстоящите сражения. Неговите главни директиви са дадени, впрочем много отдавна, било защото не е вярвал в бързината на руската дипломация, било защото не е очаквал от нея задоволително решение.

Методично и спокойно той е подготвял войната, говорил е по нея съвсем откровено, разисквал е въпроса и със своите командири, разпореждал е за взимане на позиции, които ще улеснат нашето голямо движение на юг и запад или ще ни позволят едно по добро изходно положение. Понякога той е бивал принуждаван да отменява – със злоба, която не е считал за уместно да прикрива – временно тия единствени, според него решения на задачата заради „някакви си“ политически съображения.

в. Фердинанд подпалва пожара

Правителството знаеше това, познаваше душата на една армия, познаваше и личната психология на Фердинанда и на генерал Савов, при все това не е счело за опасно да оперира със срокове, нито официозът, двамата главни редактори на който бяха в кабинета, се смути да прогласи вече деня, определен за войната.

На 15 юни помощник-главнокомандващият доказва на царя, че „гръцките и сръбските войски предизвикват“, поради което царят му казва: „Отговорете им по същия начин“. Това е историческа легенда. Не се знае всъщност дали докладът на помощника не е инспириран от главнокомандващия и дали помощникът се е нуждаел от заповед. Те представяваха един двойник, който не познаваше подобно разделение на функциите. Фитилът е подпален, престъплението е консумирано изцяло. Имало ли е предизвикателства, тъкмо в този ден – точно в края на срока на подадения ултиматум, никой не се помъчи да установи и никой не ще се заинтересува. Последниците от това злодеяние – авторите на което са налице, които не го отричат, придават му даже ореола на върховен опит за спасяване на едно компроментирано политическо положение – са толкова големи, щото никой не пожела да се занимава с неговите формални причини.

Цар Фердинанд и генерал Савов живееха с непоколебимото убеждение, че войната е неизбежна и те си създадоха една война. Може би от улесненията чрез правителството и привършена концентрация, от смяната в председателството на кабинета командването заключи, че трябва да воюва. И реши да воюва. То се обяви против арбитража с Гърция, защото чрез него „ние не можем да бъдем напълно удовлетворени“. Това е едно. Защото ние сме в положение сами да разрешим своя спор с Гърция. Това второ. Защото нашето стратегическо положение вече позволява „да подчиним Гърция и Сърбия на нашата воля“. Това е трето и то беше напълно достатъчно: огънят можеше да пламне. Лекомислено, безгрижно, престъпно.

Армията можеше да бъде с хубав дух, със съвършена организация. Но ако тя не намира за какво да се сражава, командването не може я използва като инструмент за своите цели. Според докладите на помощник главнокомандващия – нашите войски горят именно от най-голяма омраза срещу съюзниците, в които отдавна са престанали да виждат дори най-далечни приятели. Военните действия, почнати на 17 юни изхождат от един план, предварително подробно разработен. Какви са неговите основни положения?

1. Да се повдигне духът на войските и да се поставят те в положение да гледат на нашите досегашни съюзници като на врагове. Когато всичко това според предварителните сведения на командването било вече създадено и укрепнало в нашата армия и на него се разчиташе като положителна сила за успешния изход на борбата, главното командване го изтъква се-

га като задача на бъдещата война. Така причината и следствието се обвъркват по един особен начин с единствената цел да се намерят повече мотиви за обявяването на войната. Но защо още трябва да се воюва?

2. Пред опасността да се запали войната между съюзниците, да накараме Русия да прибърза с разрешението на въпроса! Пред опасността да се запали войната! Нареджането за настъпление е дадено на двете армии – една трета от цялата наша войска. Ще атакуват централните групи от нашите въоръжени сили, които ще раздвижат всичките въоръжени маси на евентуалния противник. Не се предизвикват ограничени инциденти, за да се пропълзи до някоя по-удобна позиция, да се отнеме тя от неприятеля, но се заповядва създаването на един клин в сърцето на неприятеля, който да опре с върха си до морето. И това се нарича с невинното име тревога, която била нужна на политиката, за да се застави императора да се произнесе за спора. Очевидно една софистика, която никога не може да ползва едно командване. Започнатото настъпление беше една несполучливо аранжирана война, схвана се от всички като война и падна като отдавна чакан повод в стана на враговете.

3. Със силните удари, които ще нанесем на противника, да го накараме да бъде по сговорлив и по-отстъпчив. Те не бяха удари само като една демонстрация на сила, която показва, че България е в положение да наложи по пътя на войната своята воля, това беше желание да се простре веднага противникът на земята, за да му продиктуваме нашето желание. Завладяването на Солун, отхвърлянето на сърбите до спорната зона – значеше да подчиним изцяло съюзниците си, след което не щяхме да имаме нужда от никакви преговори, още по-малко – от тяхната сговорчивост. Ако можехме да сграбим противника чрез огромната скоба, единия фланг на която опира в Зайчар, никой нямаше да свиква конференции за преговаряне със съюзниците, да открива дебати. Третият мотив само подчертава основната мисъл от която излезе нашето командване при отварянето на войната: да бие и доубие.

4. Понеже земите, които съюзниците заемат са наши, със силата на оръжието да успеем да вземем онова, което можем, додето европейските сили се намесят в нашата военна акция. Четвъртото основание е същинската причина на войната. Ние се почувствахме измамани чрез начина, по който разпределихме армиите на балканските съюзници; ние се излъгахме също в надеждите си, когато продължихме войната. Съюзниците вземаха през това време земите, които считаме, че са наши, сега ние трябва да ги изгоним. В арбитража не вярваме, в силите покровителки – също. Всички трябва да се подчинят на свършените факти. Това беше, когато започнахме да воюваме, въпреки единодушното запрещение от Европа и особено от Съгласението; тъй беше когато окупирахме Одрин, който Русия считаше един от своите бъдещи опорни пунктове в хинтерланда на Дарданелите; така бе и с атаката на Чаталджа, за която получихме много по-рано сериозни предупреждения.

Главното командване не първи път изтъква пред командирите на армиите необходимостта от една война, не само сега прави предупреждението, че споровете със съюзниците ще се разрешат с война. Последните размествания и директиви представляват заключителната фаза на редица предшестващи указания и заповеди за заемане на по-благоприятни изходни положения. Още не съсредоточена изцяло втората армия, нейният началник получава нареждания за изместването на съюзниците от техни позиции.

„Ще се погрижите да завземете левия бряг на р. Ангиста. Ще застанете също твърдо на р. Струма, за да можете да минете при нужда, с незначителни маси, в настъпления и през двете реки. Завземете чифлика Докслибос при Тахинското езеро, а при първа нужда и пристанището Лефтера. Ще се получи по-късно нареждане да се завземе и Чайаза, за да се отрежат гръцките войски в прaviшката околия“.(7. май, № 4257). Крайният обект е отрязването на цялата гръцка армия между Кавала – Солун (7 юни, № 5061).

След сражението за Ангиста, в което излизат от строя 170 наши човека и от гръцка страна няколко пъти повече, последва веднага от щаба на армията едно одобрение на извършената операция.

Изложението показва, че операциите, продиктувани от главното командване, не са имали за цел само да отговорят на „закачките“ на сръбските и гръцки войски и да се поддържа настроението и твърдостта на духа на армията ни или – да овладеят само някои по-близки стратегически пунктове, но – това са били военни действия с широкия, цялостен размах на една война. Че нашият „отговор“ на схватките по позицията действително е почивал на един голям военен план, личи и от заповедта, която помощник главнокомандващият дава на командващите всички армии още на 13 юни (№ 23). Главни положения: втора армия да се разположи на линията Кукуш, – по пътя Серес – Негован; пета армия да се събере около Гърляно; трета – на линията Врабча – Драгоман; първа – Белоградчик – Чупрене и т. н. Каква е целта на тази концентрация? Щабът на армията пояснява: „От събота, 15 того, армиите да пристъпят към заемането на своето изходно положение за една евентуална война срещу Гърция и Сърбия“.

Тия нареждания продължават няколко дни, те не остават скрити и за по-второстепенните началстващи лица, за движението на войските към главните центрове на бъдещия огън, знаеше и столицата, препълнена с политически таланти. Те не са станали скрити нито от лицата на правителството, които се намираха в главната квартира, нито от самото правителство. Нарежданията за предстоящите военни действия не са дадени на един път, те са следвали едно след друго, няколко дни последователно. На 15 юни, още през деня, главното командване нарежда до командира на втора армия да доорганизира най-първо своята позиция.

„Преди да пристъпите към съсредоточаването на армията, атакувайте най-енергично противника при Лефтера и Чайаза и застанете твърдо в тия пристанища. Четвъртата армия атакува утре 16 того, през нощта, цялата сръбска армия пред себе си (№ 5590).

Ние няма да се занимаваме с различните гледища по тази тъмна стратегия, която не пояснява на командващите нито по-далечните техни задачи, нито излага преди тях общия план, – който лежи пред командирите на двете съседни армии. Тук е поставен само въпросът: имало ли е война, или само отделна, усилена рекогносцировка и може ли за тази огнена хала, която се разрази веднага на фронт стотици километри, която се приготви методично, открито, с широка ръка, правителството да отговори, че даже на 17 вечерта то не е знаело нищо за нея?

На 16 юни части от II армия взимат масива до Лефтерската котловина, Кале-Чифлик и висотите към село Правища, висотите на левия бряг на Струма, Обектът Чейзаа е обладан. Освен това участъкът западно и югозападно от Дойранското езеро е очистен, взети са в плен сръбски и гръцки части.

В същото време (№ 559) е наредено на командващия IV армия да атакува на 16 „най-енергично противника по цялата линия, като застане твърдо на Криволак, по десния бряг на река Брегалница“.

На 17 юни, впрочем, правителствата на съюзните държави са протестирали пред нашето правителство за атаките, извършени от нашата армия; нашият пълномощен министър във Виена е даже поискал да узнае поведението на Австрия, при една съюзническа война, „която вероятно ще започне“, а същевременно и руският пълномощен министър е разговарял обстойно и загрижено за положението, създадено на фронта.

На 17-и щабът на армията издава комюнике за военните операции. С директива № 24 от 17 юни се съобщава: „Засега главните операции ще се водят от четвърта армия, която да се установи на Кратово-Велес. Втора армия ще получи заповед за атаката на Солун, което ще зависи от действията на театра на четвърта армия“. Ней се заповядва да заеме линията: Кукуш, Лахна и пр.

За настъплението срещу съюзниците главната квартира не е използвала едновременно всички армии, но това съвсем не изменя характера на операцията. Може това да е направено от политически съображения, може да са надделели някои временни тактически схващания. Целта: Велес – Солун е ясно очертана и средството за постигането ѝ е било избрано: войната. Вземането на Велес ще има силно политическо значение. Овладяването му трябва да стане бързо, преди да последва интервенцията на великите сили.

Това не се отрича и от главния артист в тази драма. – Според изготвената от него програма за нашето настъпление – не било достатъчно да се добие само едно стратегическо предимство пред противника с изкачването на армията ни на някой гребен, но да се вземе колкото е възможно по-голямо пространство преди още да последва намесата на великите сили. Поставената задача е била: изгонването на гърците от Тракия и Южна Македония; също и на сърбите от оспорваните земи.

Председателят: Говореше се че вашето настъпление е имало за цел да завземете Велес, ако е възможно и Солун и тогава да се явите на арбитър?

Генерал Савов: Да, това беше в програмата. (Стр. 63, прот. изпит. парлам. комисия). Не остава, значи, никакво съмнение в политическата и военна задача, която е трябвала да разреши 16 юни.

Ние не ще се спираме на големия въпрос: можеше ли наистина да се разреши тя, ако не беше спряно прилагането на посочения план. Ако се съди по оптимистичните изявления на тия, които заповядваха настъплението, българската армия е щяла да бъде още на 19 юни във Велес, откъдето и настъплението за Солун би било извънредно леко. Всъщност нашите военни изгледи съвсем не са били блестящи.

Самите командващи армиите, на които е заповядано настъплението, не са много доволни от постигнатото.

На 16 юни средната колона от 11 дивизия, втора армия, е настъпвала бавно към Мошиян.

Настъплението на Драмската бригада, също втора армия, е отивало бавно поради пресечената местност. Командирът съобщава, че едва ли ще достигне до вечерта назначения пункт, поради което моли разрешение да ношува по-далече от дадените обекти.

Вечерта на 17 юни командващият IV армия съобщава на командващия втора армия, че неговата армия не е могла да достигне обектите си. Неговият неуспех се дължал на силното съпротивление на сърбите, които той не успял да изненада. Неуспехите идвали още и от факта, че пета армия, която била в съседство с IV армия, не му помагала, защото нямала заповед. Така бездействието на трите армии I, III и IV – се веднага проявява. Това даде възможност на противника да извърши едно още по-добро разположение на своите войски.

Пред парламентарната изпитателна комисия нач. на IV армия, ген. Ст. Ковачев, казва: „При всестранно подготвения противник – движението напред беше доста трудно. Частите от VII и VIII дивизии не отбелязаха особенни успехи“. Бригадата от IV дивизия също не е била в изгодно положение. Началникът на армията казва: „Срещу Криволак неприятелят оказва силна съпротива, понеже беше добре укрепен“. Командващият не казва дали е припечелен терен, от което личи, че нашите части са останали на местата си – не са мръднали напред.

„Надвечер на 17 юни положението на VII дивизия беше станало доста затруднително, понеже противникът беше започнал да обхожда десния ѝ фланг със значителни сили“. Значи не само че не е завоювала нова сигурна позиция, но е трябвало да се отразява удара на един обход, и то за съжаление още от първия ден от настъплението.

И по-нататък: „VII дивизия не можа да достигне крайните точки на висотата; противникът и тук беше силно укрепен“. Една от колоните на VII дивизия претърпя катастрофа на следния ден. Частите от другата дивизия не са излезли с по-голям успех от боевете, главно поради многочислеността на противника и неговите силни укрепления, които той строи там осем месеца. „Бригадата на полковник Енчев от IV дивизия, която настъпи при Добрево, също не успя да достигне своята цел“. И е трябвало даже да се отстъпи: „Втората бригада отстъпи при левия бряг на Злетовската река, понеже срещу нея противникът се е явил с грамадни сили“.

Тия бегли извадки от описанията на операциите през първия ден на настъплението – когато действвахме с най-голяма сила, с най-голямо въодушевление и най-добри условия – дават само едно заключение: противни-

кът се оказва не само жилав и приготвен да срещне удара, но и да мине в настъпление. Напротив, ние именно не сме били подготвени: „От полската артилерия значителна част не можа да се използва, поради терена, а планинската – беше малко“. Значи: настъплението се започва с дивизии, разредени от миналите сражения, непопълнени или попълнени с недоброкачествени кадри; с армии, разредени от десетки хиляди отпускарски войници и много офицери; цялата войска е била без достатъчно бойни оръдия и снаряди. Действаше се срещу отпочинал, многочислен и силно укрепен противник. Много естествено е, че още първия ден трябваше да се почувства голямата самоизмама на нашето командване за лесни и решителни успехи. А неговите очаквания бяха обратните: то предполагаше, че най-силната наша IV армия ще има още първия ден съкрушителен за противника успех. Цялата система на командването беше сложена на този ден. Надеждите да се пресекат и затворят пътищата на цели неприятелски армии, за да се достигне бързо Солун, се оказаха много прекалени. Те пропаднаха веднага. Едва-що започнало настъплението, последва нареждане да се оттеглят войските, което изцяло разстройва първоначалния план и обръща армията ни в живи прицелни мишени за съюзните войски.

На 18 юни още по обяд главното командване съобщава във втора армия (№ 5687), че положението на II армия е крайно тежко“.

На 20 юни положението на фронта е такова, че най-добре се характеризира със следните думи на командващия IV армия: „На 21 юни рано сутринта получих от началника на IV дивизия телеграфическо донесение, че частите от дивизията не били на местата си и че той загубил всяка връзка с тях“. Без бой те напуснали позициите си при Злетовска река и сами се насочили към Кочани: начало на пълно разложение.

Една от главните причини за нашите неуспехи беше недостатъчната сила. Една армия, разхвърляна от Дунав до Бяло море, по протежението му до Марица. Някои от армиите, които трябваше да се срещнат с най-главните сили на противника, имаха фронт по 200 километра, закрит съвсем слабо, а на много места съвсем разголен.

Втора армия, на която се падна да води една от най-сериозните операции, почна войната само с 40 000 пушки, от които много хиляди се носеха от негодни, случайно и набързо събрани солдати из разните инородни елементи.

Много пъти даже е било невъзможно да се изпълнят някои заповядани операции. „Ако се измери картата, ще се види, че фронтовете, които заемат войските, не позволяват това, което главното командване налага. Нашите войски едва стигнаха за едно обикновено аванпостово охранение и ако направехме и това, което командването заповядваше, щяхме съвсем да ги отслабим“¹⁾.

Щеше ли да успее планът на командващия, прилагането на който започна на 16 юни? Резултатите от първите дни на военните действия не да-

¹⁾ Н. Иванов (генерал-лейтенант), Балканската война, ч. II, стр. 54.

ват никаква вяра. Нашата армия беше много оредяла и изморена в борба срещу толкова противници, много нейни, набързо създадени, млади части бяха неподготвени за сериозни операции. Противниците бяха съсредоточили силите си на два три центра, от където много лесно можеха да разкъсат нашата тънка завеса. Сръбско-гръцките войски във фронта ни и румънските в нашия тил – значеше сигурно поражение за България, каквито бързини в настъплението и да преписваха заповедите на главната квартира.

По политически съображения правителството решава да спре военните действия. То иска да покаже на всички, че не е участник в предизвиканото въоръжено стълкновение. То обсъжда въпроса с руския пълномощен министър в София, със съгласието и по съвета на когото са дадени нареждания за прекратяването на войната. Но един път започната тази война, правителството трябваше да добие положителни гаранции, че като признаваме нашата грешка и спираме сраженията, сръбско-гръцката армия също ще ги прекрати. Заповедта за преустановяването на огъня е дадена единствено, защото правителството е искало да подчертае, какво то не се солидализира с тия факти у нас, които контраактират неговата политика на арбитража. Но, ако то не може да добие от никого увереността, че съединеното сръбско-гръцко командване тоже ще се вразуми, можеше да остави събитията да следват своя кървав ход. Погромът нямаше да бъде избягнат, нямаше да бъде и по-малък, но отговорниците за престъплението щяха да бъдат и без последния мотив при защитата на своето катастрофално дело.

Получило правителственото нареждане, главното командване е прекратило огъня по един начин, който един командир никога не е вършил. На свой риск и на своя отговорност, то предприема войната. Първия ден то не получава очакваните резултати; втория ден – също. Но то държеше още движението на войските в своите ръце, можеше да премине от настъпление в отбрана, като попълни всички части с това, което беше пръснато из вътрешността на страната. Командването, което можеше да обяви война без разрешението на правителството, се показва извънредно смирено, подчинява се веднага на правителственото решение – без всякакъв поглед върху положението на фронта. То прекратява военните действия така механически, щото довежда до пълна катастрофа големи войскови части – една причина за по-големи поражения. Подобно на нашата политика, която в своето смущение заповядва спирането на войната, без да е сигурна, че и другите ще я последват, командването прекратява сраженията, оттегля частите, без да вземе необходимите мерки пред измама. И в двата случая безсистемността се дължи на уплахата от войната, която и политика, и командване желяха в една или друга степен, но когато войната дойде, оказаха се съвсем неподготвени за такова решение.

След връхлетялото нещастие, отговорността за 16 юни никой не иска да поеме: ни военни, ни правителство, ни държавен глава. Всеки счита, че е изпълнил своя дълг съвестно и разумно, че политиката и командата би-

ха му дали добри резултати, но друг е провалил неговите зряло обсъдени проекти. Никой не желае да свърже своята дейност с тази на другите решаващи сили, тогава сам да присъди до колко е насърчил – и в каква форма – това престъпление. Разглеждани са фактите поотделно – само материалните факти – без да се проследи техния произход, а също – как и кой създаде атмосферата, при които те станаха възможни.

Ръководителят на българската политика не е наредил атаката на 16 юни. Той не е знаел, нито е бил предупреден, че друг, независимо от него, ще заповяда атака. Пограничните инциденти били много чести, поради което на 17 юни министър-председателят казва: „Аз не можех да допусна, че сме във формални, пълни военни действия – пред една катастрофа“. (Протокол № 23 от 23. IV – 1915 г.).

Приемаме, че министър-председателят е бил чужд на плана да му се извоюва едно по-добро положение в Петербург при арбитража, че той не е поглеждал с едното око към книгата в своя куфар за Петербург, а с другото – към плана за овладяването на Велес и Солун. Отстраняваме за момент и ония искрящи главни, които беше натрупал министър Данев само за две седмици от своето министерство – предизвикателни ултиматуми към всички съседи и към много големи държави. Той не се взираше обаче в действителния свят и не виждаше как собствената му политика час по час обръща в развалини това, което стоеше пред нас на хоризонта.

Шестнадесети юни беше посрещнат с нескрит възторг от нашите съседи, които без него не можеха да осъществят дележа, уговорен в техните допълнителни споразумения. Сигурни за своите успехи, спечелили Европа за своите искания, те диреха най-малкия повод, за да присвоят богатата жетва – Македония и тракийските полета. Тия основания им поднасяха Фердинанд и Савов, които не се почувстваха виновни и от които никой не подири отговорност. Не мина много време и дейците на това тежко престъпление добиха наново дързостта да наставничат и да провокират. Ние разглеждаме протоколите на парламентарната комисия по разпита на помощник-главнокомандващия. Никой не засяга неговата, лична вина; никой не запитва как е почнал той войната без разрешението на отговорната управа.

Никой не стоварва върху му благородния гняв на този народ на нещастията, от името на който се правеше анкета. Въпроси в този смисъл не само не се поставят, не се даже заобикалят. Направено е всичко, за да се убеди този незаслужено обиден, че ако е повикан на разпит, то е само за да се установи по-добре отговорността на други; да се съберат още данни срещу погрешната политика на арбитража – и да се поднесе в същото време наново нашето очудване пред голямите планове на генералисимуса, които други провалиха. Как той е царствен в отговорите, полузашеметен от това неочаквано раболепие! Колко снизходителен се явява към силните, които го окръжават! С притаен дъх анкетъорите, ко-

ито са голям брой, като че представляват сто милиона държава – слушат това, което този детрониран Зевс ще благоволи да им разкаже: как широко бил организиран той нападението; в кой потаен час е трябвало то да започне; за колко малко е щял да достигне Велес – Солун и с какъв гениален замах от север, като с невидима коса, е щял да среже неприятелските армии през гръкляна.

Неговите думи са не само стратегическо откровение; те са пълната, абсолютна правда. Впечатлението от тази неосъществена легенда е огромно, любопитството расне на секунди, въпросите се поставят един след друг, избраниците на народа забравят, че са анкетъори, че все пак вместо Орфанския залив, талантливият самохвалко доведе неприятелските войски до Казичене. И пред тях стоеше не увенчаният обединител на нашето племе, но една от големите фигури на престъплението на 16 юни.

Арбитражи, дипломация, коронни съвети, върховни усилия за спасение на малко останалия разум, на последните следи от балканското съзнание. Какво е това в сравнение с властта на няколко авантюри, неизвестни, разположени по креслата на щабни канцеларии, които искаха да блеснат веднага, като единствени борци за идеала и да оберат, всичката слава на цяло поколение? Може министър-председателят д-р Данев да е станал за известно време пленник на войната, но той се бореше до последния момент с всички политически средства, които имаше на разположение; може кабинетът да е обхванат от неизлечима нерешителност, от опасно раздвоение, но той продължаваше да слага своята най-голяма надежда на върховния арбитър. Имаше обаче една изпусната, анормална група, която не признаваше никакви държавни и политически съображения, за която националният идеал се отразяваше само в нейното разхалтено въображение. Тя не би могла да диша, ако в главната квартира владееше по-друга атмосфера, ако главнокомандващият имаше по-друг политически морал и ако правителството не порязваше съюзното небе с такива огнени ултиматуми. От началото и до края на войната тя си остана среда сама за себе си, жива, брутална, престъпно дръзка, без хоризонт и без чувство за гибелта, която предизвика.

Тя е недоволна от президента, защото той формално не обявява войната, тя прави гримаса срещу командването, понеже забелязва известно колебание в него.: „Няма мъжествен човек в тази страна! Няма!“ От дивите скали на Албания до пенливите вълни на Енос, всичко това като че ни падна даром, без усилия и разум, без мъжественост и воля! Този едър налят плод, който чакаше да бъде само прибран несгазен, внимателно, трябва да се държи само на тия щабни планети, за да имат дързостта да се кълнат взаимно, че само те мислят за България! Оръжие! Никаква уплаха от сключения вече обръч врази, който ще бъде хвърлен като ласо върху шията на България. Никакво внимание на чия да е команда! „Скъсайте телеграфа“, за да не могат да се предадат на войските истинските решения на отговорната управа!

Ние знаем, че тази храброст на хората, стоящи далеч от огнения облак, би била безкрайно по-малка, ако в тази страна се говореше сериозно по тия въпроси на тежка отговорност. Нам е известен изворът на този небивал хероизъм, който обърна в пепелище народните идеали, но който не отбеляза нито едно възмездие за редица политически престъпления. И не беше нито странно, нито нелогично, когато при новата война за национално обединение, същата тази група се яви повторно начело, с власт несравнено по-голяма, с ореола на отличени командири.

Ние ще се срещнем отново с нея. Тя ще ни разкаже доста много как се погромават идеали.